

İSLÂM EKONOMİSİNİN TEMELLERİ

Sabahattin ZÂİM

Hazırlayanlar

**Adem ESEN
Turan KOÇ
Mustafa Yavuz ÇAKIR**

Kapak/İç Tasarım
İbrahim YILMAZ

Baskı/Cilt
Elma Basım 0212 697 30 30

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayın No:6
ISBN: 978-605-62038-4-8

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
Halkalı - Küçükçekmece / İSTANBUL
Telefon:0(212) 692 96 00 (pbx) Faks: 0(212) 693 82 29
www.iszu.edu.tr

Adem ESEN

Prof. Dr. Adem Esen, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü

Turan KOÇ

Prof. Dr. Turan Koç, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi öğretim üyesi

---

Mustafa Yavuz ÇAKIR

Dr. Mustafa Yavuz Çakır, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi öğretim görevlisi

Prof. Dr. Sabahattin Zaim

Hocaların Hocası Prof. Dr. Sabahattin Zaim, eskiden Osmanlı Devleti topraklarında bulunan Makedonya'nın İştıp Kasabasında, 1926 yılında dünyaya geldi. Ailesi ile birlikte 1934 yılında İstanbul'a yerleşti. Makedonya'da 5 yaşında başladığı eğitimine İstanbul Fatih'te yer alan Fethiye İlkokulu'nda devam etti. Ardından İstanbul Vefa Lisesi'ne devam eden Sabahattin Zaim, 1943 yılında bu okuldan üstün başarı ile mezun oldu. Ülkesine ve milletine daha iyi hizmet edebilme düşüncesi ile Mülkiye'ye (Siyasal Bilimler Fakültesi) devam etti. 1947 yılında bu fakülteden mezun olan Prof. Dr. Sabahattin Zaim, yurdumuzun çeşitli yerlerinde Kaymakam olarak görev yaptı. Daha sonra Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1953 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde asistan olarak akademik hayata adım attı. 1993 yılına kadar İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde öğretim üyeliği ve bölüm başkanlığı yaptı.

Prof. Dr. Sabahattin Zaim, İstanbul Üniversitesi'ndeki görevinin yanında, 1955 - 1957 yılları arasında ABD Cornell Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı. ABD'deki görevinden sonra Almanya Münih Üniversitesi'nde ekonomi üzerine bir süre ders verdi. 1977 - 1979 yılları arasında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mütavelli Heyeti üyeliği görevini yürüttü. 1980 - 1982 yılları arasında Suudi Arabistan Cidde Melik Abdülaziz Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Sosyo-Teknik Etütler Bölümü'nde ders verdi. 1993 - 1998 yılları arasında Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı olarak görev yaptı. 1998 - 2000 yılları arasında YÖK (Yükseköğretim Kurulu) üyeliğinde bulundu. 2003 - 2004 yılları arasında Milletlerarası Saraybosna Üniversitesi (International University of Sarajevo) Kurucu Rektörü olarak çalıştı. 2006 yılından sonra Makedonya Üs-

küp'teki Uluslararası Balkan Üniversitesi'nde Mütevelli Heyeti üyesi olarak görevini sürdürdü.

İstanbul'da kurulan Türkiye'nin ilk özel motor fabrikası olan Gümüş Motor (Pancar Motor) kurucu ortağı ve yönetim kurulu üyeliği ile devlet tarafından Konya'da kurulan TÛMOSAN Motor Fabrikasının ilk yönetim kurulunda üye olarak görev yaptı. Ayrıca İlim Yayma Vakfı ve Cemiyeti kurucu üyeliklerinde bulundu.

Prof. Dr. Sabahattin Zaim, 10 Eylül 1959'da, Ulya Hanım'la evlenmiş ve 5 çocuk sahibi olmuştur. Prof. Dr. Sabahattin Zaim, 81 yaşında, 10 Aralık 2007 tarihinde, bir Pazar sabahı saat 04.15'de vefat etmiş ve cenazesi Edirnekapı Mezarlığı'ndaki aile kabristanında toprağa verilmiştir.

Ülkemizin yetiştirdiği değerli bir bilim adamı olan Sabahattin Zaim'in ismini kendisinin de kurucu mütevelli heyeti üyeliği yaptığı İlim Yayma Vakfı kurduğu üniversitesine bir vefakârlık örneği olarak vermiştir.

Hocamızı, rahmetle anıyoruz.

Takdim

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi hem kurucu vakfı olan İlim Yayma Vakfı ve merhum hocamız İslam ekonomisi konusuna Türkiye’de öncü bir adım atarak Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi kurmuştur. Üniversitemiz, kuruluşunun ikinci yılında, hocamızın büyük emekleri olan özel finans kurumları yani katılım bankacılığı alanında yüksek lisans programı açmıştır. “*Uluslararası Finans ve Katılım Bankacılığı*” adını taşıyan bu program ülkemizde faizsiz bankacılık ve finans konusunda da bir ilktir.

Rahmetli Sabahattin Zaim Hocanın İslam Ekonomisi ve Finansı ile ilgili ilk çalışmaları 1960 yılların başına gitmektedir. Vefat ettiği 10 Aralık 2007 gününden 1,5 yıl kadar önce (Nisan 2006) bu alanda yazdığı makaleleri bir araya getirmiş daha önce yayınlanan ve “İslam Ekonomisinin Temelleri ve Faizsiz Finans Sistemindeki Yeni Gelişmeler” adı altında yayına hazır hâle gelecek şekilde bir kaç nüsha halinde ciltletmişti. Bunlardan bir nüshayı da kendi imzasıyla M. Fevzi Esen’e vermiştir. Bu nüsha tarafımızdan gözden geçirilerek okurlara sunulması ve hocamıza rahmete vesile olması maksadıyla Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi’nde yayımlanmasına karar verilmiştir.

Kitaptaki konular Hocamızın yaptığı düzenlemeye göre sıralanmıştır. Dolayısıyla, bu alanda yapılan son çalışmalar kitapta yer almamaktadır. Ayrıca, istatistikler ve diğer rakamlar hocanın yazdığı şekliyle olduğu gibi bırakılmış, güncelleme yapılmamıştır. Ancak, incelendiğinde ele alınan konuların analizinin hala tazeliğini ve geçerliliğini koruduğu görülecektir. Kitapta yer alan makalelerin bir kısmı Türkçe, bir kısmı da İngilizcedir.

Emeğimizin boşa gitmemesi ve hocamıza rahmet vesilesi olması dileğiyle...

Prof. Dr. Adem Esen
Rektör

Preface

The founding trust (waqf) of our university, Science Dissemination Foundation, as well as an eminent lecturer Prof. Dr. Sabahattin Zaim gave special interest and priority in Islamic Economics. Hence, Istanbul Sabahattin Zaim University has established International Research and Study Center of Islamic Economics and Finance by taking a pioneering step in Turkey. Again, the university opened a master programme in the field of private financial institutions; in other words, in participating banking in which there is great efforts of our teacher. This programme called “International Finance and Banking Participation” is a first of its kind in our country in the interest-free banking and finance system.

The late Sabahattin Zaim’s researches in Islamic Economics and Finance go back to the beginning of 1960s. He has combined his articles written in this field on April 2006 and made few bound copies under the name of “The Foundations of the Islamic Economics and the New Developments in Interest-Free Financial System” to make it ready for the publication. That was just one and a half year before his date of the death of 10 December 2007. He has presented a copy to M. Fevzi Esen with his own signature. This has been revised by Adem Esen, Turan Koç and Mustafa Yavuz Çakır and decided to be published in the International Research and Study Center of Islamic Economics and Finance in order to be useful to readers and to conduce Allah’s mercy upon on him.

The subject matters of the book has been classified according to our lecture’s design. For this reason, recent studies in this field are not included in the book. In addition, statistics and other figures are have been preserved in their original forms, that means there has not been updated. Nevertheless, when we pay close attention, we see that the analyses of the subjects are still valid and reliable. Some of the articles in the book are in Turkish while others are in English.

Wishing this study would be useful and an occasion of Allah’s mercy.

Prof. Dr. Adem Esen
Rector

İçindekiler

Seküler İktisat ile İslam İktisadının Mukayesesi 1

Seküler İktisat ile İslam İktisadının Farkları 19

Kaynaklar 44

Bediüzzaman Said Nursi'nin İktisat Risalesi Şerhi 45

Ticaretli Bir İhtiram'ın Unsurları 52

1. İktisad bir şükrü-i manevidir 52
2. İktisad, nimetteki Rahmeti İlahiyeye karşı hürmet ifade eder 52
3. İktisat bir sebebi-i berekettir 52
4. Gıda ihtiyacının karşılanmasında 53
5. Beşinci fazilet 54
6. İktisada riayet nimetteki lezzeti hissettiren bir sebeptir 56
7. İktisat ile Hissetin Farkı 57
8. İsrafın Sonucu: Hırsın Tahriki 58

İslam Açısından İktisadi ve

Sosyal Faaliyetlerle İlgili Normatif Kaideler 61

1. Üretimde Emek ve Teşebbüs Faktörleri ile İlgili Kaideler 64
2. İşverenlere Ait Kaideler 68
3. Üretimden Sağlanan Gelirle İlgili Kaideler 70
4. İslâm'ın Tüketim Harcamaları ile İlgili Normatif Kaideleri 72
5. Tasarrufla İlgili Kaideler 74
6. İktisada Bulunmak (Kredi) ile İlgili Kaideler 75
7. Yatırım Yapmakla İlgili Kaideler 74

- 8. Sosyal Yardım 77
- 9. Karz-ı Hasen 82
- 10. Fakirin Zengin Üzerindeki Hakkı 83
- Özet 84
- Kaynaklar 85

Zekâtın İktisadi Önemi 87

- 1. Türkiye'nin zekât potansiyeli nedir? 90
  - 1.1. Zekâtın İktisadî faydaları nelerdir? 91
- 2. Zekât Nisabının ve Fitre Miktarının Bugünkü Nakdî Değeri 91
  - 2.1. Zekât Nisabının Hesaplanması: Doğrudan hesaplama metodu 91
  - 2.2. Fitre Miktarı 96

Recent Interpretations of the Economic Aspects of Zakah 99

- 1. Introduction 100
- 2. Basis of Zakah and Zakah Liability 100
  - 2.1. Productivity 101
  - 2.2. Possession and full ownership 102
  - 2.3. The nisab 102
- 3. Conditions for Zakah 102
  - 3.1. Reason and maturity 102
  - 3.2. The state of being a Muslim 102
  - 3.3. "Dimar" property 103
  - 3.4. Property which lacks productivity 103
  - 3.5. The property of minors and mentally handicapped 103
  - 3.6. Condition of completion of one year 104
- 4. Rates of Zakah 104
- 5. The Expenditure of Zakah Income 108
- 6. Financial Aspects of Zakah 110
  - 6.1. The difference between Zakah and tax 111
  - 6.2. Negative tax and Zakah 112
- 7. Economic Characteristics of Zakah 113

- 7.1. Income elasticity of Zakah 113
- 7.2. Stability and countercyclical use of Zakah 114
- 7.3. Zakah and inflation 115
- 7.4. The impact of Zakah upon consumption,
saving and investment 117
- 7.5. Multiplier effect of Zakah 120
- 7.6. Welfare function of Zakah 120

Biographies 123

Industrial Relations System of Islam 125

1. General Principles 125
2. Economic and Social Aspect of Industrial Relations in Islam 131
3. Concept of Labor Force in Islamic Model 133
4. The Answer of the Third Question 142
5. Legal Aspects of Industrial Relations in Islamic Model 145
6. Political Aspect of Islamic Model of Industrial Relations 150

İslam Ekonomisi ve İslam Ülkeleri İşbirliği Sahasında

Son 50 Yıldaki Gelişmeler 155

1. Hükümetler Arası Faaliyetler 170
2. Bölgesel Faaliyetler 174
3. D-8 175

Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Siyaseti (İşçi Meseleleri) 179

Ortadoğu Ülkeleri Arasında İktisadî İşbirliği İmkânları I 195

Ortadoğu Ülkeleri Arasında İktisadî İşbirliği İmkânları II 213

Türkiye ile İslâm Ülkelerinde Sanayileşme Çabaları ve Ticarette İşbirliği İmkânları 221

Report of the Experts Committee on the Promotion, 235

1. Promotion of Islamic Banks 237
2. Control and Supervision 238
  - A. Constitution (legal status) 238
  - B. Licencing 238
  - C. Capital 238
  - D. Reserves and Liquidity Ratios 239
  - E. Deposits 239
  - F. Advances and Investments 239
  - G. Membership of the Board of Directors 239
  - H. Inspection 239
  - İ. Acknowledgement 239

Banking System and Economic Development:

The Case of Turkey 243

1. Introduction: The function of banking system in economic 243
2. Influence of Islamic Banking institutions on economic development 246
3. The effects of the Islamic banking on economic development of Turkey 248

The Important Points about the Islamic Banking Activities, 253

1. Recommendation of the Third Meeting of the Governors 253
2. Report of the committee of Governors of Central banks on the Promotion, 254

İslam Ekonomisin Gelişme Seyri 261

Seküler İktisat ile İslam İktisadının Mukayesesi¹

Gelişen bir dünyada yaşıyoruz. Bütün dünya, Batı ve İslam dünyası ile birlikte değişiyor. Batı dünyası madde ve teknolojik sahadaki üstünlüğünü devam ettiriyor. Ama mana sahasında da kendini bitirme emareleri taşıyor. İslam dünyası ise birkaç asırlık uykusundan uyanma çırpınımları gösteriyor. İslam dünyasındaki uyanışı 1920'li yıllarla, yani 20. asrın başıyla mukayese edersek şu tabloyu görürüz: İslam Dünyası 20. asrın başında Osmanlı devletinden sonra sömürge haline düşmüş, bağımsız 3,5 devlet kalmıştı. İkinci dünya harbinden sonra batı dünyasının kapitalist ve sosyalist diye kendi içinde ikiye bölünmesi, şerden bazen hayır doğar, fehvasınca; İslâm dünyasına yaramıştır. Sosyalizmin doğuşu ve kapitalizm ile rekabete girmesi İslam ülkelerinin nefes almasını sağlamıştır. İslam ülkeleri teker teker siyasi istiklallerine kavuşup, iktisadi istiklal peşine düşünce, batı dünyası hemen kendini toparlamış ve İslam ülkelerini teoride gelişen ve az gelişmiş ülkeler halinde ayrı bir kategoriye koyarak onlara karşı müşterek bir politika takibine girmiştir. Daha sonra ABD ile SSCB birlikte dünyayı paylaşmak (coexistence) hususunda anlaşmışlardır. “İkimiz de var olalım dünyayı birlikte bölüşelim, fakat aramızdaki rekabet neticesinde bunların gelişmesine yol veremeyelim” fikrinde birleşmişlerdir. ABD Dış İşleri Bakanı H. Kissinger'in takip ettiği politika budur: Çin'i de aralarına alarak dünya düzenini yönetmeye çalışmışlardır. İslam dünyası bu durum karşısında ne yapmıştır? Esasında İslâm dünyası İslam'dan o kadar uzaklaşmış ki, bunun farkında bile değildi. İslam dinini, iman

1. 1991 yılında Almanya Köln'de yapılan konuşma.

(itikâat), ibadet ve amel (ahlak, hukuk, iktisat ve siyaset) cephesi olarak üçe ayırırsak, üçüncü kısmı olan insanlar arası münasebetleri düzenleyen kaideler bütünüünün uygulanması hususunda İslam dünyası bu sistemden uzaklaşmıştır. Bugün kabaca İslam dünyasının % 95'i imanına sahiptir, ibadette durum yarı yarıya inerken, uygulama cephesinde İslam ahlakı, hukuku, iktisadî ve siyaseti ile ilgili ahkâmının uygulanmasında İslam'ın tam uygulandığı bir devlet ve toplum göstermek zordur. 1960'lerden sonra İslam dünyası aydınları bu durumu fark etmişlerdir. Çünkü İslam dünyası iktisadî sahada kalkınmak için model ararken karşısında Batı ve Doğu olmak üzere iki blok ve iki sistem bulmuştur. İslam ülkeleri bu sistemlerden birini esas olarak kalkınmaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Çünkü iktisadî sistemler cemiyetin bir veçhesidir. Toplumların sosyal, siyasi, ahlaki, iktisadî vb. bütün yönleri bir bütünlük arz eder. Bir toplumun sadece iktisadî yönünü ele alırsak, bu husus toplumun dışına akseden ve rakamlarla ifade edilebilen maddî yönüdür. Tıpkı bir buzdağının su üstündeki kısmı gibi batı dünyası iktisadî yapısını suyun altında kalan büyük kısmına benzeyen sosyal ve kültürel yapısı üzerine bina etmiştir. İslam dünyası Batı dünyasının bu sosyal ve kültürel yapısını almamıştır. Çünkü bu yapı o toplumun dini ve tarihi gelişimiyle ilgilidir. İslam dünyası batının sosyo-kültürel yapısını almayınca onun üstüne konmuş olan Batı modeli iktisadî yapı da İslam toplumunun sosyo-kültürel yapısı ile uyum sağlayamamıştır. Çünkü eklenen dokular birbirine yabancı kalınca hayatîyet bulamamıştır. İslam dünyası, üç asırdır hep batılılaşmaya çalışmıştır, fakat Batıdan alınan birçok hususlara toplum uyum sağlayamamıştır. "Osmanlı" devletinin son iki asırlık tecrübesi bunu göstermiştir. İslam dünyası aydınları 1960'lerden sonra bir araya gelince bu durumu sorgulamışlardır. Biz müslüman olduğumuza göre İslam'ın bir sosyo-ekonomik düzeni yok mudur? sorusunu sormuşlar ve o zaman İslam dünyasında uygulanan sistemlerin İslam'la ilgisi kalmadığını fark etmişlerdir. 1957 yıllarında İktisat Fakültesinde iken rahmetli Prof. Dr. Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri beye Pakistan'dan gelen bir mektupta İslam iktisadî yapısı ile il-

gili konularda bizim ne yaptığımız soruluyordu. O zamanlar bizde Üniversitelerde bu kavramlar dahi mevcut değildi. Maalesef bütün İslam dünyasında da durum böyleydi. Bu mektuba hiç bir müspet cevap verilememiştir 1970'li yıllarda Suudi Arabistan'dan gelen hocalarla bir müslüman iktisatçılar derneği kurulması fikrini görüşmüştük. 1970'li yıllarda Libya'da Kaddafi'nin tertiplelediği İslam Gençlik Kongresinde bu konular ele alınmış ve aydınlar birbiriyle tanışmıştı. 1976'da ilk defa Dünya İslam Kongresi toplanmıştı. Kral Faysal'ın tertiplelediği bu kongre 1975'te yapılacakken Kralın öldürülmesi üzerine 1976'da toplanabilmişti. Rivayet edilir ki, Kral Faysal, hayatının sonlarında İslam dünyasının birliğini sağlamak hususunda büyük gayret gösterdiği için onu ziyarete gelen Kissinger'in verdiği Faysal'ın «ya maddeten ya hukuken ifna edilmesi (ortadan kaldırılması) gerekir» raporu üzerine tıpkı merhum Muhammed Ziya-ül Hak gibi muhtemelen batılı gizli teşkilatlar tarafından öldürtülmüştür. Bu ilk İslam iktisat kongresi Mekke'yi Münevvereye 11 km mesafedeki Intercontinental otelinde toplanmıştı. Bu otel de esas itibariyle Faysal tarafından Rabtat'ül Âlem'il-İslami için yapılmışken Faysalın ölümü üzerine bu fikrin müellifleri tarafından otel haline getirilmiş ve otel bu konferans ile açılmıştı. İslam iktisadı konferansını takiben 1976'da İlim ve Teknolojide 1. Dünya Kongresi yapılmıştı; her iki kongreye de Türkiye'den 7'şer üye katılmıştı. Üyeler ismen çağrılmıştı. Gösterilen adaylardan seçilen bu üyeler arasında ikinci kongrede Sayın Turgut Özal'da vardı. 3. Kongre 1977'de Mekke'de 1. İslam Eğitim Kongresi olarak yapılmıştır. Müslümanlar bu kongrelerde İslam'ın toplum hayatında nasıl davranması gerektiğini tespitte çalışıyordu. Önce bu işin teorik sahada tahlili yapılıyor ve uygulamaya konulma imkânları aranıyordu. Ortada hazır bir model olmadığı için adeta karanlıkta el yordamıyla yol alınıyordu. Bugün de durum hâlâ bu merkezdedir. Kurulan müesseselerde başlarındaki insanlar da henüz bu konuları hem öğrenmekte ve hem de uygulama safhasında bulunmaktadır. Nesiller devam ediyor. İnşallah gelecek nesiller bu sahada daha hazırlıklı bir durumda bulunacaklardır.

Batı dünyasına gelince, onlar da coexistence şeklinde, Doğu-Batı uyumunu sağlamaya çalışırken, süratli bir gelişme ile Marksizm yıkılıvermiştir. 70 yıllık bir tecrübe 70 günde bitmiştir. Tarihi olarak, bir çağ değişimi döneminde yaşıyoruz. Doğu ve batının bu birleşmeden doğan, birtakım problemleri vardır. Zira Doğu-Batı niye ayrılmıştı? Niye birleşti? Bunun cevabını aramak gerekir. Kapitalist sistem de sosyalist sistem de batının ürünüdür. Esasında sosyalist sistem kapitalist sisteme karşı bir aksülameldi. Yani ahlaki bir reaksiyondur. Sosyalizmin doğuşu ta orta çağlardan başlamış ve uygulanan iktisadi sistemlerin gayri ahlaki ve gayri adil oluşuna karşı bir reaksiyon olarak gelişmiştir. Sosyalizm böyle çıkmıştır; tüketimdeki, iktisadi hasılanın bölüşümündeki dengesizliği, adaletsizliği gidermeğe çalışmıştır. Rekabete dayalı sistemde tam rekabet olmadığı, birçok tekeller bulunduğu için adalet sağlanamamıştır. Şimdi sosyalizm kalkınca, kapitalizm ne olacaktır? Bugünlerde bir sosyal-piyasa ekonomisinden bahsedilmektedir. Batıda sosyal kavramı ahlaki bir motifi ifade etmektedir.

İşte sosyal piyasa ekonomisinde aranan esasında adil bir iktisadi sistemdir. Bu düzen İslam ekonomisinde mevcuttur. Çünkü İslam iktisadı esasında serbest piyasa ekonomisinin ahlak ile düzenlenmiş halidir. Bunu onlar bilemiyor, biz de bilemiyoruz. Eğer biz İslam ekonomisini öğrensek, bilsek ve dünyaya anlatabilsek bunun sadece kendimize değil, bütün dünyaya yardımı olur. Esasen İslam bütün insanlık için gelmiştir, biz onu sadece kendimize hasredemeyiz. İşte bu sebeplerle 20. asrın sonunda İslam iktisadı sistemi sosyalizmin yıkılmasını müteakip sarsılan kapitalizme bir alternatif olarak dünya kamuoyunda ele alınmaktadır.

İslam iktisadının özellikleri nedir? diye sorulunca konuyu şöyle ele almak gerekir. İktisat, ilmini iktisatçılar 6 bölümde müतालaa ederler.

1) *İktisat felsefesi*: İslam'ın da bir iktisat felsefesi olması gerekir.

2) *İktisat metodolojisi*: İktisat nasıl araştırılır, öğretilir? Tümevarım, tümdengelim metotları vs. gibi, İslam iktisadında hangi metodoloji kullanılabilir? Bunun, tespiti gerekir.

3) *İktisadi analiz*: Tahliller, tüketim, üretim, ücret, fiyat tahlilleri vs. gibi her iktisadi kavramın İslami açıdan tahlillerinin yapılması icap eder.

4) *Tatbiki iktisat*: Sınai, ticari, ekonomi, para, banka ekonomisi gibi uygulamalı iktisadı (*applied economics*) sahalar bu konunun içine girer.

5) İktisadi sistemler, bahsinde milliyetçi, devletçi vs. iktisadi sistemlerin incelenmesi gerekir. Sistemleri, doktrinden ayırıyoruz. Sistemde bir tatbikat söz konusudur. Her ülke, içinde bulunduğu sosyo-politik ve hukuki yapıya göre, iktisadi doktrinlerden ilham alarak bir sentez meydana getirir. Eczacılıktaki müstahzar ilaçların havanda dövülerek ihtiyaca göre (reçete) yapılması gibi iktisadi sistemler de doktrinlerden esinlenilerek ülkenin o andaki şartlarına göre en uygun terkibi bulmağa çalışır. Bu sebeple zamanla hem sistemlerin kendisi hem de her ülkede uygulanan sistemler değişir. Mesela bugün liberal sistemin uygulandığı Almanya'da vaktiyle milliyetçi iktisat sistemi uygulanmıştı. Sistemler daima değişkendir. İslam ülkelerinde iktisadi sistem nasıl olması gerekir sorusunun cevabını aramak icap eder.

6) İktisat Tarihi: İslam'ın iktisat tarihini bilmek gerekir. Görüldüğü gibi burada 6 kulvar vardır. Bu sahalar boştur. İslam dünyasında bu kulvarlarda koşacak koşucuların yetişmesi lazımdır.

Seküler İktisat ile İslam İktisadının Farkları

Şimdi dünyada mevcut seküler iktisat ile İslam iktisadının farklarını inceleyebiliriz.

1. Fark: Birinci fark insan modelidir. İktisat ilminin esası iktisat teorisidir. Teoride iktisadi davranışlardaki illiyet rabitalarına dayanılarak iktisadi kanunlar bulunur. Sebep-netice münasebetleri araştırılır. Gerek kapitalizmin, gerek marksizmin temeli olan Batı ekonomi teorisinde düşünülen insan modeli "*iktisadi adam*"-dır. Bu adam tipi batının rönesansla başlayan, rasyonalist, akılcı, seküler ortamı içinde ortaya çıkan, robot gibi işleyen attığı her adımda, menfaatini maksimize etmek isteyen insan modelidir.

(*Homo economicus*) İslam iktisadındaki model ise “*müslüman insan*” modelidir. Müslüman insan, İslami modele sahip olan bir toplumun insanıdır. Bu toplum düzeninin insanı, temelini İslam’ın prensiplerine dayandıran ve muhtevasını eşitlik, hürriyet, kardeşlik, adalet ve ittihad ilkelerinin teşkil ettiği İslam’ın sosyal dünya görüşü içinde yetişen insandır. Bu Peygamberimiz (sav) gibi Cenab-ı Hakkın, uğruna Kâinatı yarattığı, eşref-i mahlukât ve Allah’ın yeryüzündeki halifesi olan insandır. Bu insanın yaratıcısının kendisine bu dünyada nasıl davranmak gerektiği hakkındaki kaideler düzenine göre yaşaması lazımdır. Buna her dinde şeriat denir ve şeriat o dinin vaz ettiği kaideler manzumesidir. Mesela Hz. Musa’nın (as) şeriatı, Hz. İsa’nın (as) ve Hz. Muhammed’in (sav) şeriatı gibi. Kavramlar çok önemlidir. Bugün İslam dünyasındaki en önemli karmaşa mefhumlar hususundaki kargaşadır; bu da bilerek yapılmıştır. Meselâ, bugün ülkemizde yapılan İslam aleyhtarı kampanyanın ortaya çıkarttığı, en başarılı sonuç, “İslam”, mefhumu ile “şeriat” mefhumunu birbirinden ayırmak olmuştur. Adama sorarsınız, “Şeriate karşıyım; ama elhamdulillah, Müslümanım” der. İslam ile şeriatın iç içe olduğunun farkında değildir. Çünkü kendisine, bu iki kavramı farklı şeyler gibi göstermişlerdir.

Cenab-ı Hak Kur’an’ında şöyle diyor: “İşte bu kitap ki doğruluğunda şüphe yoktur, *inanları kötülüklerden korumak için yol göstericidir*” (Bakara, 2/2). Esasında “din” dediğimiz nedir? Din Cenab-ı Hakkın insanlara sadece ahiret için değil bu dünya için gönderdiği kaideler manzumesidir. Allah bizi yaratıp bu dünyaya salmıştır; burası bir imtihan dünyasıdır, bize “Şöyle davranırsanız; size verdiğim nefsin kötülüklerine karşı kendinizi koruyabilirsiniz; korumak için size gönderdiğim kaidelere sıkı sıkıya sarılırsanız ahiretiniz de, dünyanız da mamur olur. Dünyada refaha, Ahirette felaha (kurtuluşa) ulaşırsınız.” demektedir. Yani kurtuluşa eren insan refaha ulaşacaktır. Kurtuluşa eremeyen insan dünyada refahı da bulamayacaktır. Bu müminler için gösterilen yoldur. Fakat Cenab-ı Hak; sadece dünyayı isteyenlere dünyayı veririz, artık onların Ahirette başka talepleri yoktur. Artık başka

talep hakları olmasın diye, onlara istedikleri dünya verilmiştir. Ama müminlere, hem dünyayı hem ahireti isteyin diyor. “Yarabim bize hem dünyada hem de ahirette hayırlısını ver.” diyen mümin kuluna Allah her ikisini de verir. Şu halde müslüman insanın seküler “iktisadi adamdan” birinci farkı, müminin hem dünyayı, hem de ahireti birlikte istemesi, yani dünya için hiç ölmeyecekmiş gibi çalışırken ahiret için her an ölüme hazır bulundurması, yani muhasebeci diliyle defter-i amalini (amel defterini) her an ajür (hesap verebilir) halde tutması; yani defterini kontrole hazır hale getirmesidir. “Böyle bir Müslüman Allah’ın emirlerine göre nasıl davranmalıdır?” Sorusuna verilecek cevap önce Allah’ın emirlerini bilmesi gerektiğidir. Elhamdülillah müslümanım diyen insan, müslümanlığın ne olduğunu bilmiyorsa onun müslüman gibi davranmasını bekliyameyiz. İslamın şartları bellidir. Onlar, Savmun-salat, Haccı, zekât ve kelime-i şahadettir. Kelime-i şahadetle imanın şartlarına göre inanmak gerekir. O da amentüde yazılı olanlardır. Orada birçok şey arasında “Allah’ın kitaplarına da inandık” diyoruz. Kur’an-ı Kerim Allah’ın kitabı olduğu, halde Kur’an’ın getirdiği hükümlere bu şeriattır deyip inanmazsak imanımız eksik kalmış olur. Şu halde, önce insanın imanın ve İslam’ın şartlarını yerine getirmesi lazımdır. Onun da yerine gelmesi için onları bilmesi gerekir. Onun için Kur’an’ı Kerim “ikra” (oku) kelimesiyle başlamıştır. Allah kullarına oku diyor. “(İkra) Oku ki beni anlıyasın” diyor. Yunus’un dediği gibi, marifet kişinin kendini bilmesidir. Hem kendini, hem yaradanını bilmesi için okuması lazımdır. *Şu halde imanın arkasından* bilgi gelecektir. Bu sebeple müslüman çocuğunu eğitmeye mecburdur. Seküler eğitim sosyolojisinde çocuğu rüşt çağına kadar serbest, bırakalım yolunu, dinini kendi seçsin deniyor. Bu İslam’a göre yanlıştır. Ebeveynin görevi, çocuğa Allah’ın emirlerini ve yaşama metot ve kaidelerini öğretmektir. Çocuk bunu öğrenecek ki, Müslüman gibi davranmasını bilsin. İşte Müslümanların Müslüman gibi davranmayı unutmaması, Müslümanlığı öğrenemeyişlerindedir. Şu halde önce iman edeceğiz, sonra da İşlemi öğreneceğiz. İslam’ın bütünü içinde iktisadî saha ile ilgili kaidelerini de öğreneceğiz.

Üçüncü kademe de ise inandığımız ve öğrendiğimiz şeyleri uygulayacağız. Bu en zor safhadır, çünkü bu safhada nefsimizle mücadele söz konusudur. Buna cihad-ı ekber denir. Bu, doğuştan mezara kadar süren nefsi emmare ile mücadele safhasıdır. Nefsi tam halim olmanın sonu yoktur; bu insanı veli mertebesine götüren yoldur. Bu yoldaki gelişme insanın takva derecesini gösterir. Allah diyor ki: “*Bugün dininizi bütünledim, üzerinize olan nimetimi tamamladım. Size din olarak İslam’ı seçtim*” (Maide, 5/3). Böylece Allah Kâinatın yaratılışından bu yana muhtelif peygamberleriyle insanlara yol gösterici olarak gönderdiği kaideler düzenini Kur’an ile tamamladığını ve insanlara ona göre hareket etmelerini bildirmektedir. Şu halde bu müslüman insanı yetiştirebildiğimiz ölçüde İslam iktisadı uygulanabilecektir. İslam iktisadı sistemi hâkim olabildiği ölçüde de serbest pazar ekonomisinde dengeler sağlanabilecektir. Müslüman gibi davranmayan insanların elinde, müslüman gibi yaşamayan toplumların yapısında İslam iktisadının uygulanması güçtür. Müesseseler kurulsun bile bunların dişli-leri, çarkları birbiriyle sürtüşür, pürüzsüz işlemez. Serbest pazar ekonomisinde de dengeler sağlanamaz. Şu anda Suudi Arabistan dâhil bütün İslâm ülkeleri bankaları, sistemleri, faizleri ile birlikte gayri İslami bir iktisadi model içinde yaşamaktadır. Zekât ve faizsiz banka gibi müesseseleri bu ortama, yerleştirmeye kalksak uyum tam olmuyor. Çünkü hem müslüman insan modeli tam olarak yok, hem de toplum İslami şekilde düzenlenmemiş, insanlar müslüman gibi motive olamıyor, müesseseler İslami esaslar içinde çalışmıyor. İslami bir eğitime tabi tutulmazsa, müslüman insan, yaratılışında mevcut olan nefesine bağlılık ve mala düşkünlük ile cimrilik, egoistlik gibi özellikleri sebebiyle iktisadi adam gibi davranmaya mütemayildir. Meşhur atasözümüze göre, “Mal, canın yongasıdır.” Yani iktisadi adam tipinin doğru tarafı vardır, insan, insiyaklarıyla harekette serbest bırakılırsa, iktisadi adam gibi davranır ve “birbirinin kurdu olur.” Fakat insanı hayvandan ayıran tarafı, insanın din, ahlak, iman dediğimiz yönleridir. İnsanın fitratında hem şeytan, hem melek sıfatı vardır. İnsan dav-

ranılarıyla «bazen o hale düşer ki, Şeytan, “Yarabbi beni iyi ki bir insan yaratmadın”, diye şükreder; bazen de insan o derece yükselir ki, melekler, “insan yaratılmadıklarına hayıflanırmış.” İnsan melekten üstün ve şeytandan beter olabilecek vasıflarıyla iki uç arasında gidip gelen bir mahlûktur. Problem de, İslami yaşamının zorluğu da buradadır. “İnnema'l-a'malü binniyat” denildiği üzere ameller niyetlere bağlıdır. Kalbi temiz tutmak, bunun içinde devamlı eksersiz yapmak lazımdır. İmanımız olmasına rağmen devamlı bir meddü cezir içinde yaşıyoruz. Çünkü tabii insiyaklarımız ve nefsimiz bizi daima kötülüğe doğru teşvik edebilir. Onu biz eğitim, terbiye, ahlak ve iman ile zikir ve ibadet ve iyi amellerle etrafımızda iyi bir çevre oluşturarak kendimizi bu tehlikeden koruyabiliriz. İyi bir çevre insan için bir kale oluşturur ve kötülükler o kaleye giremez olur. Zira insan telkine tabi mahlûktur.

2. Fark: İkinci fark, seküler piyasa modeli lâ-ahlakidir. İslam iktisadi ahlakidir. Seküler iktisat teorisi gayri ahlaki olduğundan, ahlaki kaygılar dikkate alınmadan teoriler, muhakemeler yürütülür. Çünkü ele, alınan insan modeli ahlaki kaygılardan arındırılmış, iktisadi adam modelidir. İslam iktisadı ise Cenab-ı Hakkın gösterdiği ahlaki prensiplere dayanır. Bunların başlıcaları şunlardır;

- a) İnsanlar Allah'a kulluk için yaratılmıştır.
- b) Bütün müminler kardeştir.
- c) Maddi imkân ve vasıtalar, insanı Allah'tan ve onun yolundan uzaklaştırmamalı, bilakis kulluk hedefine ulaşmak için birer vasıta olmalıdır.
- d) Fani olan, bu imtihan dünyası sonunda, ahiret denen ebedi hayatta insanlar bu dünyadaki bütün amelleriyle birlikte iktisadi faaliyetlerinden hesaba çekileceklerdir. Bu sebeple insanların münasebetlerde akde ve ahde vefa, emanete riayet, diğer-gamlık gibi ahlaki prensipler esas alınmalıdır. Kul hakkı yenmemelidir, çünkü Allah kul hakkını affetmez.

3. Fark: Üçüncü fark, seküler modelin objektif olup, değer hükümlerine dayalı olmadığı iddiasıdır. Seküler iktisat ön değer hükümleri olmadığını, pozitif olduğunu beyan eder. Hâlbuki insanın çevresinden soyutlanması mümkün değildir. İlim adamı da bu tesirden kendini kurtaramaz. İslam iktisadı ise değer hükümlerine bağlı olduğunu açıkça ifade eder. İslam iktisadı, Yaradan'ımızın bize tavsiye ettiği değer hükümlerine bağlılığını samimiyetle kabul eder. İslam iktisadının hem pozitif, hem de normatif kaideleri vardır. Yani İslam iktisadı hem pozitif yönüyle insanın iktisadi davranışlarını ve iktisadi olayları inceler, hem de Allah'ın gösterdiği kıymet hükümlerini, yani NAS'ları bildirerek, olması gerekeni belirtir. Bu hususlarda normatif kaideler vaaz eder. Özet olarak, İslam iktisadı ahlakidir, kıymet hükümlerine dayanır. Hem pozitif, hem de normatif yönü vardır.

4. Fark: Dördüncü fark, Batı modeli insan yapısıdır, akılla geliştirilmiştir. Bu sebeple değişkendir. Tenkitle gelişmesi, gelişme süreci bakımından faydalı, fakat daima yeniden tenkide açık olması itibariyle mahzurludur. İslam iktisadının temel kaideleri ise Allah yapısıdır. İlahi prensiplere dayalıdır. Motivasyonlarımızı, içgüdülerimizi, davranışlarımızı, fonksiyonlarımızı o ilahi emirlerle irtibat halinde tutmanın yollarını aramak mecburiyetindeyiz. Batı modeli, bir yanda mutlak bırakınız yapsınlar (*laissez-faire*) esasına dayalı liberal ekonomi ile, diğer yanda mutlak bir kolektivist güdümlü, ekonomi modeli ile iki ekstrem (uç) arasında çeşitli ara modeller sergilemektedir.

İslam iktisadı ise mutlak bir *laissez-faire* modelini kabul etmediği gibi, mutlak bir güdümlü otoriter veya kolektivist modeli de reddeder. İslam ekonomik modeli müslüman insanların oluşturduğu toplumda, Müslüman bir yönetim içinde, sosyal ve ahlaki normlara dayalı toplumun refahını hedef alan bir Pazar ekonomisidir. İslam iktisadı modeli her türlü aşırılıktan uzak dengeli bir toplum idealini hedef alan gerçekçi bir modeldir.

5. Fark: Beşinci fark, seküler modelde, iktisadî adamın mutlak üstünlüğü vardır. Yani fert kendi menfaatini sağlamak

için davranışlarını düzenleyeceğine göre, bunu sağlamada mutlak serbestliğe sahiptir. Her ne pahasına olursa olsun, her ne şekilde olursa olsun helal, haram, meşru, gayri meşru her yoldan iktisadi menfaatini maksimize etmeğe çalışacaktır. Tıpkı siyasetteki Mak-yavelizm gibi, çünkü davranışları meta-ekonomik prensiplerle sınırlı ve mukayyet değildir. Hâlbuki İslam İktisadında ferdi menfaatler sosyal denge ile sınırlanmıştır. Mesela Kapitalist sistem dünya görüşüdür, burada devamlı büyümeye çalışan büyümenin sonu olmayan bir müteşebbis tipi bir insan modeli söz konusudur. Kapitalist sistemin hem başarısı hem de kusuru burada yatar. Bu sonu olmayan bir koşu gibidir. Devamlı bir iktisadi büyüme ile ekonomik sosyal denge bozulması ortaya çıkar.

6. Fark: Altıncı fark, Batı modelinde, teoride ferdi menfaatle toplumun menfaati arasında bir ayniyet olduğu farz edilmiştir. Kapitalizm daha ziyade Protestanlık ile birlikte gelişmiştir. Bu görüşte puritan Protestan ahlakının tesiri vardır. Kapitalizmin doğuşunda, rasyonel adam tipi kadar kuzey yarım küresinde gelişen Protestan ahlakının tesiri olduğu hem Alman Max Weber hem de İngiliz Tawery tarafından belirtilmiştir. ABD’de kapitalizmin öncüsü olan bu puritan protestanlar dindardır. Bugünlerde Batılılar tarafından müslümanlara “fundamentalist” (kökten dinci) denişi gibi puritan protestanlar da Hristiyan fundamentalistlerdir. Yani dindar ve ahlaklı insanlardır. 18. asırda Amerikan hayatı ile ilgili bir kitapta, halkın dini ölçülere uyduğu ve “dinimize göre yaşamak için buraya geldik” dedikleri görülür.² Anglosaksonların gelişmesinde puritan ahlak düzeni öncülük yapmıştır. Kapitalizmin ilk müteşebbis tipleri dindardır. “Hz. İsa’nın, şeriatında iktisadi kaideler yoktur. Ama ahlaki kaideler vardır. Puritanlar bu, ahlaki prensiplere uymuşlar ve Protestanlık onların elinde gelişmiştir. Bilahare bu durum değişip, seküler ahlak sistemine dönüşünce kapitalizm yozlaşmıştır. Puritan ahlak sisteminde zengin insan akıllı insandır. Akıllı insan kendi zengin olduğu gibi topluma da faydalı olur. Ferdi menfaatle toplum menfaati arasında bir ayniyet

2. William E Woodward ve Adolph Myers (1959), *The way America lived: (original title: The way our people lived)*, New York: Pocket Books.

ve denge olduğu kabul edilir. Zamanla müteşebbisler bu puritan ahlak çizgisinden uzaklaşınca zengininin menfaati ile toplum menfaati arasında çatışmalar başlamıştır. Bu sistemde ferdi menfaati ön plana alıp toplumun menfaati geri plana alınınca dengeler bozulmaktadır. Thomas Carlyle'in tabiriyle "19. asır Avrupası dev gibi bir iktisadi ve teknolojik gelişmenin beraberinde dev gibi sefaleti birlikte sürüklediği bir çağdır. Carlyle insanlık tarihinde her branştan bir kahraman seçer, Peygamberler içinde de Hz. Muhammed'i (sav) seçer ve onun şahsında İslam'ı öyle güzel anlatır ki (Allahu alem) müslüman gibi görünür."³ Bu puritan ahlak çizgisinden uzaklaşınca, çocukların maden ocaklarında çalıştırılması, 18 saatlik mesai vs. gibi gayri insanî çalışma, şartları sonunda sosyalist sistemi hazırlayan ortam oluşmuştur. Bu dönem tek yönlü ve tek yanlı bir kalkınma dönemidir. İktisadi ve teknik gelişme yanında manevi ve ahlaki gelişme ihmal edilmiştir. İngiltere'de üç şeyin girmediği semtlerin ortaya çıkması bu devirde olmuştur. Bu üç şeyi, güneşin, kanunun ve Allah korkusunun girmediği "slum" denilen gecekondu semtleridir. Batı toplumunda bu sebeple fakirlik ile dinsizlik beraber gelişmiştir. Allah'a karşı isyan, Allah'tan uzaklaşma ve fakirlik sefaletle birlikte artmıştır. Zenginler ve entelektüeller ise mevcut maddi ve manevi değerleri muhafaza etmeğe çalıştıklarından "muhafazakâr" diye adlandırılmışlardır. Sosyalizm fakir semtlerde gelişirken fakirler ve okumamışlar ise Proleterya olarak mevcut değerlere karşı çıkıp reaksiyoner olmuşlardır. Kilise, ordu, sermaye üçlüsü ise muhafazakâr grubu oluşturmuştur.

Burada şunu belirtmek gerekir ki İslam dünyasında bu şablonun tam tersi görülür. Okumuşlar ve zenginler, yani sermaye, aydın ve ordu üçü bir arada dine karşı veya bigâne kalmışlardır. Çünkü zihnen Batı eğitimiyle yetişmişler ve fakat batıyı batılı yapan ana değerlerini temel ve esasını yakalayamadıkları için batılı olmak yerine batıcı olmuşlardır. Batının sosyo-kültürel temellerini anlayamamış, geri döndüklerinde orada satıhta gördüklerini

3. Thomas Carlyle (1841), *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, Çeviren: Behzat Tanç, *Kahramanlar*, Beyaz Balina, 2000.

lkelerine taşımışlar, dini ve milli inançları zayıflamıştır. Yani Japonların yaptığını yapamamışlar, Batının rasyonel davranış metodlarını benimseyerek kültürel kimliklerini muhafaza etme başarısını gösterememişlerdir. Bizde kullanılan “sağ-sol” kavramları Batı kavramları olup bizim yapımıza uymaz. Mesela İstanbul’da en zengin lüks semtler olan Moda ve Őiřli’de seçimlerde sosyalist partiler kazanır, buna mukabil Gaziosmanpaşa vs. gibi fakir semtlerde ise muhafazakâr partiler başarılı olur. Sebep şudur? Zengin semtlerdeki insanlar, dini ve kültürel bakımdan toplumda mevcut değerlere karşıdır. Bu sebeple manevi ve kültürel değerleri yıkmak isteyen devrimci partileri desteklerler. Buna mukabil maddi sahada, servetlerini muhafaza sadedinde muhafazakâr olurlar. Yani bu zengin gruplar maddi sahada muhafazakâr, manevi sahada devrimci olmaktadır. Fakir insanlar ise dini reaksiyon ve kültürel bakımdan muhafazakâr oluyor, madde sahasında ise devrimci olmaları gerekirken, manevi saha ağır bastığı için muhafazakâr partilere meyletmektedir. Dolayısıyla sağ-sol kavramlarını İşlam dünyasında Batıdaki muhtevasıyla kullanmamak lazımdır. Başka tabirler bulmak gerekir. Özetlersek Batı toplumunda ferdi menfaatle, toplum menfaati beraber olduğu düşünüldüğü halde İşlam iktisadında ferdi menfaatle toplum menfaatinin ilahi prensiplere bağlı olarak dengelenmesi asası getirilmiştir. Yani, ferdi menfaatleri ilahi prensiplere uygun olarak toplum menfaati lehine dengelemek söz konusudur. İşlam iktisadında ne devletin, ne de ferdin mutlak hâkimiyeti söz konusudur. Her ikisinin de ilahi prensiplere göre, fonksiyonlarını yerine getirmesi mevzubahistir. İki de bağımsız ve müstakil değildir, fert nefsinin istikametinde, devlet otoritesi dünyevi kudreti istikametinde elindeki gücü sununa kadar karşı tarafın zararına olacak şekilde, kullanmağa yetkili değildir. İki taraf mevcut imkânlarını, ilahi prensiplere göre sınırlamak durumundadır. Bu sebeple Osmanlı döneminde fetva sistemi ortaya çıkmıştır. Dünyevi gücü elinde tutan, ilahi prensiple kendini sınırlar. Burada bir nokta daha ortaya çıkar, o da İşlam’da demokrasinin var olup olmaması meselesidir. Bu sorunun cevabı demokrasinin tarifine bağlıdır.

Dünyadaki düzenleri üçe bölebiliriz.

- a) İktisadi ve siyasi kudretin bir elde birikmesi hali,
- b) İktisadi ve siyasi kudretin tecezzi etmesi, bölünmesi hali,
- c) İktisadi ve siyasi kudretin muhtelif gruplar arasında dağılması hali.

Eğer bir toplumda iktisadi, siyasi ve hukuki kudret bir elde birikirse buna otoriter rejim denir. Bu güç tek parti, tek şahıs, tek grup, asker veya sivil iktidarı olabilir. Eğer bu kudreti elinde bulunduran grup veya şahıslar, ilahi prensiplere göre düzenlenmiş bir toplumda hükmetmiyorlarsa, insan eliyle düzenlenmiş seküler bir dünyevi kudreti temsil ediyorlarsa, ellerindeki bu gücü sonuna kadar kullanmak isteyeceklerdir. Bugünkü düzende çeşitli gelir gruplarının menfaatleri birbiriyle çatışır. Belli bir grubu temsil eden parti veya şahıslar tek başına işbaşında ise onlar kendi menfaati istikametinde davranırlar ve ilahi prensipler de mukayyet olmadıkları için ellerindeki gücü sonuna kadar kullanmak isterler; bu, zulüm olur ve böylece hâkim guruplar diğer guruplara zulmetmiş olurlar. Otoriter rejimlerin kötülüğü buradadır.

Eğer otoriter rejimi beğenmez ve bunun zıddını düşünürsek otoriter rejimin tam karşıtı, iktisadi ve siyasi kudretin toplumun bölünebilen en küçük parçasına dağılmasıdır. Toplumun bölünebilen en küçük parçası da insan olduğuna göre, her insanın kendi başına buyruk olması hali otoriter rejimin karşıtı sayılır ve doktrinde bu duruma anarşizm denir. Anarşizm, toplumda devlet dâhil hiç bir kudreti kabul etmeyen, herkesin kendi başına buyruk olduğu bir halin adıdır; bu görüş düşüncede kalmıştır. Çünkü Cenab-ı Hakkın yarattığı insan fıtraten toplum halinde yaşamak üzere yaratılmıştır. Kimse Robinson misali kendi başına yaşayamaz.

Şu halde insanlar birinci halden memnun kalmamış, ikinci halde mümkün olmayan bir hal tarzı aramışlar ve kudreti gruplar arasında dengeli olarak dağıtma halini bulmuşlardır. Batı demokrasisi bu görüşe dayanır. Buna göre sosyal, siyasi ve iktisadi kud-

ret, gelir grupları arasında bölüştürülmüştür. Bu suretle hiç bir grup diğerlerine tahakküm edemeyecektir. Bu bölüşümün, mekanizması da şöyle kurulmuştur: Siyasi kudret siyasi partilere bölünür, her parti belirli grupları temsil ederek birbirini kontrol eder. Amaç hiçbirinin diğerlerine zulmetmesine imkân vermemektir. İktisadi sahada ise toplu pazarlık sistemi iktisadi kudreti dağıtan mekanizma olarak ortaya çıkmıştır. İktisadi sahada özel teşebbüs karşısında sendikalar ortaya çıkarılmıştır. Galbraith'in (1952)⁴ (*Countervailing power*) dediği "mukabil kudretler nazariyesi" bu fikri ifade eder.

Buna göre, kapitalizmde Marksın belirttiği üzere rekabet yerine temerküz meydana gelip tekeller ortaya çıkmaktadır. Fakat bir tekeli bir başka tekel dengelemek suretiyle tekeller arası rekabet ortaya çıkmış, bu durum, dengelerin sağlanmasını temin ederek kapitalizmin Marksın tahmini veçhile çökmesini engellemiştir. Mesela demiryollarında hakim olan bir tekele karşı hava yollarında veya karayollarındaki başka tekellerin ortaya çıkması ulaşımdaki rekabet dengesini sağlamaktadır. Yine, mesela ABD de otobüsçülük sahasında Greyhound şirketi ABD çapında bir tekeldir. Fakat bu tekel havayolu ve demiryolu tekelleriyle rekabet halindedir. Üretimde hâsıl olan sanayi tekellerini, ticaret sahasında ortaya çıkan (*chain-store*) denen zincirleme departman mağazaları tekelleri (Woolworth Kaufhof) gibi dengelemektedir. Bu ticaret zincirinin her vilayette mağazaları vardır. Buna karşı sendikalar bu ticari ve sınai tekelleri dengelemektedir. Bu durum batıda hâkim olan, maddi güce dayalı kudretler dengesini sağlamış olur. İslam iktisadında ise durum şöyledir. Dünyevi kudret imamda (lider) toplanır. Çok parti sistemi yoktur, çünkü tek doktrin ve ideoloji vardır, o da İslam'dır. Dünya görüşü tektir, o da Allah'ın görüşüdür. Herkesin görevi Allah'ın nizamını uygulamaktır. Seçim ancak şahıs veya grup, aile, kabile vs. için yapılır. Dünyevi gücü elinde bulunduran kim olursa olsun, bu gücü nefsinin arzusu istikametinde kullanamaz. O gücü ilahi prensiplere

4. Galbraith, John Kenneth (1952), *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power*, Boston: Houghton Mifflin.

uygun kullanmak zorundadır. Fetva makamının fonksiyonu budur. Böylece İslam'da dünyevi kudret ilahi kudretle kontrol edilmektedir. Demokrasi eğer bir kontrol mekanizması ise bu manada bir demokrasi İslam'da vardır. Yani dünyevi güç kontrolsüz değildir. Kontrol vardır.

Şu farkla ki, bir dünyevi gücü bir başka dünyevi gücün kontrolü yerine, dünyevi gücün tamamı ilahi kudret tarafından kontrol edilmektedir ve edilebildiği ölçüde İslami demokratik devlet sistemi var demektir. Bu, hakiki demokrasidir. Böyle bir toplumda fert ve devlet İslam'ın prensiplerini birlikte uygulamakla mükelleftir. Hiçbiri, kendi nefsi ve dünyevi istikametinde ilanihaye bağımsız ve serbest değildir. Altıncı farkın, yani fert-toplum arasındaki kudret dengesinin özelliği işte budur.

7. Fark: Yedinci fark, Batı modelinde akıl esas alınmıştır. Rasyonalizasyon dediğimiz şey budur. Bütün ölçüler akla ve ilme dayandırılmıştır. İlim aklın eseridir. İslam iktisadında akla tabii ki önem verilir. Zira insanın eşrefü'l mahlûkat oluşu akıl sayesinde. Mahlûkat içinde sadece insan yaptıklarından dolayı Allah'a karşı sorumludur. Çünkü sorumluluğu doğuran, onun akıl sahibi oluşudur. Bu sebeple akli dengesi bozuk olan insanın sorumluluğu da yoktur. Fakat İslam'da akıl putlaştırılmaz, çünkü bize akılı veren de Allah'tır. Bu sebeple aklın üzerinde Allah'ın varlığı, birliği, tevhid akidesi, vahdaniyet prensibi gelir. Zira bize akılı veren Allah'ın, aklımıza hitaben bize ilettiği bazı temel prensipler, ilahi göstergeler, vardır. İslam'da bu göstergelerin ışığında aklın üstünlüğü ve serbestliği söz konusudur. Bu sebeple, İslam dini itikatta akli değil, naklidir, fakat akla muğayir değildir. İslam dininin prensipleri bir insan veya insanlar tarafından akılla bulunmuş değildir. İslam kaideleri Peygamberimizin karihasından⁵ çıkmış değildir.

Bu sebeple İslam'a “Muhammedenizm” demek yanlıştır. İslam, Allah'ın dinidir. İman eden, Allah dediği için iman eder, yoksa akılla doğruluğunu ölçtüğü için iman etmez. Ama iman

5. (düşünme gücünden, kastından)

ettikten sonra incelemelidir. Allah insana “Akıl verdim, düşün ve araştır” diye buyurmaktadır. İnsan, Allah’ın her emri üzerinde düşünüp araştırırsa akli delillerini bulur. İslam iktisadında temel ölçü akıl değil, imandır. O da Tevhid akidesidir. Allah’ın birliğine ve vahdaniyetine inanmaktır.

İslam iktisadında bütün nizam, hayatın iktisadi, sosyal-siyasi, hukuki her safhası, insanın her davranışı tek bir fikri müdire (idareye) dayanır. O da Allah’ın birliği ve Allah’ın her şeye kadir ve her yerde nazır olduğu ve onun iradesi olmadan hiçbir hareketin meydana gelemeyeceği hususudur. Bu fikre Tevhid akidesi diyoruz. Seküler Batı modelinde ise insan akli tek kaynak olarak ele alınınca, herkes kendi aklını beğendiğinden, aralarında devamlı mücadele olacaktır. “*Ehli küfür, aralarında daima nifak halinde olur; sadece ehli İslam’a karşı birleşirler.*” hükmü Kur’an’da belirtilmiştir. Batı, İslam ortadan kalkınca birbiriyle ihtilafa düşer, İslam ortaya çıkarsa ona karşı birleşir. Şu anda da kapitalist-sosyalist gruplar birleşince, istikametlerini İslam’a karşı yöneltmeğe, başlamışlardır.

8. Fark: Sekizinci fark, İslam iktisadı bu özellikleriyle diğer bütün modellerden farklıdır. Fakat İslam iktisadı kendisi İslami çerçevesi içinde bağımsız değildir. İslam’ın bütünü içinde yer alır, bütünden bağımsız değildir. Batıda ilimler birbirinden bağımsız olduğu halde İslam’da bütün ilimleri Tevhid akidesi içinde, dinin bütünü içinde yer alırlar.

9. Fark: Dokuzuncu fark, Batı modelinde üretim, tüketim ve bölüşümde insan unsuru mekanik bir unsur olarak telakki edilmiştir. Üretim faktörleri ayrı ayrı ele alınmış, bunlar matematik bir fonksiyon içinde düşünölmüş, üretim faktörlerinin her biri bir mekanik zincirin birer halkası olarak kabul edilmiştir. Emek, sermaye, teşebbüs ve tabi kaynaklar olarak belirtilen bu dört faktörün ikisi insanla ilgilidir. Emek ve teşebbüs faktörleri sanki birer mekanik faktör gibi düşünölmüş, emeğin insanı temsil ettiği unutulmuştur. Emek-sermaye münasebetleri incelenirken emek ruhu, gönlü, iç dünyası olan bir insan gibi değil, üretime katılan

bir vida gibi düşünölmüştür. İktisadi analizler bu düşünceye göre yapılmıştır.

Hâlbuki İslam'da, insan, eşrefü'l-mahlûkat olarak ele alınmıştır. İnsan yeryüzünde Allah'ın Halifesi olarak mütalaa edilmiş, emek erbabı ile müteşebbisin fonksiyonları İslam'ın prensipleriyle sınırlandırılmıştır. Batı modelinde olduğu gibi işveren, İslam ekonomisinde işçiye karşı davranışlarında layüs'el (sorumsuz) değildir. Bu sebeple endüstriyel ilişkiler sistemi İslam iktisadında Batı modelinden farklıdır. Batı modelinde işverenin işçiye karşı layüs'el davranışına mukabil, işçi grev hakkı ve toplu pazarlık mekanizmaları yoluyla maddi güç açısından dengelenmiştir. Bunun da başka yolu yoktur. Batıda maddi kudretler arasında dengeleme sistemi hâkimdir. İslam modelinde maddi kudretleri manevi kudretle dengeleme sistemi esas alınmıştır. Fakat bu hususlar, yani İslam'da endüstri ilişkileri modeli işçi-işveren münasebetleri nasıl olacaktır? gibi konular henüz detayıyla işlenmiş değildir. Bunların incelenmesine ihtiyaç vardır⁶. Teoride bazı fikirler geliştirilmiş olsa da henüz, uygulamaya konmuş değildir.

10. Fark: Batı modelinde İktisadi faaliyetlerde ferdi planda menfaati maksimize etme hedefi vardır. İktisadi insan menfaatini geliştirmek için iktisadi hayatta serbest bırakılmıştır. “Bırakınız yapsınlar” prensibi ve iktisadi liberalizm bu esasa dayanır. Hâlbuki İslam iktisadında menfaati adalete dayandırma ve toplum çerçevesinde sosyal planda hasılayı maksimize etme prensibi uygulanır. Yeni Batı modelinde üretim faktörlerinden her biri faktör gelirini maksimize etmeğe çalıştığı ve ahlaki prensiplere de bağlı olmadığı için aralarında, devamlı bir çatışma vardır. Kapitalist sistem üretimde başarılı olmuş, fakat bölüşümü halledememiştir. Sosyalist sistem ise bölüşümde dengeyi sağlamaya çalışmış, fakat üretimde başarılı olamamıştır. Marksizm'in çöküşünün sebebi üretimde meseleyi çözememesidir. Bunu bizzat kendim müşahede ettim. Marksizm'in çöküşünden iki sene kadar önce idi.

6. Sabahattin Zaim hocamızın nezaretinde hazırladığımız doktora tezi için bakınız: Sosyal Siyaset Açısından İslam'da Ücret. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. 3. Baskı, Ankara-2012.

Paris'te Uluslararası Ticaret Odasının Doğu-Batı komitesi toplantısına Türk delegesi olarak katılmışım. Toplantıda bütün doğu ülkelerinin temsilcileri de hazır bulunuyordu. Dünya Bankası delegeleri de oradaydı. Şunu hayretle müşahede ettim. Dünya Bankası temsilcisi konuşurken Doğu Blokunda üretim teknolojisinin geri olduğunu, Batının bu ülkelere kredi veremediğini ve yatırım yapamadığını, çünkü paralarının başta ruble olmak üzere konvertibil olmadığını beyan etti ve şöyle dedi: “Mesela biz Bulgaristan’a yatırım yapsak, bu yatırımı niçin yaparız? Mamullerimizi Doğu bloku ülkelere satmak için. Hâlbuki para konvertibil olmayınca biz o malı satamıyoruz; mal orda kalıyor. Bu sebeple yatırım yapamıyoruz. Batının doğu blokuna yatırım yapması ve teknoloji transferi için ilk şart, asgari, Sovyet parası olan rublenin konvertibil hale getirilmesidir. Sonra diğer doğu bloku ülkeleri de bu politikayı takip ederse, Batı bu ülkelere yatırım yapabilir.” Hayretle gördüm ki, Rusya başta, bütün doğu delegeleri bu tenkitleri başları öne eğik kabul ettiler. Doğu bloku ülkelerinin başarı-sızlıklarını resmen kabul edişlerini ilk defa ve hayretle müşahede ediyordum. Bu hadise ilk defa gerçekleşen Began Gorbaçov görüşmesinden sonra oluyordu. Aradan bir iki yıl geçince o andan itibaren beklenen çöküş süratle geldi.

İslam modelinde ise üretim-tüketim dengesi esas alındığı için, ne “consumer sovereignty” denen tüketici hâkimiyeti kabul edilir, ne de üretici hâkimiyeti. Her grubun Allah'ın hâkimiyeti altında adalete dayalı olarak dengeleri sağlaması gerekir. Esasen menfaati peşinde koşan insanın iktisadi davranışlarına getirilen ilahi sınırlamaların fonksiyonu dengeleri sağlayıcı olmasıdır. İslam iktisadında tahlillerin bu çerçeve içinde yapılması icap eder.

11. Fark: İslam iktisadında adalet tecezzi etmez (bölünmez). Batı modelinde kategorik adalet kavramları geliştirilmiştir. Mesele iktisadi sahada sosyal adaletten bahsedilir. İslam'da böyle tefrikler yapılmaz. Adalet, bir bütün olarak kabul edilir ve hayatın her safhasına uygulanır. Hukuki iktisadi, milletlerarası, vs. her sahada adalet üzere hareket gerekir. “Adalet mülkün temelidir” lafı

oradan gelir. Mülk kâinat anlamına gelir. Kâinatın sahibi Allah'tır. Adalet kâinatın varlığının temelidir. Bir söz daha vardır. “*Bir devlet küfr ile değil, zulm ile yıkılır*” denir. Yani, gayri müslimler de adil hareket ederse devleti yönetirler, fakat zulum başlarsa, orada idare çöker. İslam iktisadının temelinde toplumun bütününe şamil bir adaletin uygulanması yatar. Esas olan Batı modelinde olduğu gibi diğer katmanlardan tecrit edilmiş bir sosyal adaletin sağlanması değildir. İslam'da hedef, tecezzi etmeyen bir adalet kavramının vahdet fikrine dayalı olarak mülkün tamamını içine alan bir uygulamaya ulaşmasıdır.

11. Fark: Batı modelinde, evvelce belirttiğim gibi; hudutsuz kazanç prensibi hâkimdir, üretimde kârın sınırı yoktur. Üretici rekabet içinde de olsa kârı maksimize etmeğe çalışır. Gerekirse tekelliğe başvurur. Rakibini yok etmeğe çalışır. Spekülasyon, ihtikar, iddihar ve iktinaz, baht oyunu, kumar vb. her türlü vasıtalarla gelirini arttırmak peşindedir. Hâlbuki İslam'da hedef, maksimum kazanç yerine helâl kazançtır. İktisadi hayata helal-haram kavramları getirilir ve kazancın hedefi haramdan kaçınıp helal olacak şekilde ve o sınır içinde kazancı sağlamaktır. Yani İslam'da kâr, meta ekonomik bir sınırla takyit edilmiştir. Sınırsız değildir. Kazancın meşru sahalarda ve helal ölçüler içinde kazanılması gerekir. Bu sebeple İslam her çeşit piyasada tekelleşmeye karşıdır. İslam'da tekel ile birlikte ihtikâr (malı biriktirip saklamak), iktinaz (parayı biriktirip saklamak) men edilmiştir. Spekülasyon, kumar, baht oyunları yasaklanmıştır. İddihar'a zekât yoluyla negatif faiz konmuştur. Böylece, önce faiz gelirinin yasaklanması, ardından ihtikar ve iktinazın men'i yoluyla, paranın üretime şevki teşvik edilmiştir. Hukuki sahada ise bu yönde iki önemli fark görülür. Birincisi akitlerde tarafların dilediği gibi harekette serbest olmamasıdır. İkincisi, hükmi şahsiyetin onu kuran şahısların sorumluluğu dışında tutulmamasıdır. Batı modelinde açıkça men edilmeyen her şey mübah iken, İslam'da açıkça müsaade edilmeyen her şey men edilmiş veya şüphe ile bakılmıştır.

Batı modelinde, kazanç için şart olarak ileri sürülen meta-ekonomik bir meşruiyet prensibi yoktur. Alkol de, sigara da, hatta

kanun izin verirse uyuşturucu da üretilir ve satılarak kâr edilir. Çünkü seküler iktisatta fayda kavramı lâ-ahlakidir. İnsanın her türlü ihtiyacını karşılayan her türlü mal, insana bir haz verir bir tatmin duygusu sağlar. Buna “fayda kavramı” denir. Burada gide-rilen ihtiyacın, kullanılan malın meşruiyeti, ahlaki niteliği dikka-te alınmaz. Çünkü seküler iktisat la-ahlakidir. Makyavelizm gibi menfaat sağlayacak her türlü vasıta meşrudur. Neticeler, vasıtayı mübah kılar.

İslam’da ise üretimi meşru sahalarda yapmak ve helal ölçü-lerle kâr etmek gerekir. İktisadi fayda, ahlaki ölçülerle sınırlandı-rılır. Meşru hedeflere meşru yollardan varılır. Ahlaki sınırlamalar-la, insanlara konan deruni frenler, kanunun ve polisin giremediği yerlerde fonksiyonlarını icra eder.

12. Fark: Tüketimde, Batı modelinde her türlü insan ihtiya-cını tatmin hedefi görülür. Tüketim gelirin fonksiyonudur. Geliri olanın tüketimini sınırlayıcı bir kaide yoktur. Hâlbuki İslam ikti-sadında tüketim, sadece gelirin fonksiyonu olmayıp, aynı zaman-da meta ekonomik sınırlarla takyit edilmiştir. Kişi geliri olsa da, gayri meşru sahada tüketim yapamaz. Meşru sahalarda da zaruri ihtiyaçtan başlayarak hayatı kolaylaştırıcı ve en sonunda hayatı güzelleştirici ihtiyaçların tatminine yönelir. Bu suretle kaynaklar üretimde talep olan sahalara yöneltileceği için, zaruri ihtiyaçlar karşılanmadan üretim kaynakları daha az mahrem olan sahalara yöneltilmeyecektir. Kanaatimce bugün hâkim olan batı modelin-de en önemli yanlışlık kaynakların dağılımında bu sıranın gö-zetilmemesidir. Bu sebeple büyük ve kalabalık halk yığınlarının zaruri ihtiyacını karşılayacak malların arzı yeterli ölçüde arttı-rılmadan esasen bozuk olan gelir dağılımı yapısı içinde yüksek gelirli grupların talebine cevap verecek ikinci ve üçüncü derece-de önemli hatta haram olan sahalara kaynaklar yatırılmaktadır. Neticede sefaletle sefahat atbaşı yürümektedir. İslam iktisadında önemli olan üretim kaynaklarının ihtiyaç kademelerine göre da-ğılımını meta-ekonomik prensipleri benimseme suretiyle sağla-maktır.

İslam'da sefalet önlenmesi için sefalet de önlenmektedir. Tabiiyle burada teorik modelden söz ediyoruz. Müslüman insan tipi toplumlarda hâkim olduğu ölçüde İslam İktisadî uygulama safhası bulur.

Özetlersek İslam'da tüketimde ölçülere uygun davranış, meşruiyet, helal-haram ölçüsü zaruret derecesine gere ihtiyaçların sıralanması ve her kademede meşruiyet içinde israftan kaçınmak suretiyle miktar sınırlaması gerekir. Bu sebeple bizim kültürümüzde, meselâ yere düşmüş bir lokma ekmeği, yerden alıp öpüp kenara koyma âdeti, ekmeğin nimet olarak kabul edilip, israf edilmemesi ve horlanmaması esasına dayanır. Bugün ise bu İslami kültür kaybolduğu için lokantalarda, evlerde tonlarca ekmek ve yemek israf edilip heder olmaktadır.

Eskiden İslam iktisat modeli, kültürümüzün, örf ve adetlerimizin içine sindiği için, halk o kaideleri İslami kaynaklı olduğunu bile fark etmeden töre, adet, örf ve kültür olarak benimsemiş bulunuyordu. İslami şuurun kaybolduğu dönemlerde dahi davranışlarımıza akseden İslami görüntüler bu hareketlerin kültür içinde erimelerinden ileri gelmiştir. Annelerimiz bize daha çocukken birtakım öğütlerde bulunurdu. Bu kaidelere de *ilm-i hal* denirdi. İlmi-hal, davranış kaideleri demektir. Bütün hareketlerimizi, fıkhi kaidelerden süzölmüş ilmi-hal esaslarına dayandırırız. Bu kaidelerin birçoğu da iktisadi ve sosyal hayata taalluk eden İslam iktisadî ile ilgili hükümlerdir. Meselâ çocukluğumda hatırlarım, mahallemizde emekli bir mal müdürü vardı. Belli saatlerde camiye gidip gelirdi. Yolda bir taş görse eğilip alır, yolun kenarına koyardı. Buradaki amaç, birisinin ayağı takılıp düşmesini diye toplumun menfaatini gözetmektir. Çevre meselesini de bu çerçevede ele almak gerekir. İnsan, önce Allah'a ve sonra onun emirleriyle bütün çevresine karşı sorumluluk taşır. İnsan, çevresini, sırf kendi menfaati için toplum veya gelecek nesiller zararına istismar etmeye meşhur değildir.

İslam ekonomisinde iktisadi kaynaklar Allah'ın insanlara bir lütfu olarak kabul edilir ve insan eşrefü'l-mahlukat olarak, bu kaynakları, toplum için maksimum hâsıla sağlayabilecek şekilde

en verimli kullanmak suretiyle, dünyada refaha ve ahirette felaha ulaşır. Cenab-ı Hakkın kulundan beklediği de budur. İktisadi faaliyeti motive eden faktör, nefsin tatmini değil, Allah'ın rızasını tahsildir.

14. Fark: Bölüşümde dengeyi sağlamada, Batı modelinde otomatik denge prensibi kabul edilmiştir. Hem üretimde, hem bölüşümde rekabet içinde arz talep çerçevesinde denge sağlanacağı farz edilmiştir. Hâlbuki iktisadi adamın hâkim olduğu bir piyasa modelinde tam rekabet sağlanamamış ve bu denge de hâsıl olmamıştır. Seküler iktisatta, sosyal adalet ilkesi bozulan dengeleri düzeltme amacını güder. Zira milli gelirin üretim faktör gelirleri arasında dağılımı adil değildir ve sosyal adaletin de bir ölçüsü yoktur. İslam iktisadında ise, adaletin bütünlüğü prensibi hâkim olduğu için dengeleri otomatik olarak sağlayamayacağımızı biliyoruz. Her faktör, fert ve devletin bütün unsurları bu dengeyi sağlamakla görevlidir. İslam'da serbest piyasa modeli vardır; fakat piyasada müslüman adam modeli olursa, toplum İslami kaidelere uyarsa, devlet ve onun reisi Allah'ın emirlerine uygun bir yönetim sergilerse, serbest piyasa modeli İslam'a uygun şekilde işler. Bu sebeple, İslam devletleri ilahi prensiplere aykırı davranışları, demokratik bir sistem içinde yönlendirirdi.

Meslek teşekkülleri, ahi, lonca teşkilatı içinde bu uygulamalar yapıldı. Mesela dilimizdeki “pabucu dama atıldı” tabiri loncalardan gelir. Bursa Kadı Sicillerine göre Bursa'da, halk ayakka bısına mukavva karıştıran bir kunduracıyı loncaya şikâyet etmiş, kendisine ikaz edilmesine rağmen aynı suçu işleyince lonca bu adama meslekten men kararı vermiş ve bunun işareti olarak da o adamın yaptığı pabucu loncanın damına atmıştır. Böylece pabuç dama atılınca o adamın pabuç üretme hakkı bitmiş oluyor. Bu kararı veren devlet değildir; pabuçuların meslek teşkilatı olan loncadır.

Mühim olan, adalet prensibi içinde sistemde ölçülerin gerektiğinde demokratik bir şekilde müeyyidelendirilerek uygulanmasıdır.

15. Fark: Batı modelinde ferdi sorumluluk ve ferdi ahlak sistemi vardır. Fert yalnız kendine ve vicdanına karşı sorumludur. İslam'da ise toplum ahlakı vardır ve insanlar sadece kendi vicdanına karşı değil, önce Allah'a karşı ilahi sorumluluk taşır.

Akif'in tabiriyle;

“Ne irfandır veren ahlaka yükseklik ne vicdandır;

Fazilet hissi insanlarda Allah korkusuzdandır.”

Bu Allah korkusu, sevgiyle karışıktır. Batı modelinde sorumluluk ferdi olunca, ferdin vicdanı sorumluluğu ile toplumun menfaati arasında zaman zaman çatışmalar kaçınılmaz olur.

16. Fark: Batı modelinde ferdi sorumluluk seküler sorumluluk haline gelmiş, dini mahiyetini kaybetmiştir. Bu sebeple ABD'de 1990 yılında katıldığım bir kongrede Batıda dine karşı cereyanlar olarak iki tehlikenin varlığından söz edilmiştir. Bunların birisi Marksizm, diğeri de sekülerizmdir. Her ikisi de dine karşıdır, diye ifade edilmişti.

Seküler sorumluluğun temeli menfaat sorumluluğudur. Kişi kendi menfaatini kontrol hususunda vicdani bir muhasebe yapar ve buna göre hareket eder. Sonuçta yine menfaatini maksimize etme hedefi ortaya çıkar. Hâlbuki İslam iktisadında *ilahi sorumluluk vardır ve bunun ölçüsü ve vasıtası TEZKIYE sistemidir.*

Tezkiye ferdi ve içtimai manada temizlenme anlamına gelir. Hedef dünyada refah ve ahirette felah hedefine varmaktır.

Bölüşümde zekât, fitre mecburiyeti ve üretimde faiz yasağı bir tezkiye aracı olarak karşımıza çıkar.

Faiz yasağı haramın kazanca karışmasını önlüyor. Zekât ise, her ne şekilde olursa olsun kazanca karışmış mekruh ve haramları temizlemiş oluyor. Zekâtın fonksiyonu malın temizlenmesi, tezkiye edilmesidir. Her ikisi de bir tezkiye; kötülükten temizleme ve arındırma vasıtasıdır.

17. Fark: Batı modelinde hedef geliri ve serveti arttırmak, biriktirmek ve büyütme. İslam iktisadında ise hedef insandır, insan ve bütün toplumun dünyada refahını, ahirette felahını

sağlamaktır. Bunun yolu, ferdi zenginlik yerine, toplum refahını sağlamaktan geçer. Çalışıp kazanacağız, fakat hedef serveti yığıp biriktirmek değil, sosyal refah sağlayacak şekilde dağıtmaktır. Miras taksiminde hedef “servetin aynı gruplar arasında dağılımını önlemek”tir. Şu halde İslam’da esas, servetin dağılmasıdır. Zengin elde ettiği zenginliği toplum yararına dağıtacaktır. Zekât mecburi kılınmış, sadaka tavsiye edilmiştir. Allah sadaka olarak bir verene bin vereceğini vaat buyurmaktadır. Allah infak edenin kazancını hareketlendirir. Bir hadisi kutside şöyle buyrulur: “Ey Âdemoğlu! (Allah için) infak et ki, sana da infak olunsun!”⁷.

Batı modelinde rasyonel davranışla zengin olmak hedeftir ve insan bu sonuca aklıyla eriştiğine inanır. Halbuki İslam’da Cenab-ı Hak, kimine rızkını bollaştırır, kimine daraltır. Rızkı Allah verir. Cenabı Hak kimini kimine üstün kılar, kimine hikmet verir, akıllı hareket etmesini sağlar, o insan zengin olur. *Zenginlik Allah’ın bir takdiridir*. Çalışan herkes kazanır, rızkını sağlar, fakat servet edinip zengin olmak çalışmak ve azm-ü gayretle birlikte Allah’ın bir takdiridir. İslamiyette devlet eliyle zengin olunmaz. Hz. Ali fakir geldi, fakir gitti. Halife idi, ama zengin olmadı. Hz. Osman zengindi, halife olmadan da zengindi, sonra da. Halife olduğu için zengin olmadı; Allah öyle takdir ettiği için oldu. Şu halde herkesin zengin olması şart ta değildir. Esasında zenginlik, kullar için dünyada bir imtihan şeklidir. Allah, herkesi bir şekilde imtihan eder. Kimini servetle, kimini fakirlikle, kimini şöhret veya ilim vererek imtihan eder. Zenginlikle azacak mı, şöhretle şımaracak mı, fakirliğe isyan edecek mi diye kullar imtihana tabi tutulur. Bu sebeple İslamiyet’te insanın “*ağniyai-şakirin* (şükreden zenginler) veya *fukara-i sabirin* (sabreden fakirler)”den olması, makbuldür. Böylece şükreden zengin ile sabreden fakir, imtihanını iyi veriyor, demektir. Yani şükreden ve şükürünün karşılığını eda eden zengin ile sabreden fakir Allah katında makbul insanlardır.

Sonuç şudur: Bir insan zengin olmuşsa, bilecek ki, bu sadece onun sa’yınının (çalışmasının) sonucu değil, Allah’ın bir lütfudur. Bu sebeple, ona bu zenginliği veren Allah’a karşı servetini Al-

7. Buhari, Tefsir 11/2, Nafakat 1; Müslim, Zekât 36, 37.

lah'ın emrettiği biçimde ve onun yolunda kullanmakla mükelleftir. Sosyal mesuliyetler maddi ve sosyal çevremize karşı sorumluluklar bu safhada başlar, İslam modelinde zengin insan nefsinin dilediği kadar tüketemez. Gösteriş için tüketim yapamaz. Hedef, ferdi zenginliği arttırmak olmayıp, refahı arttırmak olunca zengin müteşebbisin fonksiyonu, toplumu bu hedefe ulaştırmaktır.

18. Fark: İslam'da, emek karşılığı olmadan, teşebbüsün kar-zarar riskine katlanmadan gelir sağlanamaz. Bu iki ölçü olmadan elde edilen gelir meşru değildir, faiz yasağı buradan çıkar. Münhasıran para karşılığında para kazanılmaz. Para ancak mübadele aracıdır, bizzat emek sarf etmek en hayırlısıdır. Peygamberimiz (sav) "İnsan emeğinin mahsulünden daha hayırlı bir şey yememiştir." diyerek emeği teşvik eder⁸. Bu sebeple bütün peygamberler bir meslek sahibi ve o mesleğin piridir. Sebebi rızkını emeğiyle sağlayacak insanlara örnek olmalarıdır. Mesela Sultan Abdülhamit de şahsi nafakasını emeğiyle yapıp sattığı dülgerlik, marangozluk ve möbellelerden aldığı para ile sağlamıştır. Yıldız camiindeki tahta dekorasyonlarının hepsi Sultan Abdülhamit'in mamulatıdır.

İslam'da kredi, ikraz, yatırım karakteri olmadıkça, gelir (faiz) sağlama amacıyla yapılmaz; ancak sosyal amaçla yapılır. Adı da karz'ı-hasen, güzel borçtur. Bu da Allah'ın rızası için yapılır. Gelir için yapılmaz.

Halbuki kapitalist sistemin temeli faiz esasına dayanır. Batı modelinde faiz protestanlık tarafından meşru kılınmıştır. Katolik dininde mevcut olan faiz yasağı Protestanlık tarafından serbest bırakılıp meşruiyete kavuşunca, o ana kadar yahudi sarraflarca yapılan, faizcilik yerini bankacılığa bırakmıştır. Faizli bankacılığın doğup gelişmesi, sermaye birikimine yol açmıştır. Bilahare bu sistem kapitalizm diye adlandırılmıştı. Şu halde kapitalizmin Kuzey protestan dünyasında gelişmesi ve adeta kapitalizm ile Protestanlığın özdeşleştirilmesi, bu dinin faize ve faizli bankacılığa meşruiyet, zemin ve imkân tanınmasından kaynaklanmıştır. Bu

8. Buhâri, Büyü', 15.

durum, iktisat teorisine de tesir etmiştir. Evvelce üretim faktörleri içinde teşebbüs ve sermaye, faktör gelirleri içinde de bunların karşılığı olan kâr ve faiz birlikte ele alınırken, faizin meşruiyet kazanmasıyla faktörler ve gelirler dörde çıkarılmıştır. İslam iktisadında ise faiz, yasağı sebebiyle üretim faktörleri emek, teşebbüs ve sermaye, tabii kaynaklar olarak üçe ayrılır. Bunların gelirleri de üç olup, sırasıyla ücret kar ve kiradır.

19. Fark: Batı modelinde tasarrufları yatırımlara kanalize etmek üzere faizli bankacılık modeli yer almıştır. İslam iktisadında ise, tasarrufları yatırımlara kanalize edecek finans kurumlarının, zenginlerin kurduğu ve sadece zenginlerin mevduat ve ikraz yoluyla alış veriş yaptığı bir kuruluş olmak yerine tabana dayalı, büyük-küçük tasarruf sahiplerinin iştirakiyle kurulan ve faizsiz çalışan bir finans kuruluşu olması gerekir. Bu kuruluşlar kar ve zararı paylaşma esasına göre çalışır.

Bugün biraz da galat olarak bu kabil kuruluşlara İslam bankası denmektedir. İslam bankacılığında faizin men'i iki sonuç doğurur. Birincisi işletmelerin finansmanında, yatırım meşrudur, fakat miktarı önceden tespit edilen bir faiz ile ikraz ve istikraz yasaktır. İkincisi, işletme finansmanında reel sermaye koymak meşrudur, fakat bu yatırılan sermaye önceden tespit edilen bir faiz sağlamak yasaktır. Faizli bankacılıkta, bankanın aldığı faizin içinde üç tali unsur bulunur. Bunlar, a) temel faiz miktarı, b) risk primi, c) idari masraflardır.

İslam bankacılığında, bu üç unsurdan sadece sonuncusu unsur olan idari masrafların alınması meşru olup, ilk ikisi memnu'dur. İslam bankacılığın iki temel fonksiyonu vardır. Bunların birincisi müşareke, diğeri de mudaraba'dır. Bu iki sistem içinde yedi türlü akit yaparak, projelerin ve yatırımların finansmanını sağlarlar. Bu iki temel fonksiyonun içinde İslam bankaları bugün en fazla ticaret (*murabaha*) ve biraz da kiralama (*leasing*) akitleri yapmaktadır. Esasında, İslam bankacılığında 4 türlü işlem yapılır. Bunlar, Mudaraba, Müşareke, ticaret ve kiralama şeklindeki işlemlerdir. Mudaraba kar ortaklığı (*profit sharing*)dır, Müşareke,

şirket kurmak veya kurulmuş ortak olmaktır (*equity*), ticaret mal alım-satımıdır (*trade*), kiralamak da menkul veya gayrimenkul bir malı tedarik ederek kirasını almaktır (*leasing*).

20. Fark: Batı modelinde istihdam sadece gelir açısından ve ferdi planda ele alınmıştır. Çalışma arzu ve iktidarında olup da iş arayanlar işgücüne dâhil edilmiş, çalışma gücünde veya arzusunda olmayanlar işgücü dışında tutulmuştur. İşgücüne dâhil olanlardan ücret ve istihdam şartları içinde uygun iş bulamayanlar işsiz sayılmış ve toplum ve devlet ancak bunlara karşı sorumluluk üstlenmiştir. Tam istihdam hedefi, ancak işgücüne dâhil olanlara iş imkânı sağlamaktır. Geliri olan bir kimsenin işsiz dolaşması normal karşılanmakta ve bunlara rantıye denmektedir. Bu modelde bugün parasını bankaya yatırıp, faiziyle geçinen, atıl duran ve hiç bir iş yapmayan bir zümre oluşmuştur. Diğer yandan evlerinde ailenin yükünü çeken, çocuklarını yetiştiren anneler ev hanımı olarak işgücü dışında sayılmaktadır. Ücretsiz hayır işlerinde çalışanlar da iktisaden faal nüfusun dışında tutulmaktadır.

Hâlbuki İslam iktisadı modelinde, iş piyasası, işgücü, istihdam ve işsizlik kavramları batı modelinden farklı bir muhteva arz etmektedir. İslam da çalışmak ibadet sayılır. Kur'an-ı Kerime göre "İnsan için çalışmasından daha iyi bir şey yoktur"⁹. Hz. Ali'ye göre "Çalışanlar fenalık düşünmeye vakit bulamaz; çalışmayanlar ise kendilerini fenalıktan kurtaramaz." Bu sebeple İslam'da en basit işten, en büyük, makam olan devlet başkanlığına kadar, her türlü çalışma iş olarak kabul edilmiştir. İslam'da hastalık ve mutlak acz dışında boş oturma anlamında bir emeklilik kavramına da rastlanmamaktadır. Bu durumda tahsil dışında olan, rüşd çağından itibaren herkes işgücüne dâhil kabul edilir. İşgücüne dâhil olan herkesin de çalışması gerekir. Bunun içine ücret ve gelir mukabili çalışanlarla birlikte hayır hizmetlerinde gelir ve ücret mukabili olmadan çalışanlarla ev hanımları da dâhildir. Devlet ve toplumun görevi sadece çalışma arzusunda ve gücünde olanlara değil, herkese uygun ve münasip iş sahaları açmaktır. Bunların

9. Necm, 53/39.

çoğu gelir sağlayan iktisadi faaliyetler olabileceği gibi bir kısmı da hasbi, hayri ve ilmi faaliyetler olabilir.

Üçüncü sektör sayılan vakıflar vasıtasıyla çeşitli hizmet kurumlarında istihdam imkânları sağlamak mümkündür. Ayrıca, gelire ihtiyacı olmayan insanların da hayır işlerinde, çevre düzenlenmesinde, sosyal yardım faaliyetlerinde, eğitim hizmetlerinde, sanat faaliyetlerinde bulunmaları gerekir. Toplumun vakıflar ve devlet aracılığıyla fonksiyonu bu organizasyonları sağlamasıdır. Peygamberimizin Medine’de esirlere bir kişiye okuma öğretmesi karşılığında hürriyetlerini vadetmesi bu kabil istihdam imkânlarına bir örnek teşkil eder. Bugün ülkemizde ve dünyada, fikren en verimli çağında atıl duran nice emekli ordusu vardır. Bunların tecrübe, fikir ve bilgilerinden istifade etmek şarttır. Bu hizmetler bölgede verilemiyorsa, başka bölgelere gidilebilir. Mesela bugün Sovyetler’deki Türk Cumhuriyetlerinde bizdeki emekli yöneticilerden istifade edilmesi imkânı olduğu gibi.

İslam iktisadında, geliri olduğu için çalışmayanlar zararlı kabul edilir. Konuya ferdi refah açısından değil, toplum refahı açısından bakmak gerekir. Geliri olsun veya olmasın, toplumun refahı yolunda herkesin yapabileceği bir iş bulunur. Bu işler, geliri olmayanlar için gelir mukabilinde yapılacağı gibi, geliri olanlar için hayri ve fahri olarak Allah rızası için yapılabilir. Bilhassa, dini, hayri, ahlaki, ilmi konularda bu hususun gerçekleşmesi mümkündür. Şu halde bir İslam toplumunda baştaki tarifimize uygun olarak işgücünün tamamının gelimli veya gelirsiz bir işi olması, geliri olanın da gelimli veya gelirsiz bir işi olması gerekir. Çalışmayı ve çalışarak kazanmayı yukarıda belirtildiği gibi bütün peygamberler teşvik etmiştir. Peygamberimiz (sav) eli nasırlı yaşlı bir çiftçi sahabenin elini okşayarak “Allah’ın ve Resulünün sevdiği el budur.” diye buyurmuştur.

İslam toplumlarında, tarihte, birçok hayırlı hizmetler ve eserler ücret ve gelir maksadı güdülmeden yapılmıştır. Bu hizmetler ve eserler daha ziyade geliri olan hayırsever zenginlerin desteği ile yapılmış ve yaşamıştır.

İslam toplumlarında ne çeşitten olursa olsun, işsizlik mahzurlu telakki edilmiştir ve giderilmesi gerekir. İslam toplumunda hedef, gelirsiz ve işsiz insan bırakmamaktır. Geliri olduğu için işsiz, mesleği olduğu halde gelirsiz insanların var olduğu cemiyetlerde sosyal refah maksimize edilemez. Herkesin bir işi, herkesin de geçinecek kadar bir geliri olması İslam toplumunun idealidir. Hz. Ömer'e göre, "Kişiler bazen çalışması nispetinde, bazen da ihtiyacı nispetinde beytülmalдан (hazineden) pay alırlar." İslam iktisadının sosyal hedefi, herkesin iş bulması, gücü olan herkesin vermesi veya ödemesi, ihtiyacı olan herkese verilmesi veya ödemesi bunun toplum tarafından sağlanması, toplum sağlayamazsa devletin yardımcı olmasıdır. Çünkü İslam iktisadında nihai hedef, yalnız ferdi menfaat yerine fertle birlikte toplumun menfaatini maksimize etmektir.

Kaynaklar

Galbraith, John Kenneth (1952), *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power*, Boston: Houghton Mifflin.

Thomas Carlyle (1841), *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, Çeviren: Behzat Tanç, *Kahramanlar*, Beyaz Balina, 2000.

William E Woodward ve Adolph Myers (1959), *The way America lived: (original title: The way our people lived)*, New York: Pocket Books.

Bediüzzaman Said Nursi'nin İktisat Risalesi Şerhi¹⁰

Bediüzzaman Said Nursi Hazretleri'nin hayatı boyunca imanı kurtarıcı ve İslam'i yayıcı çalışmalar yapmış, bütün baskılara göğüs gererek mümin bir insanın vasıf ve davranışlarını belirtmeye, toplumun İslami esaslara göre şekillenmesi için gerekli temel unsurları geliştirmeye çalışmıştır. Bunun için etrafında toplanan muhlis bir insan halkasını eğiterek bir fide gibi topluma yaymıştır. Dikilen bu fidanlar, bilâhare büyüyüp çoğalarak bütün yurt ve cihan sathına yayılmıştır. Eserleri, çeşitli dillerde konuşan insanların istifadesine sunulmuştur. Bediüzzaman Hz. nin bütün çalışmalarında ileri sürdüğü fikirler Kur'an ve Sünnete dayanır. Bir diğer ifade ile Kur'an ve Sünneti asrın idrak edeceği biçimde takdim ve tefsir etmeye gayret etmiştir.

Bu tebliğin mevzuu Bediüzzaman Hz. nin *İktisat Risalesi*'nin izahıdır. Bu risalenin tahlil ve izahına geçmeden önce şu hususun belirtilmesinde fayda vardır. Bediüzzaman Hz. bütün izahatını Kur'an ve Sünnete, iktisadi mevzuları da aynı kaynaklara istinad ederek incelemiş ve fikirlerini bu esaslara dayandırmıştır. İktisadi mevzuların Kur'an ve Sünnete dayalı olarak izah, tahlil ve ifade edilmesi günümüzde "İslam İktisadı" adı altında yapılmaktadır. Şu halde Bediüzzaman Hz. nin iktisadi mevzularda beyan ettiği fikirler, İslam iktisadının tetkik ve tahlili çerçevesi içinde bulun-

10. Bediüzzaman Said Nursi sempozyumuna sunulan tebliğ metnidir. 3. Uluslararası Bediüzzaman Said Nursi Sempozyumu: İslâm Düşüncesinin 20. Asırda Yeniden Yapılanması ve Bediüzzaman Said Nursi, 24-26 Eylül, 1995, İstanbul; Sabahattin Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı / Toplum / İktisat / Siyaset, İşaret Yayınları*, İstanbul 2005, Cilt: 1, sh. 66-78.

maktadır. Mevzuu, bu manada ele alırsak, İktisat *Risalesi* İslam iktisadının bir bölümünü ele alıp incelemektedir. O da İslam'da tüketici davranışları modelidir. Bediüzzaman Hz. diğer eserlerinde İslam iktisadı ile ilgili muhtelif mevzulara da temas etmiş ve ayet ve hadislerle dayalı tefsir ve izahatta bulunmuştur. İktisat risalesinin esası ve özü tüketici davranışlarında israfın haram oluşunun hikmetini ve müsbet ve menfi tesirlerini izah etmekte toplanmaktadır (Araf, 7/31).¹¹ Bu mevzu esasında bugünkü dünyamızda insanlığın temel meselelerinden birini teşkil etmektedir. Tüketici davranışında israf, hem mikro iktisat açısından, ferdin tüketim ve tasarruf dengelerini bozar, hem de makro iktisat açısından kaynakların dağılımını ve ekonomideki tasarruf ve tüketim oranlarını etkiler. Milletlerarası sahada da gelir dengelerinin bozulmasına yol açar.

Bugünkü dünyada bir israf ekonomisi hüküm sürmektedir. İnsanlar devamlı tüketime teşvik edilmektedir. İhtiyacının üstünde tüketime yöneltilmektedir. Lüks tüketim artmakta, reklâm yoluyla sun'î ihtiyaçlar ortaya çıkartılmaktadır. Kullanılan eşyaların tamir edilebilir ve dayanıklı olması yerine, hemen kullanılıp atılması yolu yaygınlaştırılmaktadır. Plastik malzemelerin kullanımı ile "kullan at" formülü neticesinde hem çevre ve tabiat kirlenmekte, hem de kaynaklar tüketilmektedir. Bugünkü çevre meselesinin temelinde tüketimdeki israf yatmaktadır.

Faiz gelirinin çoğalması, zekâtın azalması ile bozulan gelir dengeleri neticesinde, aşırı zengin rantiyeye sınıfların lüks ve israf temayülü artmakta, üretim kaynakları onların talebini karşılayacak yöne sevk edilmekte, üretim arzı bu yönde gelişmektedir. Buna mukabil, geliri düşük büyük insan kütlelerinin zaruri ihtiyacını karşılayacak zaruri ihtiyaç mallarının üretimine yeterli kaynak ayrılmamakta, bu mallarda arz ve talep dengesi bozulmakta, üretim yeterli olmadığından fazla talep karşısında fiyatlar artmaktadır. Çünkü zaruri ihtiyaç mallarında talep elastikiyeti düşüktür. Buna rağmen ilk zaruri ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Hâlbuki devamlı reklâm, kredi, banka kartı vs. imkânların

11. "Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü o, israf edenleri sevmez" (Araf, 7/31).

geliştirilmesiyle tüketim devamlı teşvik edildiğinden, reklâmlarla insanlar daima, daha çok, daha gelişmiş ve daha yeni malları tüketime teşvik edildiğinden büyük halk kütlesinin aile bütçesinde gelir-gider dengeleri bozulmaktadır. Bunun sonucunda fertler ve devletler borca girmekte, binnetice iktisadi hürriyetlerini de kısmen kaybetmektedir. Tüketim meylinin nefsanî baskısına boyun eğenler, izzetinden, gereğinde namusundan ve hattâ dini ve mânevî duygularından fedakârlık yapmak zorunda kalmaktadır. Rüşvet, iltimas, irtikâp, zina bu yüzden çoğalmakta, aile yapısı bozulmaktadır. Bütün dünyaya musallat olan enflasyon ve dış ticaret açıklarının temelinde bu davranış bozukluklarının tesirini aramak lâzımdır.

Bu dengesizlikler ideolojilere tesir ederek, sosyalist, Marksist fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dünya kapitalist ve sosyalist şeklinde iki gruba ayrılmış, kıyasıya mücadele edilmiştir. Fakat tüketici davranışlarındaki temel hatt-ı hareket kaidesi, iktisadî-adam (*homo-economics*) değişmediğinden her iki sistemde de israf önlenememiştir. Sosyalist sistemde zoraki tedbirlerle lüksü ve israfı yaygınlaştırıp dengelemeye çalışmışlardır. Bu sefer de üretimde başarısız olduklarından toplumun bütünündeki makro dengeler cari planlamaya rağmen sağlanamamıştır. Hülâsa bu bozuklukların temelinde israf alışkanlığı, şükür ve kanaat yoksunluğu yatmaktadır.

İşte İslam'ın getirdiği prensipler tüketici davranışını Kur'an ve Sünnete dayalı kaidelerle düzenlemeye çalışan bir müslüman insan modelini geliştirmektedir. Bediüzzaman Hz. *İktisad risalesi*'nde bunları veciz ifadelerle dile getirmiştir.

Bediüzzaman Hazretleri *İktisad Risalesi*'nde meseleyi şöyle vazetmektedir: İnsan, Halıkının verdiği nimetlerden istifade ederken ve onları kullanıp istihlak ederken şükretmekle muvazzaftır. Şükreden insan Allah'ın kendisine verdiği nimeti, onun kadrini bilerek ve diğer hem cinslerini de düşünerek, ihtiyacı ölçüsünde ve ihtiyacı nispetinde kullanmalıdır.

Üretim faaliyetleri İmam Gazali'nin tasnifiyle üç gruba ayrılır:

1) *Zaruri ihtiyaç maddelerinin üretimi*: Bunlar insanın beş temel özelliğinin muhafazasına yarayan bütün mal ve hizmetlerin üretimini kapsar. İnsanın beş temel özelliği; iman, hayat, akıl, üretme ve servet sahibi olmaktır.

2) *Hayatı kolaylaştırıcı ve rahatlatıcı üretim faaliyetleri*: Bunların üretimi yukarıda belirtilen beş temel özelliğin muhafazası ve devamı için şart olmamakla beraber hayattaki meşakkat ve güçlükleri giderici ve konforu arttırıcı üretim faaliyetleridir.

3) *Zerafeti arttırıcı üretim faaliyetleri*: Bunlar rahatlık sağlamanın da ötesinde estetik, güzellik, zerafet ve sanat duygularını tatmine yarayan mal ve hizmetlerin üretimiyle ilgilidir.

İhtiyaçları bir başka tasnife göre:

- 1) Gıda,
- 2) Giyim,
- 3) Harcama,
- 4) Sağlık,
- 5) Eğitim,
- 6) Güvenlik (Sosyal İktisadi ve İdari),
- 7) Ulaşım ihtiyacı olmak, üzere yedi grupta toplayabiliriz.

Bunlardan ilk üçünü fertler, kendi sa'y ve gayretiyle sağlamaya çalışır. Son dördünü de toplum düzeninden mesul olan organlar temin etmekle mükelleftir. Bu mesul organlar, hükûmet ve mahalli idareler ve diğer çeşitli kamu kurumları olabileceği gibi varlıklarını Allah yolunda toplumun hizmetine sunmuş vâkıfların kurduğu vakıflar da olabilir. Bunlara özel ve kamu sektörü yanında üçüncü sektör adı da verilmektedir. Bu görevler, zekât ve sadakalar yoluyla ferden veya vergi ve zekât yoluyla kamu organlarıncaya karşılanabilir.

Şu halde bir toplumda mümin ve muvahhit varlıklı fertler, ihtiyaçlarını karşılarken, kendi ihtiyaçlarını makul ölçülerde karşılamak, artan imkânlarını, bu imkânlarla sahip olamayan hemcinslerinin istifadesine sunmakla mükelleftir. Zira Peygam-

berimiz (sav) Allah'ın affetmeyeceği insan tiplerinden birisi, “*diğer insanlara karşı yükümlü bulunduğu mesuliyetlerden bihaber olandır.*” diye buyurmaktadır. Bu hususta birçok âyet-i kerime ve hadis-i şerif mevcuttur. Bunlardan birkaçını burada hemen zikredelim.

Ayet-i kerimeler:

1) “*Ey inanç sahipleri, size verdiğimiz zenginliklerden bir kısmını yoksullara harcayın. Alışverişin, dostluğun ve şefaatin olmadığı (kıyamet) günü gelmeden hayır işleyin.*” (Bakara, 2/254).

2) “*Mallarını hayır yolunda harcayanların durumu, her başağında yüz dane olmak üzere yedi başak veren bir danenin durumu gibidir. Allah dilediğine kat kat verir. Allah'ın lütfü boldur. Herşeyi bilendir.*” (Bakara, 2/261).

3) “*Allah'ın rızasını kazanmak ve gönüllerindeki imanı kuvvetlendirmek için mallarını hayra sarfedenlerin durumu bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer ki, üzerine bol yağmur yağınca iki kat üzüm verir. Bol yağmur yağmasa bile en azından bir çisinti düşer ve yine bolca üzüm verir.*” (Bakara, 2/265).

4) “*Hayır olarak harcadıklarınızın hepsi kendiniz içindir. Yapacağınız harcamayı, ancak Allah'ın rızasını kazanmak için harcayın. Hayır kasdıyla verdiğiniz ne varsa, size tam olarak noksansız verilir ve siz asla haksızlığa uğramazsınız.*” (Bakara, 2/272).

5) “*Yapacağınız hayırlar kendilerini Allah yoluna adanmış, Allah'tan başka hiçbir düşüncesi olmayan, o sebeple yeryüzünde dolaşıp kazanmaya imkân (istiğna) bulamayan, durumunu bilmeyen kimselere karşı gösterdikleri tokluktan dolayı zengin sayılan fakirlere verilmelidir. Çünkü onlar ortalıkta görünmezler, yüzsuyu dökerek birşey isteyemezler. Yaptığınız ve yapacağınız hayırlarınızı Allah eksiksiz bilir ve karşılığını verir.*” (Bakara, 2/273).

6) “*Mallarını gece ve gündüz, açık ve gizli hayra sarfedenlerin mükâfatlarını Rableri verecektir. Onlar için ne korku, ne de üzüntü vardır.*” (Bakara, 2/274).

7) “*Allah faiz gelirini eksiltir, hayırsevenlerinkini arttırır.*” (Bakara, 2/276).

Hadis-i şerifler:

1)“*Kul kardeşine yardım ettiği sürece Allah da ona yardım eder.*” (Müslim, “Zikir ve Duâ”, 38).

2) “*Allah katında insanların en sevimlileri, diğer insanlara en çok faydası dokunanlardır.*” (Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr* (thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî), Beyrut 1404/1984, c. XIII, s. 347).

3) “*İyilik ve (Allah’ın yasaklarından) sakınma konusunda yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın.*”¹²

4) “*Bir ülkede bir kimse açlıktan ölürse, bütün ülke halkı ondan sorumlu olur.*”¹³

Bir toplumda kaynakları üretime yönlendirirken insanların zaruri ihtiyaçları tamamen karşılanmadıkça ikinci ve üçüncü kademedeki ihtiyaçların tatmininden tevakki edilmelidir. Bugün dünyamızda zaruri ihtiyaçlarını karşılayamadığı için hergün yüzbinlerce insan ölmektedir. Çünkü komşuları aç iken, tok insanlar onlara bigâne kalmaktadır. Hâlbuki Peygamberimiz (sav), “*Bir kimse, komşusu sefalet içinde aç iken ve kendi elinde imkânları varken buna bigâne kalırsa, bizden değildir.*” diye buyurmaktadır. Bu hususun izahında Bediüzzaman Hz. şöyle seslenmektedir: “*Fakru zaruret zamanında aç ve muhtaç olanların elemelerinde ehl-i vicdana rikkat-ı cinsiye vasıtasıyla gelen teellüm, o gayr-ı meşru bir surette kazandığı para ile aldığı lezzeti, vicdanı varsa acılaştırır. Böyle acip bir zamanda, şüpheli mallarda zaruret derecesinde iktifa etmek lâzımdır. Yüz aç adamın huzurunda kemal-i lezzet ile fazla yenilmez.*”

Bu sebeple eskiden mümin ve muvahhit insanlar etrafındaki-leri imrendirmemek için sokakta aleni olarak birşey yemez, hatta taşıdığı gıda maddelerini açıkta götürmeyip üstünü örterdi. Bu düşüncelerle, ihtiyaçlarını tatmin edecek imkânlara sahip olan

12. el-Mâide, 5/2.

13. Bu hadis İbn Hanbel, *Müsned*, Bulak baskısı cilt 2, s.3'te, “Bir mahallede bir kişi aç kalırsa o mahalle Allah’ın korumasından uzak olur.” Şeklinde geçiyor. (Adem Esen).

bahtiyar kullar, bunun kadrini bilmeli, Halıkına dâima şükretmelidir. Gündelik hayatımızda bu ihtiyaçlarımızı karşılarken, Halıkımıza karşı yapacağımız şükürün edası, Bediüzzaman Hazretlerinin tabiriyle “*Nimete karşı ticaretli bir ihtiramda bulunmaktır.*” Bunun adına *iktisat* denir. İktisada riayet etmeyen insan israfta bulunmuş olur. İsrâf şükürün zıddı olup, *nimete karşı hasaretili bir istihfaftır.*

Şu halde, para verip, satın alarak soframıza getirdiğimiz ekmeği yerken, bu nimetin, toprağa tohumun ekilmesi safhasından başlayarak biçilip buğday haline gelmesi, öğütülüp un yapılması, fırında pişirilip ekmeğe olduktan sonra evlere nakline kadar birçok insanın işbirliği ve işbölümü ile gerçekleştiğini düşünmeli, bu şuur içinde onu yiyerek Allah’ın lütfettiği bu nimete karşı Bediüzzaman Hazretlerinin tabiriyle “*ticaretli bir ihtiramda*” bulunmalıyız. Yani onu hasara uğratıp horlayarak, yarısını tabağımızda bırakarak, çöpe dökerek “*hasaretili bir istihfafa*” maruz bırakmamalıyız. Hâlbuki günümüzde, arzettiğim gibi yüzbinlerce insan açlıktan ölürken, bırakınız çok zengin ülkeleri, bizim gibi orta zenginlikteki toplumlarda bile hergün binlerce ekmeğin yenmeyip, tabaklarda bırakılan yemeklerin çöplere atıldığını görüp, duyup okumaktayız. İşte bunun adı israftır ve “*nimete karşı hasaretili bir istihfaftır.*” Hâlbuki yapmamız gereken şey bu nimetleri istihlak ederken, onlara karşı *ticaretli bir ihtiramda* bulunmaktır. Bunu bilen mümin ve muvahhit ecdadımız, yere düşen ekmeği öpüp başına koyar, sofradaki ekmeğe kırıntılardan bir tekinin yere düşmemesine dikkat ederdi.

İşte Bediüzzaman Hazretlerinin ifadesiyle bu davranışın adına İKTİSAD denir. Görüldüğü gibi, bugünkü popüler hale gelmiş iktisat ilminin manası bu temele dayanmaktadır. Bu sebeple, iktisat ilminin, iktisat kitaplarında, sınırlı kaynakların, insanların sınırsız ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılamasının yollarını arayan bir ilim olarak tarif edildiğini hatırlarsak, Bediüzzaman Hazretlerinin iktisadı tarifindeki isabet ve derinlik daha iyi anlaşılabilir olur.

Ticaretli Bir İhtiram'ın Unsurları

İktisad Risalesi'nde yer alan Allah'ın lütfettiği nimetlere karşı *ticaretli bir ihtiram* ifade eden iktisadı, unsurlarına ayırırsak altı önemli vasfı ihtiva ettiğini görürüz.

1. İktisad bir şükrü-i manevidir

İnsan cesetten ibaret olmadığına göre Halıkına karşı, gündelik zaruri ihtiyaçlarını karşılanmasında, ki bunların başında gıda ihtiyacı gelir, lütfedilen nimetlere karşı ruhunun derinliklerinden gelen bir şükrü ifa etmenin manevi hazzı ile israftan kaçınıp iktisada riayet etmelidir.

2. İktisad, nimetteki Rahmeti İlahiyeye karşı hürmet ifade eder

İnsan, kâinatın kendisi için yaratılıp kâinattaki bütün varlıkların, Halık tarafından insanın emrine tahsis edildiği şuuru ve idraki içinde kendisine sunulan nimeti Rahmeti İlahiyeye olarak değerlendirmelidir. Çünkü kulunun rızkını Cenab-ı Hak tekeffül etmiştir ve kiminin rızkını bol, kimininkini dar eylemiştir. Bunun şuurunda olan bir insan, nail olduğu nimeti bir rahmet-i İlahiyeye olarak değerlendirmelidir.

3. İktisat bir sebebi-i berekettir

İktisada riayet eden insanın elindeki nimeti, Allah o kişinin Rahmeti İlahiyeye karşı gösterdiği hizmet ve ihsan ettiği nimetine karşı edâ ettiği şükürden dolayı bereketlendirir; iktisada riayet etmeyip israf edenden de bereketi kaldırır.”

Bediüzzaman Hz. bu mevzudaki bir hatırasında şöyle diyor: “Yıllarca evvel bir şehre geldim. Kış münasebetiyle o şehrin menâbi-i servetini (zenginlik kaynakları) göremedim. Allah rahmet etsin; o zamanın müftüsü birkaç defa bana dedi, “Ahalimiz fakirdir.” Bu söz benim rikkatime dokundu. Beş altı sene sonraya kadar, daima o şehir ahalisine acıyordum. Sekiz sene sonra yazın yine o şehre geldim. Bağlarına baktım. Şehrin müftüsünün sözü hatırıma geldi. “Fesühbanallah!” dedim. Bu bağların mahsulatı,

şehrin hacetinin pek fevkindedir. Bu şehir ahalisi pek çok zengin olmak lâzım gelir. Hayret ettim. Beni aldatmayan ve hakikatlerin derkinde bir rehberim olan bir hatıra-i hakikatle anladım. İktisatsızlık ve israf yüzünden bereket kalkmış ki, o kadar menabi-i servetle beraber, o merhum müftü “Ahalimiz fakirdir.” diyordu. Evet, zekât vermek ve iktisat etmek malda tecrübe sebebi bereket olduğu gibi, israf etmek ile zekât vermemek, sebebi ref-i bereket olduğuna hadsiz vukuat vardır.”

Bugünkü İslâm dünyasının durumu da genellikle böyledir. Zenginlik içinde fakirlik çekilmektedir. İslâm dünyası bugün önemli kaynaklara sahip olduğu halde fakirlerinde şükür ve kanaat yoksunluğu, zenginlerinde israf ve hisset sebebiyle iş bölümü içinde işbirliğini sağlayamamakta, namerde muhtaç hale düşerek borçlanmaktadır. Bugün en zengin ve fakir ülkeler İslam dünyasında olup, zengini ve fakiri de borca batmış bulunmaktadır. Çünkü kardeş olması gereken Müslümanlar karşılıklı adavet duyguları içinde birbirine karşı silahlanmakta, silahları kendileri üretmedikleri için borçla satın almakta ve satanların elinde izzetlerini kaybederek istiskale uğrayacak derekeye düşmektedirler.

4. Gıda ihtiyacının karşılanmasında iktisada riayet etmek, mânevi ve ticari faydaları yanında tıbbi ve tedavi bakımından da sağlığa kavuşturucu bir tesir yapar.

Çünkü makul ve lüzumlu ölçüde gıda alınması vücudu taşımaya yardımcı olur. Fazlasının alınması halinde ise vücut onu taşır. Fazla gıda, bedene hamallık yaptırır, onu yorar. İktisada riayet, “*bedene perhiz gibi bir medar-ı sıhhattir.*”

Bediüzzaman Hz.nin ifadesiyle; “İslâm ulemasının Eflatun’u ve hekimlerin şeyhi ve filozofların üstadı, dahi-i meşhur Ebu Ali İbni Sina, yalnız tıp noktasında, “*Yiyiniz, içiniz, israf etmeyiniz*” ayetini şöyle tefsir etmiş. “İlm-i tıbbi iki satırla topluyorum. Sözüün güzelliği kısalığındadır. Yediğin vakit az ye. Yedikten sonra dört beş saat yeme. Şifa hazımdadır. Yani *kolayca hazmedeceğin miktarı ye. Nefse ve mideye ağır ve yorucu hal, taam taam üstüne yemektir. Yani vücuda en muzır, dört beş saat fasıla vermeden*

yemek yemek veyahut telezzüz için mütenevvi yemekleri birbiri üstüne mideye doldurmaktır.”

Bazılarımızın veya birçoğumuzun bugün uyguladığı gıda sistemini dikkate alırsak, vücudu taşımaktan ziyade, vücudun taşımak zorunda kalacağı miktarda gıda aldığımızı ve vücudun onları hazmedemeden biriktirerek taşımak zorunda kaldığımızı görürüz. Bu gıdaların fazlalığı yanı gıdalanmada israfı gidilmesi ile şeker, kolesterol, total, lipid gibi fazla besinle oluşan yağ ve benzeri birikintilerin çeşitli hastalıklara sebebiyet verdiğini hatırlarsak, teğaddi tarzında iktisada riayetin ve israftan kaçınmanın dördüncü fazileti anlaşılmış olur.

5. Beşinci fazilet

Bediüzzaman Hz.’nin ifadesiyle “İktisada riayet, insanı *manevi dilencilik zilletinden kurtaracak bir sebep-i izzettir.*” “İktisat eden maişetçe aile belâsını çekmez.” *hadis-i şerifinin sırrıyla iktisat eden maişetçe aile zahmet ve meşakkatini çekmez. Evet, iktisat kat’i bir sebep-i bereket ve medar-i hüsn-ü maişet olduğuna o kadar kat’i deliller var ki had ve hesaba gelmez.*” Bediüzzaman Hz. diyor ki: “Ezcümle ben kendi şahsımda gördüğüm ve bana hizmet ve arkadaşlık eden zatların şahadetiyle diyorum ki: İktisat vasıtasıyla bazen bire on bereket gördüm. Ve arkadaşlarım gördüler.” Burdur’da nefyedilmişken, bazı zengin arkadaşlarım parasızlıktan zillet ve sefalet düşmemeliğim için zekâtlarını bana kabul ettirmeye çok çalıştılar. O zengin reislerle dedim. “Gerçi param pek azdır, fakat iktisadım var, kanaate alışmışım. Ben sizden daha zenginim.” Mükerrer ve musırrane tekliflerini reddettim. Ca-yı dikkattir ki iki sene sonra bana zekâtlarını teklif edenlerin bir kısmı, iktisatsızlık yüzünden borçlandılar. Lillahil-hamd onlardan yedi sene sonra o az para iktisat bereketiyle bana kâfi geldi. Hayatımın bir düsturu olan “nâs’tan istiğna” mesleğimi bozmadı.

“Evet, iktisat etmeyen, zillete ve manen dilencilığe ve sefalet düşmeye namzettir. Bu zamanda israfata medar olacak para çok pahalıdır. Mukabilinde bazen, haysiyet, namus, rüşvet alınıyor. Bazen mukaddesat-ı diniye mukabil alınıyor, sonra menhus bir

para veriliyor. Demek, manevi yüz lira zarar ile maddi yüz paralık bir mal alınır.” Dikkat edilirse bugün fakir olan veya kendini fakir hisseden milletler, büyük dış borç yükleri altına girdiğinden milli hükümlerle hakları ile milli izzetlerinden çok şey kaybetmekte ve devamlı borç almak mecburiyetinde kalarak manevi dilencilik zilletine duçar olmaktadır. Bunun sebebi o millet efradının ve tahsisen toplumu yönetici kadrolarda bulunanların, kanaat yoksunluğu ve iktisada riayet etmeyip israfa kapılmalarıdır. Hâlbuki Peygamberimiz (sav) Allah’a dua edip münacatta bulunurken; “*Allah’ım, günah işlemekten ve borç altına girmekten sana sığınırım.*” demişlerdir. Burada görülen günah işlemekle borca girmenin (tabiyatıyla zaruret olmaksızın) eş değer tutulmasıdır. Bu sebeple mümin ve muvahhit insanların tüketim için Kur’an ve Sünnete uygun davranışlarında şu esaslara riayet etmeleri gerekir:

a) Tüketim harcamalarında, gelirini gayr-i meşru sahalara harcamayacak harcama sahaları İslâmi meşruiyet çerçevesiyle şuurlanacaktır. Ayeti kerimede Allah şöyle emretmektedir: “*Ey inananlar, size verdiğimiz rızıkların iyilerinden, helal ve temiz olanlarından yiyin, Allah’a şükredin...*” (Bakara, 2/172; Bakara, 2/168; Maide, 5/87-88; Enam, 6/142; Nahl, 16/144).

b) Tüketim harcamalarında lüks ve gösteriş istihlakinden kaçınacaktır. Ayeti kerimede şöyle buyurulmaktadır: “*Mallarını insanlara gösteriş için sarf edip, Allah’a ve ahiret gününe inanmayanları Allah da sevmez. Şeytanın arkadaş olduğu bu kimse için, bu arkadaş ne fenadır.*” (Nisa, 4/38, Bakara, 2/264, 270).

c) Müslüman insan, bulunduğu cemiyetteki hayat seviyesine göre yaşayacak, fakiri imrendirecek, onun hasedini tahrik edecek şekilde gösteriş için tüketim yapmayacaktır.

d) İstihlakın meşru olduğu sahalarda da istihlak miktarını zaruri ihtiyacına göre sınırlayacak, nimeti tek tanesine kadar korumaya gayret ederek israf etmeyecektir. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.

e) Tüketimde israfa kaçmayacağı gibi, zaruret olmadıkça da borç altına girmeyecektir.

6. İktisada riayet nimetteki lezzeti hissettiren bir sebeptir

Bediüzzaman Hz. bir teşbihte bulunarak ağızdaki lezzet alma duygusunu; kuvve-i zaikeyi bir kapıcıya, mideyi efendiye benzetmektedir. “O saraya gelen ve sarayın efendisine verilen hediyenin yüz derece kıymeti varsa, kapıcıya bahşiş nevinden ancak beş derecesi muvafık olur.” demektedir.

Bediüzzaman Hz. burada, iktisat ilminin meşhur azalan fayda kanununa işaret buyurmaktadır. Tüketimde iktisada riayet edersek, marjinal tüketim biriminin faydası yüksek olur. İsrafa giderek tüketimi çoğaltırsak azalan fayda kanunu gereğince marjinal birimin faydası azalır, israf çoğaldıkça sığır doğru iner, hatta negatif olur.

Bediüzzaman Hz. şöyle devam eder. “Eğer insan iktisat edip hacatı zaruriyeye iktisar ve ihtisas ve hasretse *“Şüphesiz ki rızık veren, mutlak kudret ve kuvvet sahibi olan Allah’tır.”* (Zariyat, 51/58.) sırrıyla, *“Yeryüzünde hareket eden hiçbir canlı yoktur ki, onun rızıkını vermek Allah’a ait olmasın.”* (Hûd, 11/6) sarahatıyla, ummadığı tarzda yaşayacak kadar rızık bulunacaktır.

Bediüzzaman Hz.’nin ifadesiyle, *“Cenab-ı Hak kemali kereminden, en fakir adama en zengin adammış gibi ve gedaya (yani fakire) padişah gibi lezzet-i nimetini ihsas ettiriyor. Evet, bir fakirin kuru bir parça siyah ekmekten açlık ve iktisat vasıtasıyla aldığı lezzet, bir padişahın ve bir zengininin israftan gelen usanç ve iştahsızlıkla yediği en âlâ baklavadan aldığı lezzetten daha ziyade lezzetlidir.”* Bu sebeple, İslami kaidelere uygun yaşamayan insanlarda gelir ile rızık makusen mütenasiptir. Gelir arttıkça rızık azalır. Cenab-ı Hak Kur’an-ı Keriminde, yarattığı bütün mahlukatın rızıkını taahhüt etmektedir. Bediüzzaman Hz. burada mukadder bir suali cevaplayarak ayet-i kerimeyi tefsir etmektedir. Yani Allah, insanların rızıkını taahhüt ediyorsa niçin yüzbinlerce insan açlıktan ölmektedir? Bediüzzaman Hz. bunu şöyle cevaplıyor: Rızık ikiye ayrılır:

1) *Birincisi hakiki rızıktır.* Onunla insan yaşayacaktır. Bu rızık, ayetin hükmüyle Taahhüdü Rabbani altındadır. Beşerin su-i

ihtiyarı karışmazsa, o zaruri rızkını herhalde bulabilir. Ne dinini, ne namusunu, ne izzetini feda etmeye mecbur olur.

2) *Rızk-ı mecazidir.* Su-i istimalat ile hacatı gayr-ı zaruriye, hacatı zaruriye hükmüne geçip, görenek belasıyla tiryaki olup terk edemiyor. İşte bu rızık Taahhüd-ü Rabbani altında olmadığı için, bu rızık tahsil etmek hususan bu zamanda çok pahalıdır. Başta izzetini feda edip zilleti kabul etmek, bazen alçak insanların ayaklarını öpmek kadar manen bir dilencilik vaziyetine düşmek, bazen hayat-ı ebediyenin nuru olan mukaddesat-ı diniyesini feda etmek suretiyle, o bereketsiz, menhus malı alır.”

Bugün dünyamızda fakir insanların maruz kaldığı musibetler, zaruri ihtiyaçlarını rızk-ı mecazi durumuna düşürmelerinden veya rızk-ı mecaziyi, zaruri ihtiyaç sanmalarındandır. Bugün Türkiye dahil birçok geri kalmış ülkede, dışarıdan ithal edilen ve borçlanmaya sebep olan mallar, **rızk-ı hakiki** kategorisine giren mallardan ziyade, **rızk-ı mecazi** grubuna girenlerdir. Reklâm, görenek, kanaatsizlik sebebiyle esasında hayatı kolaylaştırıcı ve güzelleştirici olan bu malları ithal etmeye kalkıyoruz. Hâlbuki gerçek üretim gücümüz, yani gelirimiz, bunları almaya yeterli değil. Kanaatsizlik ettiğimiz için borçlanarak o malları alıyoruz. Borçlandıkça faiz batağına batıp daha çok fakirleşiyoruz. Birçok geri kalmış fakir ülkede, yöneticiler, rızk-ı kâzip noktasına, müstemlekeciiler tarafından kısmen de olsa zorla sevkedilmişlerdir. Mesela, bazı Afrika ülkelerinde ülke toprakları buğday, mısır gibi zaruri gıdasını üretmeye tahsis edileceğine kakao, vs. üretimine yöneltilmiş ve halk rızk-ı hakikisini temin için müstemlekeciye muhtaç hale düşürülmüştür.

İktisat bahsinde, önemli bir fark üzerinde durmak gerekir. O da iktisat ve tasarruf ile cimriliğin farkıdır.

7. İktisat ile Hıssetin Farkı

Allah israfı ve cimriliği sevmez. Bediüzzaman Hz.nin ifadesiyle, “*Ca’yı hayrettir ki müsrif ve mübezzir insanlar, iktisat edenleri ‘hisset’ (cimrilik) ve tamahkârlıkla itham ediyorlar. Hâşâ! İktisat izzet ve cömertliktir. Hisset ve zillet, ehl-i israf ve tebzirin zahiri*

merdâne keyfiyetlerinin iç yüzüdür.” İsraftan kaçınmak tasarrufa yol açar. Tasarruf, ihtiyaç anında zarurete düşmemizi önler. Ak akçe kara gün içindir.

Allah, ayet-i kerimesinde şöyle emreder. “*Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve sizin cimri olmanızı emreder. Allah ise bolluk vericidir. Allah’ın ihsanı boldur.*” (Bakara, 2/268).

Sahabeden Abdullah İbni Ömer’in misali, “Çarşıdaki vaziyet iktisattan ve kemal-i akıldan ve alışverişin esası ve ruhu olan emniyeten, sadakatin muhafazasından gelmiş bir hâlettir, hisset değildir. Hanemdeki vaziyet, kalbin şefkatinden ve ruhun kemalinden gelmiş bir halettir. Ne o hissettir, ne de bu israftır.” İmam-ı Azam bu sırta işaret olarak, “*La israfe fil hayri, kema la hayra fil israfi*” demiştir. Yani “hayırda ve ihsanda (fakat müstahak olanlara) israf olmadığı gibi, israfta da hiçbir hayır yoktur.”

8. İsrafın Sonucu: Hırsın Tahriki

İsraf hırsı intaç eder? Hırs da üç netice verir:

- 1) Kanaatsizlik,
- 2) Haybet ve hasaret ve başarısızlık,
- 3) İhlası kırması, ameli uhreviyeyi zedelemesidir.

1) Kanaatsizlik; sa’ye, çalışmaya şevki kırar. Bediüzzaman Hz’nin. İfadesiyle; “Şükür yerine şekva ettirir, tembelliğe atar. Ve meşru, helal, az malı terk edip, gayr-ı meşrû, külfetsiz bir malı arar. Ve o yolda izzetini, belki haysiyetini feda eder. İktisatsızlık yüzünden müstehlikler çoğalır, müstahsiller azalır. Herkes gözünü hükûmet kapısına diker. O vakit hayatı içtimaiyenin medarı olan “*sanat, ticaret, ziraat tenakus eder. O millet ise tedenni edip sukut eder. Fakir düşer.*” Bu yüzden İslam’da baht oyunları, kumar vs. zahmetsiz kolay kazanç yolları, köşeyi dönmeçilik gibi davranışlar yasaklanmıştır (Maide, 5/90-91).

Kanaatsizliğin artışı, şükür yerine şekvanın çoğalması, say’dan kaçış sosyalizmi doğurmuştur. Meşru, helal, az malı terk edip gayr-ı meşru külfetsiz bir mal arama duygusu da kapitalizmi doğurmuştur.

2) *Hırsın ikinci neticesi haybet ve hasarettir.* Rızkı helal, arz ve iftikara göre gelir, iktidar ve ihtiyaç ile değil. Belki o rızk-ı helal iktidar ve ihtiyar ile makusen mütenasıptir. Çünkü çocukların iktidar ve ihtiyarı geldikçe rızkı azalır, uzaklaşır, sakilleşir. Kanaat bir define-i hüsn-ü maişet ve rahat-ı hayattır. Hırs ise mader'i hasaret ve sefalettir. Hırs ve kanaatin tesirâtı, zihayat âleminde gayet geniş bir düstur ile cereyan etmektedir.”

3. *Hırs ihlâsı kırar, ameli uhreviyeyi zedeler.* Çünkü bir ehl-i takvanın hırsı varsa, teveccüh-ü nası ister. Teveccüh-i nası murat eden ihlâs-ı tammı bulamaz. Bu netice çok önemli, dikkat çekicidir.

Sonuç olarak Bediüzzaman Hz.nin ifadesiyle, israf kanaatsizliğe yol açar. Kanaatsizlik ise çalışmanın şevkini kırar. Tembelliğe atar, hayatından şekva kapısını açar; mütemadiyen şekva ettirir; Hem ihlası kırar, riya kapısını açar, hem izzetini kırar, dilencilik yolunu gösterir.

“İktisat ise kanaati intaç eder: Kanaat izzeti intaç eder. Hadis-i Şerif *“Kanaat eden aziz olur; tamah eden zillate düşer.”* hem sa'ye ve çalışmaya teşci eder, şevkini ziyadeleştirir, çalıştırır, iktisattan gelen kanaat, şükür kapısını açar, şekva kapısını kapatır. Hayatında daima şakir olur; hem de kanaat vasıtasıyla insanlardan istiğna etmek cihetinde, teveccühlerini aramaz. İhlâs kapısı açılır, riya kapısı kapanır.

İslam Açısından İktisadi ve Sosyal Faaliyetlerle İlgili Normatif Kaideler¹⁴

İslam'ın İktisadi hayatla ilgili normatif kaideleri son zamanlarda üzerinde çok durulan bir mevzu olmuştur. Bu makalede Kur'an-ı Kerim'den ve Peygamberimizin (sav) Hadislerinden örnekler alınarak bir insanın iktisadi hayattaki davranışlarını düzenleme amacına yönelik normatif kaidelerin özetlenmesine çalışılmıştır.

İslam'a göre, insan, iktisadi hayatta bir (*homo-economicus*) iktisadi adam gibi davranmamalıdır. Bunun yerine “Allah'ın ipine sınıksıkı sarılıp ayrılmayan”¹⁵ bir müslüman insan (*homo-Islamicus*) modeli esas alınmalıdır. Bu müslüman insan, iktisadi hayattaki davranışlarında, kendisinde yaratılıştan mevcut olan nefsinin tatmin ve menfaatlerini maksimize etme, duygularını, Allah'ın emir ve yasaklarıyla makul ölçülerde düzenlemeye çalışan insandır. Bunu yapabilmesi için insanın eğitilmesi, Allah'ın emir

14. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 50. Yıl Armaganı, İstanbul, 1988, sh.17-37. *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı / Toplum / İktisat / Siyaset*, a.g.e., Cilt: 1, sh.112-134.

15. Al-i İmran, 3 (103).” Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınıksıkı sarılın. Parçalayıp bölünmeyin. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de o, kalplerinizi birleştirmişti. İşte onun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de o sizi oradan kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle apaçık bildiriyor ki doğru yola eresiniz.”

ve yasaklarını öğrenmesi, sonra da bu bilgilerini davranışlarında uygulaması gerekir. Allah, mukaddes kitabı Kur'an-ı Kerim'de insanlara şöyle seslenir: *“İşte bu kitab ki; doğruluğunda şüphe yoktur. İnananlara kötülüklerden korunmak için yol göstericidir.”* (Bakara, 2/2).¹⁶

Mâide saresinin 3. ayetinde ise *“Bu gün, dininizi bütünledim, üzerinize olan nimetimi tamamladım. Size din olarak Müslümanlığı verdim”* demek suretiyle, kainatın yaratılışından bu yana muhtelif peygamberleriyle insanlara yol gösterici olarak gönderdiği kaideler düzenini Kur'an ile tamamladığını ve insanların buna göre hareket etmelerini bildirmektedir. Böyle bir eğitime tabi tutulmazsa, insan, yaratılışında mevcut olan mala düşkünlük, nefesine bağlılık, cimrilik, egoistlik gibi özellikleri sebebiyle, iktisadi hayatta başarılı olmak için iktisadi adam gibi davranmaya mütemayildir.

Allah, insanın bu özelliğini Kur'an-ı Kerim'de Peygamberi vasıtasıyla şöyle ifade etmektedir: *“Kadınlara, oğullara, evlatlara yığın yığın altın ve gümüşe, güzel cins atlar ile sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı insanların aşırı sevgisi vardır. Bunlar dünya hayatının metadır. Oysa, asıl güzellikler Allah katındadır.”* (Al-i İmran, 3/14).

“De ki: Rabbimin hazinelerine siz malik olsaydınız, tükenir korkusuyla kısıtkaça kısar, cimrilik ederdiniz. İnsanoğlunun eli pek sıkıdır.” (İsra, 17/100).

“Zaten, insan düşüncesinde ve insanın nefsinde kıskançlık hazırdır.” (Nisa, 4/128).

“Gerçekten insan, Rabbine karşı pek nankördür. Nankörlüğüne, insanın kendisi de şahittir, insan, mala da çok düşkündür.” (Adiyât, 100/6-8).

Bu ifadelerde görüldüğü gibi insanın nefsinde düşkünlüğü, vs. gibi eksildikleri fitrat ve yaratılışı icabıdır. İnsan melek değildir. Öyleyse, insanoğlunun bu arzulara meyli onun aslını teşkil

16. Bu rakamlar sure ve ayet numaralarını gösterir. Mesela 2/2, 2. sure'nin 2. ayeti demektir.

eden özelliklerin bir parçasıdır. Bu hususiyet ne kendi kendini inkâr edebilir, ne de başkası tarafından inkâr olunabilir. Esasında bunlar, makul görülen tatlı birtakım arzu ve temayüllerdir. Birtakım ihtiyaçların karşılanması ve gelişme duygusunun teşviki için, insan hayatında bu duyguların bulunması da gerekir. Fakat insanın fıtratında bu temayüllerin dengesini sağlayan başka bir fitri taraf daha mevcuttur. Bu da, insanı Allah'a inanca ve ahiretle ilgili yüceliklere sevk eden manevi duygularıdır. İslâm dini, insanın maddi sahadaki fitri temayüllerini, manevi sahadaki yükselme gayretleriyle dengeleyici, hatta birbirini tamamlayıcı kaideler getirmiştir. Karşılıklı denge sistemi içinde hareketlerini düzenleyebilen insan, iktisadi adam yerine Müslüman İnsan modelini oluşturur. Müslüman insan, davranışlarını bu denge içinde tutma sorumluluğunu taşır. Peygamberimiz (sav), bir hadisinde bu hususu şöyle ifade etmektedir: Kıyamet gününde insan dört konuda hesap vermek zorunda olacaktır:

1. *İlmiyle ne gibi ameller yaptığından,*
2. *Ömrünü nerede ve nasıl tükettiğinden,*
3. *Malını nerede kazanıp, nereye sarf ettiğinden,*
4. *Vücudunu ve sıhhatini nasıl değerlendirdiğinden.*¹⁷

İslâm dininde, insanın iktisadi davranışları yoğun bir meta-ekonomik kaideler bütünü içinde belli mecralara doğru kanalize edilmiştir. Bu sebeple Müslüman İnsan modelinin gelişmesi için, insanın, herşeyden evvel bu kaideler bütünü hakkında bilgi sahibi olması, sonra da bunları davranışları içinde uygulamaya koyma gayreti içinde bulunması istenmiştir. Bu husus ancak eğitimle, talim ve terbiye ile gerçekleşebilir. Şimdi, İslâm dininde iktisadi hayatın üretim, tüketim, bölüşüm gibi çeşitli fonksiyonel safhalarında, insan davranışlarıyla ilgili başlıca normatif kaideler Kur'an-ı Kerim'deki ayetlere ve Peygamberimizin (sav) Hadislerine dayanılarak özetlenecektir.

---

17. Ebu Yusuf, *Kitab'ül Haraç*, s. 29, İst. Univ. Yay, No:1518, İstanbul, 1970; Keşf'ül-Hafa, H. No: 3163

1. Üretimde Emek ve Teşebbüs Faktörleri ile İlgili Kaideler

1.1 a) İnsan davranışında dengeli olacaktır. O, sadece bir homo-economicus değil, aynı zamanda Allah'ın yeryüzündeki halifesi, eşref'ül-mahlûkattır. Hayatının düsturu: Doğru yaşama, ahlâklı olma, yeteneklerini iyi kullanmaktır. Allah, iyi insanlara şöyle hitap eder: “İnananlar ve iyi işler yapanlara gelince; onlara gücünün üstünde yük yüklenemez, cennetlikler onlar, orada sonsuz kalacaklardır.” (Araf, 7/42). Burada, Allah'ın emir ve yasaklarının insan gücü üstünde ve yapılamayacak şeyler olmadığı ifade edilmektedir.

b) “*Bu dünyanın varlığı kâfirler için süslü görünür, alay ederler inançlı kişilerle. Oysa korunanlar, kıyamet gününde onlardan üstündürler. Dilediğine Allah hesapsız rızık verir.*” (Bakara, 2/212).

İnsanlardan kimi, “*Rabbimiz, bize vereceğini bu dünyada ver*” der. Ahirette onun bir payı yoktur artık” (Bakara, 2/200). Onlardan kimileri de, “*Ey Rabbimiz, bize dünyada da, ahirette de en hayırlısını, en güzelini ver ve bizi cehennem azabından koru.*” der (Bakara, 2/201). İşte Müslüman insan, ahiret için hemen ölecekmiş gibi, dünya için hiç ölmeyecekmiş gibi çalışan ve Allah'ın, “*Namaz bittiğinde yeryüzüne dağılın ve rızkınızı arayın.*” (Cuma, 62/10) emrine uyararak yaşayan insandır. Bu insan, “*Bu günün işini yarına bırakma, aksi halde işleri ve hakları zayi etmiş olursun. Ecel, emelin önündedir. Ecele iş ve amel ile koş. Çünkü ecel geldikten sonra artık iş ve amel yoktur.*”¹⁸ kaidesine göre davranışlarını düzenler.

1.2 Müslüman, beşikten mezara kadar ilim tahsil eden, ilmin kaybolmuş bir malı olduğuna inanan, Çin'de de olsa ilim ve bilgi edinmeye çalışan, böylece bilgisini arttırarak, dünyevi sahada maişetini temin için fitri ve mükteseb kabiliyetine en uygun mesleği seçmeye çalışan insandır. Çünkü, Allah'ın şu emrini bilir: “*Ey insanlar, biz sizi dişi ve erkek olarak yarattık, uluslara ve kabilelere ayırdık, birbirinizi tanıyıp bilirsiniz diye. Allah'ın katında en*

18. Ebu Yusuf, a.g.e, sh. 28

şerefliiniz işinde en iyi olanınızdır. Allah herşeyin bilicisidir.” (Hucurat, 49/13). “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akıl sahipleri öğüt kabul eder, ibret alırlar.” (Zümer, 39/9).

1.3 “*Bütün kâinat insanın emrine verilmiştir. Oradaki imkânları en iyi kullanmak insanın görevidir. (Yeryüzünü size boyun eğdiren O’dur. Şu halde yerin üstünde dolaşın ve Allahın rızkından. Sonunda dönüş O’nadır)” (Mülk, 67/15).* Bu Ayet-i Kerime’de yeryüzünün insanların faydalanmalarına hazır ve uygun bir durumda yaratıldığı ifade edilmektedir. Yeryüzü, üstünde dolaşılacak bir halde emre amade kılındığına göre, artık dünyada insanlara boyun eğmeyecek hiçbir maddi varlık yok demektir. Bu ayeti kerime, insanlığı daima yükselmeye doğru teşvik etmektedir.

İslâmiyet insanı çok çalışmaya, araştırmaya, keşif ve icatlar da bulunmaya ve ihtiyaçlarının tatmini için tabii kaynakları değerlendirmeye yöneltir. İmam Gazali’ye göre üretim faaliyetleri 3 guruba ayrılır:

a) *Zaruri ihtiyaç maddelerinin üretimi:* Bunlar, müslüman insanın beş temel özelliğini muhafazasına yarayan bütün mal ve hizmetlerin üretimini kapsar, insanın beş temel özelliği: İman, Hayat, Akıl, Üretme ve Servet sahibi olabilmektir.

b) *Hayatı kolaylaştırıcı ve rahatlatıcı üretim faaliyetleri:* Bunların üretimi yukarıda belirtilen beş temel özelliğin muhafazası ve devamı için şart olmamakla birlikte hayattaki meşakkat ve güçlükleri giderici ve konforu arttırıcı üretim faaliyetleridir.

c) *Zarafeti arttırıcı üretim faaliyetleri:* Bunlar, rahatlığı sağlamanın da ötesinde estetik, güzellik, zarafet ve sanat duygularını tatmine yarayan mal ve hizmetlerin üretimiyle ilgilidir. Medeniyetler geliştikçe birçok maddeler bu kategoriler arasında yer değiştirebilir. Dün lüks sayılan bir mal ve hizmet, bugün zaruret haline gelmiş olabilir. O bakımdan, bu guruplara giren malların durumu sabit olmayıp seyyaldir. Bu malların üretim sıraları zaruri ihtiyaç maddelerinden başlayıp, sırasıyla hayatı kolaylaştırıcı ve zarafeti arttırıcı mallara doğru gider. Basit ve temel kaide, arada bir çatışma olup tercih gerektiğinde, daha üst kademedeki mal

ve hizmetlerin üretimi için meselâ, daha alt kademedeki zerafet kategorisine giren bir mal veya hizmetten vazgeçmektir. Böylece, üretimde zaruri ihtiyaç maddelerine öncelik tanınacaktır.

1.4 Müslüman İnsanın Üretimde Ücretli Olarak Çalışırken Tâbi Olacağı Kaideler

İnsan, üretim faaliyetinde işçi olarak veya kendi başına çalışıyorsa, Allah, şu prensiplere uygun biçimde hareket etmesini ister. Böyle bir insan:

a) Maişetini temin için, fikri ve bedeni mesai sarf etmiş olmasından dolayı iftihar eder. Çünkü Allah'ın şu emrini ve vaadini hatırlar: *“Bilinsin ki, insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da ilerde gösterilecektir. Sonra ona, karşılığı tastamam verilecektir.”* (Necm, 53/39, 40, 41).

b) Allah'ın ve Peygamberimizin (sav) *şu sözlerini bilerek çalışır: “Yaptıklarınızdan elbet mes’ul olacaksınız”* (Nahl, 16/93); *“İşçinin işi yaptığı vakit, güzel yapmasını Allah muhakkak sever!”*; *“En iyi kazanç işine özen gösteren ve işverene saygı ile bakan işçinin elde ettiği kazançtır.”*

c) Gelmiş, geçmiş peygamberlerin maişetlerini bir meslek ifa ederek, bedeni fikri mesai sarfederek kazandıklarını, Hazreti Davut'un gömlek dokuduğunu, Peygamberimizin çobanlık yaptığını hatırlar.

d) Peygamberimizin *çalışanlar için verdiği şu müjdeli haberleri de bilir: “Çoluk-çocuğunun geçimini temin için çalışan Allah yolundadır. İhtiyar ana ve babasının geçimi için çalışan, yine Allah yolundadır”, “Kim helâl aramaktan yorgun gecelerse, affedilmiş olarak geceler.”*

e) Müslüman insan, işinde şu prensiplerle çalışır:

- a- temizdir,
- b- görünüşü (kılık-kıyafeti) iyidir,
- c- geçimlidir,
- d- emir ve talimatları dinler,

- e- tez canlıdır,
- f- işini sever,
- g- işini sonuna kadar yapar,
- h- işini kontrol eder ve düzeltir,
- i- işini tam yapar,
- j- sür'atli çalışır,
- k- temiz iş çıkarır,
- l- işbirliği yapar,
- m- tenkide açıktır,
- n- iş başında uygun şekilde hareket eder,
- o- düzenli bir iş sırası takip eder,
- p- alet-teçhizat,
- q- hammadde ve malzemelere gerektiği gibi ihtimam gösterir,
- r- alet ve motorlu teçhizatı uygun şekilde kullanır,
- s- hammadde ve malzemeleri ekonomik şekilde kullanır,
- t- verimli çalışma metotlarını uygular,
- u- sağlık ve emniyet tedbirlerine riayet eder.

f) Bütün bu çalışması sonucunda aldığı (ücret) gelirden dolayı Allah'a şükretmesini bilir; başkalarının kazancına göz dikip haset etmez, işverene kinle bakmaz, “*mihnete sabır ve nimete şükürde Rabbimizin bize büyük imtihanı*” olduğunu bilir (Bakara, 2/155). “*Sizi korku, açlık, mal, can ve ürünlerden biraz azalma (fakirlik) ile imtihan eder, deneriz. (Ey Peygamber!) Sen sabırlı davrananları müjdele.*” (Bakara, 2/155). “*Eğer şükrederseniz, mutlaka size nimetlerimi çoğaltırım. Eğer nankörlük ederseniz, şüphesiz azabım, çok şiddetlidir.*” (İbrahim, 14/7).

g) Çalışmadığı zaman veya iktisadi hayatın çeşitli risklerine maruz kaldığı zaman, devletçe kendisinin ve çoluk çocuğunun sosyal güvenliğinin sağlanmasını talep etme hakkına sahip olduğunu bilir.

2. İşverenlere Ait Kaideler

a) Müslüman işveren, özel teşebbüs erbabı olup ziraat, ticaret, hizmet veya sanayi kesiminde çalışıyorsa, mülkiyet hakkının, devletçe güvenlik altına alındığından, çalışması sonucunda elde ettiği meşru malların çocuklarına miras olarak kalacağından emin olarak, devletin iktisadi faaliyetlerine müdahale etmeyeceği güvenci içinde istikbale emniyetle bakmak ister, geçimini helâl yollarla sağlamanın şart olduğunu bilir.

b) Elde ettiği servet ve gelirin sırf çalışmasının sonucu olmayıp, Allah'ın takdiri ile tahakkuk ettiğine inanır. Zira bilir ki: *“Allah, dilediğine önce hikmet ve bilgi ve bu yolla zenginlik ve bolluk verir.”* (Bakara, 2/269). *“Dünya nimetlerini dileyen bilsin ki, dünya nimeti de Allah'tandır. Ahiret mükâfatı da...”* (Nisa, 4/134). *“Göklerde ve yerde ne varsa Allah'a aittir. Mülk mutlak manada sadece O'nundur.”* (Al-i İmran, 3/109). *“Göklerin, yerin ve aralarındaki herşeyin sahibi Allah'tır ve hükümlerini de Allah'ındır.”* (Maide, 5/17, 18). İnsan, Allah'ın izni ve bağışısıyla eşyaya sahip olur. Bilir ki, *“Allah, dilediği kimsenin rızkını genişletir veya daraltır.”* (Ra'd, 13/26). Müslüman işveren, malında, eşyanın, öbür insanların ve toplumun hakkı olduğunu; Allah'ın verdiği mala karşı, kendisine birtakım vecibeler yüklediğini de bilir. Çünkü Allah, Kur'ân-ı Kerim'inde şöyle buyurmuştur: *“Onların mallarında muhtaçlar ve yoksullar için bir hak vardı, onu verirlerdi.”* (Zariyat, 51/19). *İşveren, yönetimde âdil davranır, işleri ehline verir, yani işe, en uygun insanları seçer ve adam kayırmaz. “Allah, size, işleri ehline teslim etmenizi ve insanlara hükmettiğiniz zaman adaletten ayrılmamanızı buyurur. Şüphe yok ki, Allah herşeyi görür, bilir.”* (Nisa, 4/58).

c) İşçisini gözetir, kalbini hoşnut eder, ücretini, hakkı ölçüsünde ve vaktinde öder. Peygamberimizin şu sözünü hatırlar: *“Üç kimse vardır ki, kıyamet gününde onların hasmıyım. Bunlardan biri, işçiyi çalıştırdıktan sonra, ücretini tam olarak vermeyen kimsedir.”*

d) *İşçinin iş yükünü mâkul ölçüde düzenler ve Peygamberimizin “onları, güçlerinin yetmediği şeylerle mükellef kılmayınız” sözünü hatırlar.*

e) İş yaparken, hileden, spekülasyondan, vurgunculuktan, tekelci davranışlardan ve rüşvetten kaçınır. “*Mallarınızı, aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Bile bile başkalarının mallarından bir kısmını, yalan yemin ve şahadet ile yemeniz için o mallan hakimlere (reislere, yetkili yöneticilere veya mahkeme hakimlerine) rüşvet olarak vermeyin.*” (Bakara, 2/188).

“Bu ayeti tefsir edenlere göre, anlatılmak istenen husus daha ziyade rüşvet ve çıkarıcılığın önlenmesidir. Bu sebeple aldatma ve dalavere ile elde edilen bütün kazançlar haramdır.”¹⁹

f) “*Faiz almaktan kaçınır.*” (Bakara, 2/275, 278).

g) Ayrıca “*Allah yolunda harcamada bulunur.*” (Bakara, 2/254, 261, 267, 272, 274; Enfal, 8/3; Ra’d, 13/22; İbrahim, 14/31; Hac, 22/35; Kasas, 28/77; Secde, 32/16; Fatır, 35/29, 30).

h) Doğru sözlü, dürüst tüccarın Peygamberlerle, sıddıklarla ve şehitlerle birlikte olduğunu da bilir (Tirmizi’den Hadis). “*Allah yolunda harcaşın, kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Her türlü hareket ve davranışınızda dürüst olun. Çünkü Allah dürüstleri sever*” (Bakara, 2/195). Allah, Kur’an-ı Kerim’inde şöyle demektedir: “Onlar, (o müminler) ki, eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirsek namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliği emreder, kötülüğü yasak ederler. Bütün işlerin sonu Allah’a varır” (Hac, 22/41).

Müfessirlere göre, bu ayet özellikle iktidarı elde bulunduran müslümanların hayatında intizam ve istikrarın gerekliliğini ifade etmektedir. Ayrıca namaz ve zekât görevlerinin hemen ardından iyiliği emretmek ve kötülükten men etmek hususuna yer verilmesi, sosyal ahlâk ve nizamı koruyup geliştiren yöneticilerin üstün değerini ifade etmektedir.²⁰

19. *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, İst. Y. İslâm Enstitüsü, İstanbul, 1982, sh. 28; 2/188, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğra*, Tefsir Meal, Ahmet Tekin, Kelam Yayınları, İstanbul, 2002, sh. 30.

20. *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, a.g.e., sh. 336.

3. Üretimden Sağlanan Gelirle İlgili Kaideler

Bir müslüman insan için üç türlü gelir vardır: Ücret, kâr ve kira. Faiz almaması gerekir. Bu üç türlü gelirin sağlanmasında:

a) Haram ve helâl ölçülerine riayet eder, meşru kazanç peşinde koşar, gayri meşru kazancın yasaklandığını bilir (Nisa, 4/29, 30).

b) Kazancını, muhakkak emek veya risk unsurlarına dayandırır.

c) Emek sarfetmeden veya riske katlanmadan sırf parasını kullanarak para kazanmasının (haram) mümkün olmadığını bilir (Faiz yasağı).

d) İnsanlar arasında kazanç ve gelirden mutlak eşitlik olmayacağını kabul eder.

e) Baht oyunları, kumar vs. gibi zahmetsiz kolay kazanç yollarına gitmez, bunların haram olduğunu bilir (Maide, 5/90, 91).

f) Ticaretin helâl olduğunu (Bakara, 2/275), fakat spekülasyon ve karaborsacılığın haram olduğunu ve kim ihtikar yapacak olursa onun büyük bir günah işlemiş olduğunu bilir. Allah, bu hususlarla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'inde insanlara şöyle diyor: *“Ey inananlar! Mallarınızı, aranızda haksızlıkla değil, karşılıklı rıza ile yapılan ticaret yoluyla yeyin. Haram ile nefsinizi mahvetmeyin. Şüphesiz ki, Allah çok merhametlidir”* (Nisa, 4/29); *“Kim zulüm ve tecavüz yoluyla bu yasaklan işlerse, haddini aşarak haksızlığa sarparsa onu ateşe sokacağız...”* (Nisa, 4/30); *“Yasak edilenlerden kaçınırsanız, suçlarınızı örteriz ve sizi şerefli yere ulaştırırız.”* (Nisa, 4/31); *“Allah'ın, bazılarınızı bir diğerlerinize üstün kılmasını kıskançlıkla karşılamayın...”* (Nisa, 4/32).

Bu ayetlerle ilgili tefsirlere göre, “Karşılıklı rızaya dayanan, mal-para, emek-ücret vb. mübadele çeşitleri, hem fertler, hem de onların teşkil ettiği toplum için faydalıdır; bu sebeple de meşrudur. Rızasız ve haksız kazançlar ise, geçici refah ve menfaatler sağlamakla beraber, arkasından isyanlar, ihtilâller ve felâketler getirir”. Ayet: *“Başkasının malını”* diyecek yerde *“mallarınızı”* demek suretiyle *“milli servet”* mefhumuna ışık tutmaktadır. Mali

haksızlıkların getirdiği felâketlerden birisi ve belki en önemlisi katildir; haksızlıkla ve haram yollardan servet yapmak, fert ve cemiyet olarak adım adım ölüme gitmek şeklinde vasıflandırılmıştır.

Böylece bu ayetlerle, malların bâtil yolla yenmesi yasaklanmıştır. Malların haksızlıkla yenmesi, kısaca; Allah'ın izin vermediği ve yasakladığı yollardan yenmesi şeklinde özetlenebilir. Hile, rüşvet, kumar, zaruri ihtiyaç maddelerinin pahalılaşmasını düşünererek stok yapmak (ihtikâr) ve diğer haram alış-verişler, malın haksızlıkla yenmesine birer örnektir. Bu yasakla birlikte ahiret azabından kaçınılmasına dair ikaz ve ilahi affın vaad edilmesiyle bir kolaylık görüyoruz. Allah kulunun bazı kusurlarını affederek, yardımını esirgemediğini ifade ediyor. Yine bu fıkrada insanların başkalarına verilen nimetlere göz koymamaları, nimeti asıl sahibinden istemeleri gerektiğine dair ilahi emre şahit oluyoruz.²¹

g) İsrâftan (Nisa, 4/141; A'raf, 7/31; İsrâ, 17/27) ve cimrilikten (Al-i İmran, 3/180; Muhammed, 47/38) ve serveti yığmaktan (üretimden uzaklaştırmak), iddihardan (Tevbe, 9/34, 35) kaçınır.

h) Servetini toplumun zararına kullanmaz. Muhtaç ve yoksullara ve yetimlere yardım eder. Zira, böyle davranmayan zenginler için Kur'an'da Allah şöyle buyurur: *“Onu yakalayıp bağlayın; sonra alevli ateşe atın...”* Çünkü o, Ulu Allahı inanmazdı, *“Yoksulun yiyeceği ile ilgilenmez, onları doyurmaya (kendi yaşadığı gibi başkalarını da) teşvik etmezdi.”* (Hakka, 69/30, 34). Müfessirlere göre, “Bu ayet ile yoksulun gözetilmemesi ve onun haline hiç aldırış edilmemesi, Allah'a iman etmemenin hemen akabinde en büyük günah olarak zikredilmektedir. Gerçekten İslam ahkâmı içinde yer alan mükellefiyetler iyi incelendiğinde bunların iki noktada merkezileştiği görülür:

- i. Allah'ın emrini büyük tanımak,
- ii. Allah'ın yarattıklarına şefkat göstermek.²²

21. *Fizilâli-Kur'an*, Prof. Seyyid Kutup, Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1973, Cilt:3, sh. 186-87.

22. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, a.g.e., sh. 566.

Şimdi, İslam'ın bu normatif kaidelerine göre hareket eden bir insanın en doğru şekilde davranması için, gelirini kullanırken önünde şu alternatifler bulunur: Önce ihtiyaçlarını tatmin için tüketime yönelir, yani tüketim harcamaları yapar,

- a) Geliri ihtiyacından fazla ise tasarruf eder,
- b) Altın, gümüş gibi kıymetli madenler alıp saklayabilir. (id-dihar, kenz),
- c) Başkasına ödünç verebilir,
- d) Veya yeni bir teşebbüse girişerek, bir şirket kurarak, tasarrufunu yeniden üretime tahsis eder, yatırım yapar.

Acaba, müslüman insanın gelirini sarfederken ilk alternatif olan tüketim ile ilgili faaliyetlerini düzenleyecek normatif İslami kaideler nelerdir?

4. İslâmın Tüketim Harcamaları ile İlgili Normatif Kaideleri

Bir müslüman insan, önce, tüketim harcamalarının münhasıran gelirin bir fonksiyonu olmadığı görüşünden hareket eder. Şöyle ki, insan gelirlerin eşit olmadığını, gelirin tüketimi sınırlayıcı veya teşvik edici rolü olduğunu bilir, fakat tüketim harcamalarını tayin eden tek faktörün, iktisadi bir unsur olan gelirden ibaret olmadığını, istihlâk alanının, ayrıca Allah'ın emir ve yasaklarıyla düzenlendiğini bilir. Müslüman insanın tüketimini etkileyen (meta-ekonomik) normatif kaideler şunlardır:

a) Müslüman insan, tüketim harcamalarında bulunurken gelirini, içkiye, kumara, gayri-meşru kadın ilişkilerine vs. harcamamalıdır. Harcama sahaları, İslami meşruiyet çerçevesi ile sınırlandırılmıştır. *“Ey inananlar, size verdiğimiz rızıkların iyilerinden, helâl ve temiz olanlarından yiyecek, Allah'a şükredin; eğer ona bağhysanız.”* (Bakara, 2/168, 172; Maide,5/87, 88; En'am, 6/142; Nahl, 16/114).

b) Tüketim harcamalarında lüks ve gösteriş istihlâkinden kaçınılmalıdır. Çünkü bu tip bir tüketimin yasaklandığını bilmelidir. *“Mallarını insanlara gösteriş için sarf edip, Allah'a ve ahiret*

gününe inanmayanları da Allah sevmez. *Şeytanın arkadaşı olduğu, kimse için bu arkadaş ne fenadır.*” (Bakara, 2/264, 270; Nisa, 4/38). *“Bunlar, Allah’a, âhiret gününe inanmış ve Allah’ın verdiği rızıklardan riyasızca sarf etmiş olsalardı ne olurdu? Allah onların söz ve işlerini çok iyi bilendir.”* (Nisa, 4/39).

Ebû Zer, (r.a.)’den nakle göre, Peygamberimizin; *“Allah üç sınıf insanla ne konuşacak, ne onların yüzüne bakacak, ne de onların günahlarını bağışlayacaktır. Onlar çok azap çekeceklerdir. Bunlardan birincisi, servetini gösteriş uğruna harcayanlardır.”* diye buyurmaktadır. Bu sebeple, müslüman insan, ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde, fakat bulunduğu cemiyetteki hayat seviyesine göre yaşayacaktır. Fakiri imrendirecek, onun hasedini tahrik edecek şekilde gösteriş istihlâkine gitmemesi gerekecektir. Yani, müslüman insanın tüketiminde *“conspicuous consumption ve demonstration effect”*²³, gösteriş istihlâki olmayacaktır.

c) İstihlâkin meşru olduğu sahalarda da istihlâk miktarım ihtiyacına göre sınırlayacak, nimeti tek tanesine kadar korumaya gayret edecek, israfın memnu olduğunu harcamalarında daima göz önünde bulunduracaktır. Bu sınırın çevre standartlarını çok fazla aşmamasına dikkat edecektir. Çünkü Allah, Kur’an-ı Kerim’inde *“Allah’ın kulları için verdiği süslenecek şeylerle, rızık olarak verdiklerinin temiz olanlarını kim yasak edebilir?”* (Araf, 7/32), *“Yeyin için, fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.”* (Araf, 7/31) diye müslüman insana doğru yolu göstermiştir.

d) Tüketimde israfa kaçmayacağı gibi, zaruret olmadıkça da borç altına girmeyecektir. Tüketimini gelirine göre ayarlamaya çalışacaktır. İktisada riayet edecektir. Zira Peygamberimizin, *“Allah’ım, günah işlemekten ve borç içine girmekten sana sığınırım.”* (Hz. Aişe’den rivayet) dediğini, bilir. Zaruret olmadıkça borçlan-

23. Bu kavramların izahı için bkz.: *The Theory of the Leisure Class*; Thorstein Veblen’s, (1899); *A Mentor Book*, 1953, US, s. 60. James S. Duesenberry: *Income, Saving and Theory of Consumer Behaviour*, Harvard Univ. Press, 1952. Prof. Dr. Sabri F. Ülgener, *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, İst. Üniv. Yay., No. 1951, İst. 1974, s. 175-76.

maz, borcunu sözleşmeye bağlar ve ödeme niyetiyle borçlanır ve borcunu vaktinde öder. Çünkü Peygamberimizin, “*Kim ki ödemek niyetiyle borç yaparsa Allah ona borcunu ödecektir, kim ki israf etmek niyetiyle borç yaparsa Allah onu yok edecektir*” (Buhari 43, 2) ve “*Borcun ödenmesini geciktirmek haksızlıktır.*” (Buhari 43, 12). “Ödeme gücü olduğu halde ödemeyi erteleme, o kimsenin cezalandırılmasını haklı kılar.” dediklerini hatırlayacaktır.

Böylece varlıklı, yani geliri ihtiyacını aşan müslüman insanın tüketim harcamaları, Allah’ın koyduğu kaidelerle sınırlanmaktadır.

İktisat kanunlarına göre, bir ülkenin iktisaden gelişebilmesi için yatırımların artırılması, tüketim harcamalarının bu imkânı verecek seviyede ayarlanması gerekir. Müslüman insanın tüketim harcamalarındaki davranışı, hem iktisadi kalkınma hızını artırıcı yönde tesir edecektir, hem de sosyal dengeyi, fakir-zengin arasında husumet, kıskançlık ve hasedi tahrik etmeyecek şekilde sağlamaya yardım edecektir. İslam’ın prensipleri milli sınırı aşar, âlemşümuldür. Milletlerarası ahengin sağlanması yönünden de önemlidir.

5. Tasarrufla İlgili Kaideler

Müslüman insanın geliri ihtiyacını aşınca tasarruf cihetine gidecek, malını ve parasını biriktirmeyi düşünecektir. Tasarruf edilen meblâğı, nakit veya kıymetli maden (altın, gümüş vs.) halinde muhafaza etmek isterse, yani gelirini iddihar etmek isterse, İslam’ın iki prensibi önüne dikilecektir. Birincisi Allah’ın iddihar önleyici prensibidir. Çünkü Allah Peygamberine “*Altın ve gümüşü biriktirerek saklayıp, onları Allah yolunda harcamayan kimselere acıklı bir azap olduğunu haber ver.*” (Tevbe, 9/34) diye emretmektedir; Allah, bu emri ile altın ve gümüşü veya nakit parayı veya malı biriktirip de zekâtını vermeyenlerin ahirette şiddetli azap ile ceza göreceklerini haber vermektedir.

Böylece, müslüman insan, ilerde yatırımda bulunmak üzere, belli bir süre altın, gümüş, nakit, kıymetli evrak, mal vs. biriktire-

rek tasarruf ederse, İslam'ın diğer bir prensibi olan zekât vecibesi ile karşılaşacaktır. Çünkü servetin (bir yılı geçtikten sonra) her yıl, asgari % 2,5 oranında bir kısmının zekât olarak ödenmesi gerekeceğinden, atıl duran nakdi servet, durduğu yerde eriyecektir. Bu davranış tarzı, İslam cemiyetinde tasarrufların atıl durmasını önleyecek, gelirin yeniden iktisadi hayata dönmesine yardım edecektir. Paranın tedavül süratinin artışı, para miktarındaki artış gibi, iktisadi hayatı canlandıracak ve üretimi arttıracaktır.

6. İkrarda Bulunmak (Kredi) ile İlgili Kaideler

Müslüman insan, servetini atıl tutmayı tercih etmeyince geriye iki ihtimal kalmaktadır. Ya gelirini iş yapan kimselere ödünç verebilir veya kendisi iş yapıp yatırıma yönelebilir. Şayet nakdi servetini, başka birine ikraz etmeyi düşünür ve bunu bir sosyal yardım şeklinde değil de, İktisadi bir faaliyet olarak ifa etmek isterse, karşısına bir başka engel çıkacaktır. O da emek sarfetmeden ve riske katlanmadan sırf para karşılığında para kazanma yasağıdır. Çünkü Allah riba'yı (faizi) yasaklamıştır. Faiz yasağı ile ilgili olan ayetlerden başlıcaları şunlardır:

a) *“Ey iman edenler, Allah'tan korkun, eğer gerçekten inanıyorsanız, almadığınız faizleri hemen bırakın, almayın.”* (Bakara, 2/278).

b) *“Şayet (faiz hakkında söylenenleri) yapmazsanız, bilin ki Allah ve Peygamberi ile savaşa giriştiniz, demektir. Eğer tövbe eder, faizcilikten vazgeçerseniz, sermayeniz sizindir. Haksızlık etmeyiniz ki, haksızlık bulmayasınız.”* (Bakara, 2/279)

c) *“Faiz yiyen kimseler (tefeciler) mahşerde tıpkı şeytan çarpmış kimseler gibi çarpılmış olarak kalkarlar. Onların bu hali, alış-veriş (ticaret) de faiz almak gibidir, demelerindedir. Oysa Allah, ticareti (alış-verişi) helâl, faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kim rabbinin öğüdünü dinler, faizcilikten vazgeçerse, geçmişte olan kendisininidir ve işi Allah'a kalmıştır. (Allah dilerse onu affeder). Kim faizciliğe dönerse onun yeri cehennemdir, orada sonsuz kalır.”* (Bakara, 2/275).

d) “Allah, faizcinin malını eksiltir, hayırseverlerinkini artırır. Allah, haramla günah işleyeni sevmez.” (Bakara, 2/276).

e) “İnananların, iyilik yapanların, namaz kılıp, zekât verenlerin Allah katında mükâfatları vardır. Onlar için korku ve üzüntü yoktur.” (Bakara, 2/277).

f) “Ey inananlar; Allah’tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız faiz olarak artan miktarı almayın.” (Bakara, 2/278).

Müfessirlere göre, “İslam dini, faizi kesinlikle yasaklamış ve faizle iştiğal etmenin hem dünyada, hem de ahirette zararlı olduğu açık bir şekilde anlatılmıştır. Bu gün bazı kimseler, bu mevzuda tereddüde düşüyorlar. İslam’da faizin haram edilmesi, evvel emirde diğer haramlarda olduğu gibi bir imtihandır. Gerçek manada müslümanın kendi aleyhinde de gözükse Allah’ın emirlerini kabul edip uygulaması gerekir. Bir müslüman, faiz yasağını inkâr etmesizin faiz alır veya verirse günahkâr olur, ama İslam’dan çıkmaz. İnkâr eden ise Allah’a karşı gelmiş olur.”²⁴

Bu durumda müslüman insanın çalışmadan ve işin riskine katlanmadan, oturduğu yerde para kazanma yoluna gitmemesi gerekecektir.

7. Yatırım Yapmakla İlgili Kaideler

Bu durumda müslüman insanın yapacağı rasyonel davranış, nakdi servetini üretime tahsis etmek, yani yatırım yapmaktır; böylece yeni yatırımlar sonucunda muhtemelen kârı artacaktır. Başarılı olduğu takdirde yeniden şirketler kuracak, fabrikalar inşa edecek, hisse senetleri satın alacak ve mütemadiyen faaliyetini genişletecektir. Geliri ve serveti artan müslüman insanın buna rağmen, tüketimi sınırlı olduğu için hayat şartları çevre şartlarının çok üstünde olmayacaktır. Bu durumda müslüman insanın üretim geliri ile tüketim harcamaları arasındaki fonksiyonel bağlantı zayıflamış olur.

---

24. Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, a.e.g., Hazırlayanlar: Dr. Ali Özek Başkanlığında; Hayreddin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağırıcı, Dr. İbrahim Kafir Dönmez, Sadrettin Gümüş, İstanbul, 1982, s. 46; ayetlerle ilgili tefsirler bu mealden alınmıştır.

Müslüman insanın yatırımlara yönelme zarureti, yatırımlar, iktisadi kalkınmanın müşevvik unsuru olduğundan, iktisadi kalkınmayı hızlandıracak ve milli gelir artacaktır. Bu sayede yeni yeni iş sahaları açılacak, istihdam imkânları artacaktır. Yatırım şekli olarak şu ihtimaller mevcuttur:

1) Ferdi teşebbüste bulunmak,

2) Ortaklık kurmak, (*equity*). Bu da adi ortaklık veya şirketlere ortak olmak (kollektif, komandit, limited, anonim vs.) şeklinde gerçekleştirilebilir.

Bu yolla, küçük tasarruf sahipleri için pay almak mümkündür. Kâr ortaklığına katılmak: Buna İngilizce (*Profit Sharing*), Arapça *Mudarebe sistemi* adı verilir. Mudarebe sisteminde, emekle sermaye bir işe ortak olarak girer ve karı aralarında anlaşık-ları oranda bölüşürler. Böylece teşebbüsün riski (*kâr ve zarar*), mukriz ile müteşebbis arasında bölüşülmüş olur. İkrâz edenin, teşebbüsün hem kârına, hem de zararına ortak olması sağlanır. Anlaşma belirli bir süre için yapılmışsa, süre sonunda mukriz, kârı ile birlikte sermayesini alır ve kâr ortaklığı sona erer. Bu gün ülkemizde 16/12/1983 tarih ve 83/7506 sayılı kanun hükmünde kararname ile kurulan (resmi gazete, 19 Aralık 1983, no:18256) Özel Finansman Kuramlarına²⁵, halkın belli süreler için kâr ortaklığı anlaşması yaparak katılmaları, mudarebe sisteminin uygulanması imkânı verilmiştir. Ayrıca, hükümet tarafından çıkarılan, İstanbul Köprüsü, Keban Barajı, Keban-Oymapınar ortaklık gelir senetlerinden almak suretiyle halkın belirli sürelerle, bu işletmelerle kâr ortaklığına girmesi, mudarebe sisteminin bir uygulama biçimi olarak gösterilebilir.²⁶

8. Sosyal Yardım

Bu yatırımlar sonunda geliri artan ve iktisadi başarımın doğurduğuna doğru yükselen müslüman insan, karşısında İslam'ın çok

25. 2005 yılında çıkarılan 5411 sayılı kanunla özel finans kurumları Katılım Bankaları olarak değerlendirilmiştir. (Adem Esen)

26. Turgut Özal döneminde kâr ortaklığına dayalı kamu hisse senetleri çıkarılmıştı. Son yıllarda da bu alanda farklı finansal araçlar çıkarılmıştır. Sukuk gibi.

çeşitli sosyal prensiplerini bulacaktır. Çünkü Peygamberimiz (sav), Allah'ın sevmediği ve günahlarını affetmeyeceği ikinci insan tipi, “Diğer insanlara karşı yükümlü bulunduğu mes’uliyetlerden bihaber olandır”, demektedir. Allah, Kur’an-ı Kerim’inde “*Namaz kılın zekât verin, Allah için (diğer) hayır yollarına halisane harcadığınız*» diye buyurmaktadır. Peygamberimiz (sav), “*Bir kimse, kardeşine yardım etmeye uğraşırsa, Allah da ona yardım eder.*” müjdesini vermekte ve “*Doğrulukta ve iyilikte yardımlaşın, fakat kötülükte ve günahta yardımlaşmaktan kaçının,*”, ikazında bulunmaktadır. Yine Peygamberimizin, “*Bir kimse, komşusu sefalet içinde aç iken ve kendi elinde imkânları var iken, buna bigane kalırsa, bizden değildir*” ve “*Bir ülkede, bir kimse açlıktan ölürse, Allah’ın zimmeti, himayesi onlardan uzak olur.*” sözleriyle varlıklı müslümanların sosyal mes’uliyetlerini çok ağır bir şekilde hatırlatmaktadır.

Bakara süresinin 265, 272, 273, 274. ayetlerinde hayırla ilgili olarak Allah kullarına şöyle demektedir: “*Allah’ın rızasını kazanmak ve gönüllerindeki imanı kuvvetlendirmek için mallarını hayra sarfedenlerin durumu, bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer ki, üzerine bol yağmur yağınca iki kat ürün verir: Bol yağmur yağmasa bile en azından bir çisinti düşer (deyine bolca ürün verir). Allah bütün yaptıklarınızı görür*” (Bakara, 2/265). “*Hayır olarak harcadıklarınızın hepsi, kendiniz içindir. Yapacağınız harcamayı, ancak Allah’ın rızasını kazanmak için harcadığınız. Hayır kastıyla verdiğiniz ne varsa, size tam olarak noksansız verilir ve siz asla haksızlığa uğramazsınız.*” (Bakara, 2/272). “*Yapacağınız hayırlar, kendilerini Allah yoluna adanmış, Allah’tan başka hiçbir düşüncesi olmayan, o sebeple yeryüzünde dolaşıp kazanmaya imkân bulamayan, durumunu bilmeyen kimselere karşı gösterdikleri tokluktan dolayı zengin sayılan fakirlere verilmelidir. Çünkü onlar ortalıkta görünmezler, yüzü suyu dökerek kimseden birşey isteyemezler. Yaptığınız ve yapacağınız hayırlarınızı Allah eksiksiz bilir ve karşılığını verir.*” (Bakara, 2/273). Müfessirlere göre, bu ayetle anılan fakirler, birinci derecede Allah yolunda çalışanlar, ikinci derecede ise samimi gayelerle ilim öğrenen ve aynı şekilde öğre-

ten fakirlerdir. Bakara süresinin 274. ayetinde ise Allah'ın şu beyanı görülür; “*Mallarını gece ve gündüz, açık ve gizli hayra sarfedenlerin mükâfatlarını Rab'leri verecektir. Onlar için ne korku, ne de üzüntü vardır.*” (Bakara, 2/274). Müfessirlere göre bu ayetlerde teşvik edilen hayırlardan birinci derecede murad edilen zekâttır. Zira İslam'ın emrettiği şekilde zekât noksatsız verilirse, fakirlik yok denecek kadar azalır. Ancak, zekâtın sarf yerleri belli ve sayılı olduğundan, zekât verilmeyen yerlere de zekâtın dışında hayır yapılması gerekir.

İslam'ın bu prensipleri müslüman insanı hayır sahasına yöneltir ve Allah'ın verdiği serveti Allah yolunda harcama eğilimini artırır. Çünkü iyi bir müslüman, kazancının belli bir nispetini zekât olarak devlete veya fakirlere verdikten sonra da her müslümanın diğer müslümanlardan sorumlu olduğu bilincine varır ve Kur'an'ın “*Allah faiz gelirini eksiltir, hayırseverlerinkini artırır.*” (Bakara, 2/276) mealindeki müjdesini hatırlar. Esasen zengin insan, maddi ihtiyaçlarını tatminde doygunluk noktasına da gelmiştir. Bundan böyle ilâve tüketim harcamalarının azalan fayda kanunu gereğince marjinal faydası süratle azalacak, sıfıra inecek, hatta negatife dönüşebilecektir. Bu durum, insanları bunalıma götürür, hayattan zevk alamaz hale düşürür ve behimi arzularının tatmini cihetinde gayri ahlaki yollara saptırır, azdırır.

İyi bir müslüman bu noktaya inmez. Çünkü istihlâkini, doygunluk noktası olan sıfıra inmeden ahlaki mülâhazalarla (israftan kaçınma) esasen frenlemiştir. Lükse ve gösteriş istihlâkine gitmediği için gayrimeşru yollara esasen yönelmemiştir. Buna rağmen, şahsi tüketiminin marjinal faydası azalmaya başlayınca, sosyal harcamalara (sosyal yardım) yönelirse, bu sahada azalan fayda kanunu işlemez. Sosyal harcamalar çoğaldıkça sağladığı manevi tatmin duygusu artar. Zira o kimse Allah'ın rızasını sağlama inancısı içindedir.

İyi bir müslüman, bilgisini arttırarak, hayırlı bilgilerle ahlâkını yükselterek kemal mertebesine erişmeye çalışmakla mükelleftir. Allah'ın takdir ettiği nispette maddî ve manevî seviyesini yükseltir. Allah Kur'an-ı Kerim'de bu hususla ilgili olarak şöyle

demektedir: *“Allah, dilediğine faydalı bilgi (hikmet), zenginlik ve bolluk verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır ve üstünlük verilmiştir. Akli erenler, bundan ibret alırlar.”* (Bakara, 2/269). Müfessirlere göre, bu ayette geçen hikmet kavramının maddî ve manevî muhtevası vardır; Allah, bol ihsanda bulunduğu zaman yalnız malı veya yalnız mağfireti vermez. Her ikisini birleştiren hikmeti verir. Hikmet verilen kişiye nuranî basiret verilmiştir ki onunla, hareket ve davranışlarında isabetli ve doğru kararlar verir. Hikmet sahipleri, derin ve yararlı bilgiler edinir. Allah’ın kendisine hikmet verdiği kimseler evveleminde Peygamberler ve ilmi ile amel eden âlimlerdir. Bilgili olmanın en çok değer verilen tarafı, insanlığa yararlı olmaktır. Peygamberimiz hadislerinde şöyle buyurmuştur; *“İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olanıdır.”* *“Allah’tan yararlı bilgi isteyin, yararsız bilgiden Allah’a sığının.”* *“Doğruluk, adalet, ihlâs, sevgi, saygı, ağırbaşlılık, başkalarına faydalı olmak, cömertlik, alicenaplık gibi yüksek vasıfları taşıyan kimseler de hikmet ehlinde sayılır. İslam’a tam olarak inanan, Kur’an’ın emirlerini öğrenip, noksansız uygulamak için çaba sarfeden, tüm kötülüklerden uzak duran kimse hikmet sahibidir ve onlara büyük hayır verilmiştir.”* (Bakara, 2/269).

Böylece müslüman insan, İslâmî prensiplere göre hareket ettiğinde rasyonel bir davranış olarak sosyal yardım cihetine yönelir. Kur’an-ı Kerim’de bu husustaki hükümlerden birkaçı şöyle der: *“Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça (en) iyiye eremezsiniz. Her ne harcarsanız, Allah onu hakkıyla bilir.”* (Al-İmran, 3/92). Bu ayeti kerimede “en iyi” şeklinde tercüme edilen “birr” kelimesi, hayrın, iyiliğin kemâl noktası, Allah’ın rahmeti, rızası ve cenneti manalarında anlaşılmıştır. “Birr”; imanda, ibadette ve ahlâkta en doğru ve en güzel hayatı yaşamaktır. Böyle bir hayata ve Allah’ın lütuf ve inayetine ulaşmanın şartlarından biri, kişinin sahip olduğu ve sevip bağlandığı şeyleri Allah yolunda kullanmasıdır. Müfessirlere göre bu şeyler, servet, mevki ilim ve beden kuvveti gibi maddî ve manevî imkânlardır. Yine bu konuyla ilgili olarak Kur’an-ı Kerim’in Bakara süresinde Allah kullarına hitaben şöyle demektedir: *“Gerçek iyilik, yüzünü-*

zû doğa veya batı tarafına çevirmeniz değildir; asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, inanmak; Allah rızası için yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve boyunduruk altında bulunan köle ve esirlere sevdiği maldan harcamak, namaz kılmak ve zekât vermektir" (Bakara, 2/269).²⁷ *"Antlaşma yaptığı zaman verdikleri sözü yerine getirenler, sıkıntı, hastalık, savaş zamanlarında sabredenler, işte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Azaptan korunacak olanlarda ancak onlardır."* (Bakara, 2/177). *"Ey inanç sahipleri, size verdiğimiz zenginliklerden bir kısmını yoksullara harcayın. Alışverişin, dostluğun ve şefaatin olmadığı (kıyamet) günü gelmeden hayır işleyin."* (Bakara, 2/254). *"Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, her başağında yüz dâne olmak üzere yedi başak veren bir dânenin durumu gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah'ın lütfu boldur, her şeyi bilendir."* (Bakara, 2/261). *"Mallarını Allah yolunda hayra verip de sonra başa kakmayan, alanların gönlünü kırmayan (onlara iyi davranan) kimselerin Allah katında kendilerine has mükâfatlar vardır. Onlara korku ve acı yoktur. Çünkü güzel söz ve hoş görü (suç bağışlama), peşinden başa kakılan, gönül inciten sadakadan daha iyidir."* (Bakara, 2/262-263).

"Ey inananlar, gösteriş için malını harcayan, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan kimseler gibi başa kakmak ve eziyet etmek suretiyle sadakalarınızı boşa çıkarmayın. Çünkü onun bu hali, üzerinde biraz toprak bulunan kayanın haline benzer ki, şiddetli yağmurdan sonra üzerindeki toprak silinip çıplak kaya haline gelir. Böyleleri (gösteriş için amel edenler) kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah inanmayan toplumlara doğru yolu göstermez." (Bakara, 2/264). *"Ey iman edenler, hayrınız için kazandıklarınızın, yetişen ürünlerinizin temizlerinden harcayın. (Zekât ve sadaka verin). Kendinizin ancak göz yumarak alabileceği değersiz ve kötü şeyler vererek sakın hayır yapmaya kalkışmayın. Biliniz ki Allah vereceğiniz sadakalardan müstağnidir, övülmeye lâyıktır, her şeyi bilicidir."* (Bakara, 2/267).

27. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, a.e.g., s. 44, 2/269.

Müteakip ayet-i kerimede Cenab-ı Allah kullarına şöyle hitap ediyor: “Şeytan, sizi fakirlikle tehdit eder (korkutur, fakir olursunuz diyerek sadaka vermenize *mani olur*) ve sizin cimri olmanızı emreder. Allah ise bolluk vericidir. Allah’ın ihsanı boldur, her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir.” (Bakara, 2/268). Müfessirlere göre bu ayetlerde hayır yapmak teşvik edilmiş, ancak hayır yaparken kalp kırılmaması, fakirin küçümsenmemesi, eziyet edilmemesi, yapılan iyiliğin başa kakılmaması, gösteriştan kaçınılması, şiddetle tavsiye edilmiştir. Aksi halde, yapılan hayırdan fayda ve sevap yerine günah ve azap gelir (Bakara, 2/264).²⁸

Müslüman insan gelirini hayra sarf edince, fakirin nezdinde itibarı artmış olur. Sınıf mücadelesi ve nefreti, yerini insanlararası ahenk ve sevgiye bırakır. Bu arada bu zengin müslüman, yardıma muhtaç insanlar arasında dara düşmüş tüccarlarla ve borç isteyen müslümanlarla da karşılaşır.

9. Karz-ı Hasen

Karz-ı hasen, menfaat düşünmeden, hayır için borç vermek demektir. İmkânı olan insanın, darda kalmış olanlara karşılık beklemeden ödünç vermesi tavsiye edilmiştir. Bu hususla ilgili olarak, Allah, Kur’an-ı Kerim’de insanlara şöyle hitap etmektedir: “Eğer borçlunuz darlık içinde ise, eli bollanuncaya kadar ona zaman tanıyın. Eğer gerçekleri çok iyi anlayan kimselerden iseniz, (ödeyemeyecek derecede güçsüz olan borçlunun borcunu) sadaka yerine bağışlarsanız sizin için daha hayırlı olur” (Bakara, 2/280). “Ey inananlar, muayyen bir vade ile borçlandığınız vakit onu yazın. Aranızda bir kâtip de doğrulukla yazsın. Yazan, Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan çekinmesin, (herşeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın. Borç, büyük veya küçük olsun, onu müddeti ile beraber yazmaya üşenmeyin. Bu şekilde yapılan muamelelerde şahit gösterin (hiç bir kâtime ve hiçbir şahide zarar verilmesin.)” (Bakara, 2/282).

Müfessirlere göre, bugün uygulanmakta olan noter sistemini ortaya koyan ve uygulanmasını isteyen İslâm dinidir. Şahitlik ve

28. Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, a.e.g., s. 43, 2/264.

kâtiplik müessesesi, herkesçe korunması gereken bir müessese-dir. İnsanlar arasında yapılan her türlü muamelenin şahitler huzurunda yazılması hak ve adalete daha uygundur.²⁹

Karzı hasen, menfaat düşünmeden, hayır için borç vermek olduğundan, insan kime borç verecektir? Tabiatıyla ihtiyacı olan iyi bir insana. Varlıklı müslüman insan ihtiyacı olan iyi insana ödünç verince cemiyetin iktisadi yapısı ile sosyal bünyesi arasında irtibat kurulmuş, insanlar, iktisadi hayatta dürüst harekete teşvik edilmiş olacaktır. Müslüman insan, şahıslara bizzat borç verebileceği gibi, bu yardımı müesseseler kanalıyla da yapabilir. Meselâ vakıflar bunlardan biridir.

10. Fakirin Zengin Üzerindeki Hakkı

Zekât mecburiyeti kaidesi; İslamiyet'te zekât mecburidir. Bu yolla cemiyetin nisbi olarak zengin sınıflarından fakir ve muhtaçlara bir gelir transferi yapılmış olur. Zekât iktisadi bir ibâdet olup, Kur'an-ı Kerim'de Allah bir çok ayetlerde namaz ile birlikte zekât vermelerini kullarına emretmiştir. Meselâ Zariyat Sûresinde, *“inanenlar, mallarında yoksul ve muhtaçlar için bir hak olduğunu kabul eder...”* (Zariyat, 51/19); *“Mallarında, isteyene ve istemediği için- mahrum kalmışa belli bir hak tanıyanlar, cennetlerde ikramlara mazhar kılınırlar”* (Mearic, 70/24, 25). *“Namazı kılın, zekât verin, kendiniz için işlediğiniz her hayrı Allah katında bulacaksınız. Allah yaptıklarınızı görür”* (Bakara, 2/110).

Zekât, mecburi bir ödeme olduğu için, zenginlerin malı ve serveti üzerinde cemiyetin bir hakkı olarak tezahür eder. Zekât, bu özelliğiyle ihtiyari mahiyetteki sadakalardan ayrılır. Esasında sadaka, zekâtı da kapsayan daha geniş bir kavramdır. Bu manasıyla her zekât, aynı zamanda bir sadakadır. Fakat mecburi olan yegâne sadaka şekli zekâttır. İnsanlar, belli bir nisabın üzerinde üretken mala sahip olduğunda zekât ödemek mecburiyetindedir. Zahiri (dışarıdan görülebilen) ve batını (dışarıdan görülüp bilinmeyen) üretken mal ve kıymetlerin toplam değeri, bu belirli nisabı aşarsa ve bir yıl süreyle elde bulunmuş olursa, onun sa-

29. A.g.e, sh. 47

hibine zekât ödeme mecburiyeti doğar. Nisabın, zaruri ihtiyaçları tatmin sınırının üstünde olması gerekir. Aynı zamanda nisab sınırını aşan insan, borçsuz olmalıdır veya borcu düşüldüğünde kalan değer, nisab sınırını aşmış olmalıdır.

Üretken olmayan mallarla, zaruri ihtiyaçları karşılayan mallar, zekât nisabının hesaplanmasında dikkate alınmaz. Zekâtın nisbeti, varlığı oluşturan malların cinsine göre asgari %2,5 ile %20 arasında (1/40 ile 1/5 arasında) değişir. Tevbe Suresinde zekâtın sarf yerleri sekiz grupta belirtilmiştir:

1. *Fakirler,*
2. *Miskinler (muhtaçlar),*
3. *Zekât toplayan memurlar,*
4. *Müellefetül kulûb, gönülleri İslam'a ısındırılmak istenenler,*
5. *Esirlik ve kölelikten kurtulmak isteyen esir ve köleler,*
6. *Borcuna karşılık malı olmayan borçlular,*
7. *Allah yolunda çalışıp cihad edenler,*
8. *Yol oğlu, yolcu olup, yolda dara düşenler (Tevbe, 9/60).*

Bu ayet, zekâtın farz olduğunu gösterir ve alınan zekâtların harcanacağı yerleri belirler. Bu tasnife göre, zekât verilecekler arasında önce fakir ve muhtaçlar gelir. Zekâtın sarf yerleri, Kur'an-ı Kerim'de Allah tarafından açıkça belirtilmiştir. Nelerden ve ne miktar zekât alınacağı da hadislerle açıklanmıştır.

Özet

Toplumun iktisadi bünye itibarıyla dengeli bir yapı arz etmesi her şeyden evvel bu müslüman insan tipinin yetiştirilmesine bağlıdır. Çünkü ister işçi, ister işveren, ister kendi başına çalışan olsun, ister özel kesimde, ister kamu kesiminde çalışan durumunda bulunsun, toplumun yapısını insan unsuru oluşturacaktır.

Eğer iktisadi hayatta özellikleri belirtilen müslüman insan tipi çoğalır, fertler İslam'ın bu normatif kaidelerine göre davranışlarını ayarlayabilirse, insanın eline geçen imkânları iş hayatında

iyi değerlendirmesi, talebi ve arzı meşru ve faydalı sahalara yöneltmesi, üretimi arttırması, işte verimi çoğaltması, artan tasarrufu faydalı yatırımlara yatırması veya başka müteşebbislere karzı hasen olarak ikrazda bulunması, devletin vergisini ve zekâtını tam ödeyerek, servetini Allah yolunda sosyal yardımlara harcaması mümkün olur. Ve sonuçta, böyle insanlardan oluşan bir toplumda sosyal adalet içinde iktisadi gelişme sağlanmış olur.

Kaynaklar

Ahmad, Khurshid (1966), *Principles of Islamic Education*, Islamic Publication LTD, Lahor, Karachi.

Ahmad, Khurshid, (1980, Editör), *Studies in Islamic Economics*, The Islamic Foundation, U.K.

Ahmad, Shaikh Mahmud (1964), *Economics of Islam: A Comparative Study*, Muhammed Ashraf, Kashmiri Bazar Lahore.

Ahmad, Z. Iqbal, M. ve Khan, M.F (1983, Editör), *Money and Banking in Islam*, KAA.U. Jeddah, Icrie Institute of Policy Studies, Islamabad.

Akram, Muhammad (1983), *Islamic Economics, Annotated Sources in English and Urdu*, The Islamic Foundation, U.K.

Ansari, Muhammed Fazlur Rahman (1954), *Islam Versus Marxism*, Islamic Public Bureau series no: 5 Athlone, Cape Tora, South Africa.

Özek A., Karaman H., Aydın A. ve Erkal M. (1984), *Zekât, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yay. 5.*

Brohi, A.K (tarihsiz), *Iqbal and the concept of Islamic Socialism*, Al Karimi Press. Karachi.

IDB, IRTI, Jeddah, Islamic Economics, A bibliography, 1984.

Mahmud, Ahmed (1975), *İslâm İktisadı*, Tercüme: Y. Ziya Kavakçı, Cağaloğlu S Yayınevi. İstanbul.

Mannan, M.A. (1980), *İslâm Ekonomisi*, Tercüme: Bahri Zengin, T. Omeroğlu, Fikir Yayınları, 4. baskı, İstanbul.

Mohammad Ajriff (1982, Editör), *Monetary and Fiscal Economics of Islam*, KAAU, ICRIE Jeddah.

Muazzam Ali (1982, Editör), *Islamic Banks and Strategies of Economic Cooperation*, Int. Association of Islamic Banks, New Century Publishers, London.

Muslehuddin, Mohammed (1969), *Insurance and Islamic Law*, Islamic Public Ltd. Lahore, Dacca.

Nienhous, Volker (1982), *Literature on Islamic Economics, in English and German*, AlKitab Verlag, Köln.

Sıddıqı, M. Nejatullah (1976), *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, Tercüme: Bahar Gürsan, Kaynak Yayınları, İzmir.

Waqar, Masood Khan (1985), *Towards an Interest Free Islamic Economic System*, The Islamic Foundation, U.K and The International Association for Islamic Economics, Islamabad, Islamic Economic Series, 11, U.K.

Zaim, Sabahaddin (1980), *Contemporary Turkish Literature on Islamic Economics*, in: *Studies in Islamic Economics*, s. 317, Edited by K. Ahmad, *The Islamic Foundation*, U.K.

Zaim, Sabahaddin (1982), *Islamic Economics as a System, Based on Human Values*, in: *Islamic Banks and Strategies on Economics*, Edited by Muazzam Ali, A.I.B, London, p. 1525.

Zaim, Sabahaddin (1979), *İslâm ve İktisadi Nizam*, Teknik Elemanlar Birliği, Karabük Şubesi Yay. 1, Karabük.

Zaim, Sabahaddin (1978), İktisadi Faaliyetlerde İslami Davranış Tarzı, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 12.

Zaim, Sabahaddin (1969), *Modem İktisat ve İslâm*, M.T.T.B. İstanbul.

Ziyauddin Ahmad, Munewar Iqbal, M. Fahim Khan (1983, Editör), *Financial Policy and Resource Allocation in Islam*, Institute of Policy Studies, Islamabad, Pakistan.

Zekâtın İktisadi Önemi³⁰

Manası: Zekât İslam'ın beş şartından biridir ve mali bir ibadettir. Zekât, zenginden fakire bir gelir transferidir. Bu yönüyle zekât (ihtiyari) bir sosyal yardım değildir. Fakirin zenginindeki hakkıdır, zengin için mecburi bir sadakadır. Manası büyüme, temizlenme ve arınmadır.

Mükellefiyet: Zekât kime farzdır? Müslüman, akıllı, reşit (erginlik çağına basmış), hür ve nisab'a (yeterli zenginliğe) malik kimseye zekât vermek şarttır.

Nisab: Nisabın (yeterli zenginliğin) ölçüsü, bir kimsenin sahibi olduğu ve kullanabildiği üretken malların değeri 20 miskal (85 ila 96,2 gram) altın veya (1 miskal 100 hububat tanesinin ağırlığıdır), 200 dirhem (595 gram) gümüşün Türk Lirası karşılığını buluyorsa, o şahıs zekât verecek kadar zengin sayılır. Nisabın hesaplanmasında, kişinin, üretken olmayan zaruri geçim malları, meselâ, oturduğu evi, ev eşyası, giyim eşyası, özel arabası, mesleki aletleri hesaba katılmaz (gelir vergisindeki zaruri masraflar veya asgari geçim indirim kavramı gibi). Nisab miktarı malın kişinin elinde bir yıl süre ile durmuş olması gerekir. Meselâ, 1997 yılı içinde elinde bulundurduğu nisab miktarı mali varlığın zekâtını 1998 yılında ödeyecektir.

Zekât Nisbeti: Zekâta tabi mali varlığın muhtevasına (çeşidine) göre 1/5 ile 1/40 arasında değişir. Bir başka ifade ile zekât

---

30. *Türkiye'nin Yirminci Yüzyıl / Toplum / İktisat / Siyaset*, a.g.e., Cilt:1, sh.135-149.

nisbeti %2,5 ile %20 oranı arasında değişir. Nisbet, mali varlığın doğuşuna esas olan mal ve üretim tipine göre değişir, (esas farklı olmakla beraber katma değer vergisindeki kavrama benzer). Zahmetsiz kazançlarda oran yüksektir (% 20)! Ticari mallarda ve altın ile gümüşte, nakit parada (% 2,5)'tur. Toprak mahsullerinde 1/10 ila 1/20 arasında değişir. Yatırım gerektiren sulu tarımda 1/20, yağmura bağlı tabii tarımda 1/10 oranı uygulanır. Gayrimenkul ve hayvanlar dışında, hacim ve ağırlıkla ölçülemeyen bütün mali değerler, ticari mal sayılır. 1/40 (% 2,5) oranında zekâta tabidir. Hisse senetlerinden, ticari eşya gibi 1/40 oranında zekât verilir.

Zekâtın Hesaplanması: Kişinin muhtelif gelirleri, kendi oranlarına göre hesaplanıp toplanır. Bu miktara alacaklar ilave edilip, borçlar düşülür. Kalan miktar TL olarak zekâtın matrahını teşkil eder.

Zekâtın nisabı ve oranı konusunda, teknik ayrıntılar açısından 4 mezhebe göre bazı farklı ölçümler yapılır. Bu hususlarda gerekli bilgi için il veya ilçe müftülüklerine başvurularak bilgi alınmalıdır.

Zekâtın sarf yerleri:

Zekât ödemesi 8 yere yapılabilir:

1. Fakirlere ve muhtaçlara,
2. Miskinlere,
3. Toplayanlara (kamu tarafından toplanan varsa),
4. Kalpleri kazanılacaklara,
5. Köleleri azad için,
6. Borçluları borcundan kurtarmak için,
7. Allah yolunda çalışanlara,
8. Yolculara (darda kalmış ise).

Fakir, malı ve geliri olmayan kişidir. Muhtaç, ihtiyacını karşılayacak geliri olmayan kişidir.

1. Kim zekât verir? Geliri ve mali varlığı, nisabın üstünde olanlar zekât verir.

2. Kim zekât alamaz ve vermez? Geliri ihtiyacına yeten, fakat geliri ve mali varlığı nisabın altında kalanlar zekât alamaz; zekât vermesi de gerekmez.

3. Kim zekât alır? Geliri ihtiyacına yetmeyenler zekât alır.

Zekâtın amacı nedir? Zekâtın amacı 1. gruptan geliri 3. gruba transfer etmek ve 3. grubu 2. gruba doğru yükseltmektir. Tabir caizse, piramidin ortasını büyütecek, kutuplaşmayı önleyecek, orta direğe girenleri çoğaltacak şekilde, toplumda gelirin yeniden dağılımını ve sosyal adaleti sağlamaktır.

Vergi zekâta sayılır mı? Kesinlikle hayır. Vergiden sonra kalan net gelir üzerinden zekat ödenir. Zekâtı vergiden ayıran 13 türlü faktör vardır. Şunlardır:

1. Zekât dini bir vecibe, mali bir ibadettir. Vergi, devlet gelirlerine iktisadî ve mali vatandaşlık katkısıdır;

2. Zekât yalnız Müslümanlar içindir. Vergi her vatandaş içindir;

3. Vergi affedilebilir, zekât affedilemez;

4. Zekâtın sarf yeri, (belirtilen 8 yer olarak) kesindir; verginin değildir;

5. Zekât zenginden fakire gider; vergide şart değildir;

6. Zekât ödeyen, bundan faydalanamaz; vergide bu mümkündür;

7. Zekât üretken servetten alınır; vergi ise tüketimden de alınır;

8. Vergide kayıp önemlidir; zekât ibadet olarak ödenir;

9. Amaç farklıdır; zekâta amaç gelir dağılımı için gelir transferidir; vergide devletin ihtiyacını karşılamaktır;

10. Zekâta asgari sorumluluk kesindir; vasıtalı vergide değildir;

11. Vergi yükü, vergiyi ödeyen tarafından tüketici veya üreticiye yansıtılabilir; zekâta olmaz;

12. Zekât yalnız geliri değil, atıl duran mali varlıkları da kapsar, müterakkilik karakteri daha kuvvetlidir.

1. Zekâta menfi vergi karakteri vardır.

1. Türkiye'nin zekât potansiyeli nedir?

	1986	1988
Gayri Safi Milli Hâsıla	40 trilyon TL	100 trilyon TL
Zekât Potansiyeli (Nakit olarak, altın vs. dâhil):	1 trilyon TL	2,5 trilyon TL
Sanayi'de	550 milyar TL	1,5 trilyon TL
Tarım' da	350 milyar TL	700 milyar TL
Ticaret, Hizmet	250 milyar TL	800 milyar TL
Zekât Potansiyeli	2,150 milyar TL	5,5 trilyon TL

1986 yılında 40 trilyon TL GSMH'da 2,15 trilyon TL zekât potansiyeli ve 1988 yılında 100 trilyon TL GSMH'da 5,5 trilyon TL zekât potansiyeli, Türkiye dışında bankalarda 30 milyar DM varsa 30 trilyon eder. Zekât potansiyeli 750 milyar eder.

Gelirin % 80'i % 20'nin elindedir, 80 trilyonun 1/40'ı 2 trilyon eder. Düşülecek meblağlar: Vergiler, gayri Müslimler, yabancı sermaye ve nisabın altında olup asgari geçimin üstünde olanlardır.

Türkiye'de, 1986'da 40 trilyon GSMH'da 2,2 trilyon TL civarında zekât potansiyeli tahmin edilmiştir.

1988'de 100 trilyon TL'lık GSMH'da 5,5 trilyon TL'lık zekât potansiyeli tahmin edilmiştir. Yani, 1988 yılında tahminen ödemesi gereken zekât Türkiye'de 5,5 trilyon TL civarında olmuştur.

Fiili zekât ödemesi ise bu miktarın altında olabilir. Bu durumda eğer bütün Müslüman vatandaşlardan nisabın üstünde geliri olanlar zekâtlarını tam ödeseler, resmi rakamlardaki gelir dağılım tablosuna göre 5,5 trilyona yakın bir gelir transferinin zenginden fakire yapılması gerekirdi.

Uygulamada ise, bu miktarın 1/4'ünün yapıldığını iyimserlikle tahmin ediyoruz. Bu durumda 4 trilyonluk bir zekât kaybı olmuş demektir.

1.1 Zekâtın İktisadî faydaları nelerdir?

Zekâtın İktisadî faydaları:

1. Verimi ve fleksibilitiyi artırır;
2. Milli geliri yeniden sosyal adalet yönünde dağıtır;
3. Gösteriş tüketimini zaruri ihtiyaç mallarına aktarır, kaynak dağılımını düzeltir;
4. Atıl geliri azaltır, yatırımı artırır;
5. Toplam talebi artırır.

Tartışmalı konular

1. Zekâta tabi mallar genişler mi?
2. Nisab hesabında gelirler ayrı mı toplansın?
3. Gümüş üzerinden mi, altın üzerinden mi hesaplınsın?
4. Bir yıl elde tutma şartı nerelerde geçerlidir?
5. Borçların düşülmesi nasıl olur?
6. Şirketlerde hesap tarzı nasıl olur?
7. Allah yolunda, fakire faydalı alt yapı yatırımlarına zekât geliri sarf edilebilir mi?
8. Çeşitli mallarda oranlar nasıldır?

Bu ve benzeri konularda tereddütleri olanlar, ilgili il ve ilçe müftülüklerine müracaat ederek gerekli bilgileri almalıdır.

2. Zekât Nisabının ve Fitre Miktarının Bugünkü Nakdî Değeri³¹

2.1 Zekât Nisabının Hesaplanması: Doğrudan hesaplama metodu

İslami literatürde insanlar zekât nisabı yönünden üç gruba ayrılabilir.

Birinci Grup Fakirlerdir. Bunlar, gelirleri asgarî geçim haddinin altında kalan insanlardır. Dolayısıyla mevzuumuz açısından zekât alabilirler, fitre alabilirler, kurban kesmeleri vacip değildir. Tabiatıyla zekât mükellefi değillerdir. Acaba nakdî ölçekler itibarıyla bu fakirlik sınırı nedir?

31. KURAV (Kur'an Araştırmaları Vakfı) tarafından 02.03.2004'te Hotel Montania, Mudanya/Bursa'da düzenlenen tartışmalı ilmi toplantıda takdim edilen metin.

Bugün (2004) ülkemizde fakirlik sınırını belirten çeşitli göstergeler vardır:

1. Asgarî Bağ-Kur emeklisi aylığı	285 milyon TL	Aylık
2. Asgarî Ücret	318 “	“
3. Asgarî işçi emeklisi aylığı	400 “	“
4. Asgarî memur maaşı	481 “	“
5. TÜRK-İŞ'in Asgarî Geçim Haddi (Açlık sınırı)	480 “	“
6. Asgarî memur emekli maaşı	513 “	“
7. T. KAMU-SEN'in Asgarî Geçim Haddi (Açlık sınırı)	612 “	“

Konuyu nüfus başına millî gelir açısından ele alırsak, karşımıza şu göstergeler çıkar:

1986 sabit fiyatlarıyla nüfus başına millî gelir (TL)

2000 yılında	1,767 milyon TL.	(1.8 milyar TL.)
2002 “	1,670 “	(1.7 milyar TL.)
2003 “	1,741 “	(1.8 milyar TL.)

Yani 2000 ile 2003 yıllarında gelirler yaklaşık aynı kalmıştır. Fakat döviz değerleri değişmiştir. ABD doları ile nüfus basma millî gelir (cari döviz kuruyla) şöyledir:

1993	3,065 dolar
2000	2,987 “
2002	2,598 “
2003	3,383 “

2002 yılında Hanehalkı fertlerinin yıllık kullanılabilir geliri nedir? Hanehalklarının toplamı gelirlerine göre en alttan yukarıya doğru, %20'lik gruplar hâlinde beş gruba ayrılmıştır. Bu grupların toplam gelirdeki payları şöyledir:

2002'de kullanılabilir gelir: 143,8 katrilyon TL'dir. Gelir getiren: 31 milyon kişi, nüfus: 70 milyon, ilk ve son %10'lar: 7 milyon nüfus, %20'lik gruplar: 14 milyon nüfusu kapsar.

Gruplar	Gelir veya harcamanın (% payı)	Toplam Gelir (katrilyon TL.)	Aylık Gelir	Günlük Gelir (milyon TL.)
---------	--------------------------------	------------------------------	-------------	---------------------------

İlk %10	1.90	2.7	390 milyon TL.	13
1. %20	5.29	7.6	543 milyon TL.	18.1
2. %20	9.81	14.1	1.0 milyar TL.	33.3
3. %20	14.02	20.2	1.4 milyar TL.	46.7
4. %20	20.83	30.0	2.1 milyar TL.	70
5. %20	50.05	72.0	5.1 milyar TL.	170
Son %10	34.60	49.8	7.1 milyar TL.	236.7

Bu göstergelere göre, genel bir yaklaşımla nüfusun %20'sinin, yani 14 milyon insanın geliri aylık 543 milyon TL, gündelik 18,1 milyon TL'dir. İlk %10'a giren %10'nun, yani 7 milyonun ortalama aylığı 390 milyon TL, gündeliği 13 milyon TL'dir.

Fakirlik sınırı için verdiğimiz göstergeler ayda 550 milyon TL, hatta 600 milyon, TL'yi asgarî geçim haddi olarak göstermektedir.

Şu hâlde Türkiye'de fakirlik sınırı 550 milyon TL civarındadır diyebiliriz. Gelir ve harcamalar itibarıyla ilk %20'ye giren 14 milyon civarında nüfus mutlak manada fakirdir, yardıma muhtaçtır, zekât, fitre ve her türlü yardıma müstahaktır.

II- Zekât nisabı bakımından ikinci grubu İslami literatürdeki Nisab-ı İstiğna teşkil eder. Bu gruptaki insanların geliri asgarî geçim haddinin üstündedir. Fakat Nisab-ı Gına olan zenginlik sınırının da altındadır. Bu gruptakiler zekât mükellefi değildir. Zekât, fitre vs. yardım da alamazlar. Buna mukabil fitre verir ve kurbanlarını keserler.

Hanehalkı harcamalarına göre Türkiye'de ikinci %20'ye giren 14 milyon nüfusun aylık geliri 1 milyar TL, gündelik geliri ise 33,3 milyon TL civarındadır.

Asgarî geçim hesaplarında T. Kamu-Sen'e göre (yoksulluk sınırı), bence zenginlik sınırı demek daha doğrudur; 2004 için 1,668 milyon TL, Türk-İş'e göre ise 1,457 milyon TL'dir. İslâmî li-

teratürde zenginlik (yoksulluk) sınırına Zekât Nisabı veya Nisab-ı Gına denmektedir.

Klâsik Nisab ölçüsü olarak verilen miktarlar şöyledir: 200 dirhem (595 ar.) gümüş zekât nisabı olup, bugünkü raiciyle 166 milyon TL.dir. Zira 900 ayar gümüşün bir gramı 279 bin TL'dir. Bir dirhem 425 gr. altına tekabül eder. Bir gram altın ise 62,5 gr. gümüşe muadildir. Şu hâlde bugün için 200 dirhem gümüş' ün nisab ölçüsü olma vasfı kalmamıştır. 22 ayar 85 gr. altının değeri 1.523 milyon TL'dir.

Şu hâlde hem altına, hem de nakdî ölçülere göre zekât nisabı için 1,5 ilâ 1,6 milyar TL diyebiliriz. Her iki ölçüye göre de ikinci ve üçüncü %20'leri teşkil eden $14 + 14 = 28$ milyon nüfusun geliri bu zenginlik sınırının, yani NİSAB'ın altında kalmaktadır. Çünkü bu grupların aylık ortalama gelirleri 1 milyar TL ile 1,4 milyar TL arasında kalmaktadır.

Tarım kesimlerinde aynî varlığa sahip olanlar için, arzu ederlerse, nakdî ölçülere gitmeden AYNÎ nisab ölçüleri geçerli olur. Bunlar da: beş deve (40 koyuna denk), 40 davar (koyun-keçi), 30 sığır, 5 VESK (652,8 kg tahıl), 81 şinik buğdayı klâsik ölçekler olarak kırsal kesimde evleviyetle kullanılabilir.

Bu duruma göre tekrarlırsak, gerek altın, gerek nakdî ölçülere göre zekât nisabı (nisab-ı gına) aylık gelir olarak 1,5 milyar TL'nin, yıllık gelir olarak 18 milyar TL'nin üstüdür. 2. ve 3. gruba giren, nüfusun %40'ının gelir seviyesi fakirlik sınırının üstünde olmakla beraber zekât nisabı olan zenginlik sınırının altındadır.

Türkiye'de dördüncü ve beşinci %20 gruplarına giren en üstteki %40 nüfus (28 milyon) zekâta ehildir. Çünkü aylık ortalama gelirleri 2,1 milyar TL: ile 7.1 milyar TL arasında, yıllık gelirleri ise 25 milyar TL ile 85 milyar TL arasında bulunmaktadır. Bunlara zekât vaciptir; zekât verir, fitre verir, kurban keserler.

Bugünkü şartlara göre gelir dağılım politikası açısından hedef, birinci gruptaki gelir sahiplerinin bir kısmını ikinci gruba aktararak hayat seviyelerini yükseltmektir. Yani fakirlerden bir kısmını nisab-ı istiğna grubuna aktarmaktır. Zekâtın da uygulanmasındakil amaç bu gayenin tahakkukuna imkân nispetinde yardımcı olmaktır.

Özetlersek: Zekât nisabında:

1. Fakirlik sınırı: 550 milyon TL,
2. Nisab-ı istiğna: 550 milyon TL ile 1,5 milyar TL arası,
3. Zekât nisabı (nisab-ı gına): 1,5 milyar TL'nin üstüdür.

Bu duruma göre bir şahsın yıl içindeki aylık ortalama geliri 2 milyar TL ise, $2 \times 12 = 24$ milyar TL'lik yıllık gelirinin kırkta biri olan 600 milyon TL zekâtını öder. Eğer nisaba dâhil bütün gelirlerinin toplamı, borçlar çıktıktan sonra sene başında ve sonunda 24 milyar TL'yi aşıyorsa, zekâtını çıkan meblağ üzerinden öder. Zekât nispeti, tabiatıyla bu meblağın içine giren para, hisse senedi, gayrı menkul geliri vs, gibi zekâta tâbi varlıkların nevine göre gerekli oranlarda hesaplanır. Bu husus konumuz dışındadır.

Daha detaylı ölçüler elde etmek istersek hanehalkı gelirleri kır ve kent diye iki gruba ayrılmaktadır. Kentlerde ortalama 5.2 milyar TL hanehalkı gelirine karşılık, kırdaki bu miktar 2.6 milyar TL'ye düşmektedir.

Kent ve kır bölgeleri için ayrı ayrı hesaplar yapılabilir.

Ayrıca Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından gayrisafi yurt içi hâsılanın iller itibariyle dağılımı yapılmıştır. İllerin nüfusu da bellidir, kişi başına yurt içi hâsıla illere göre düzenlenmiştir.

Bu sebeple hükümet, 1,500 doları esas alarak, geliri bu miktarın altında kalan illeri, FAKİR, gelişmeye muhtaç kabul etmiş ve bu illere yatırımları teşvik edici bir program uygulamaya başlamıştır (Yatırımcılara bedava arsa, vergiden muafiyet vs, gibi teşvikler sağlanmıştır).

Bölgelere, göre de bir hesaplama yapılabilir: Türkiye genellikle yedi bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar: Marmara, Karadeniz, Ege, Akdeniz, Orta Anadolu, Doğu Anadolu ve Güney-Doğu Anadolu bölgeleridir. Ayrıca Marmara bölgesi kendi içinde Doğu ve Batı Marmara, Karadeniz bölgesi de Doğu ve Batı Karadeniz Bölgeleri diye ikiye ayrılmaktadır. Bu bölgelere göre de hesaplamalar yapılabilir. Teklifimiz sudur: Diyanet İşleri Başkanlığı'nda İlmî

araştırmalarla ilgili bir bölüm vardır. Bunun içinde bir ZEKÂT VE FİTRE BİRİMİ kurulabilir. Yapacakları iş, yukarıda belirtilen hesapları yapmak için bir yandan DİE. Gelir ve Tüketim İstatistikleri Şubesi ile irtibata geçmek; diğer yandan SSK, İş İstatistikleri Birimi ve Devlet Plânlama Teşkilâtı (DPT) ile işbirliğine gitmektir; Lüzumlu bilgileri alır ve illere, bölgelere, kırsal ve kentlere göre zekât ve fitre nisab ve miktarlarını tespit eder. Sonra her yıl, enflasyona göre sabit fiyatlarla gelir nispetindeki tahavvüllere göre zekât nisablarını gözden geçirip yeniler.

Bu çalışmalarında İstanbul'daki T. Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ile işbirliği yapabilir. Herhâlde böyle bir işlem il müftülüklerine bırakılamaz.

2.1 Fitre Miktarı

Zekat zengininde servetin üzerinden sene geçmesi gerekirken, fitre zengininde sene geçmesine gerek olmaz. Servete bayram günü sahip olsa bile fitre verilmesi gerekir.

Fitre Ramazanda Bayram günü ikindiye kadar verilir. Bayram gecesi doğana da şükür fitresi verilir. İslami literatüre göre fitre miktarının bir ailenin günlük yaşesini karşılayacak miktarda olması gerekir. Arkadaşlarımız tebliğlerinde İslâmî kaynak ve dayanakları etraflıca izah etmişlerdir. Buna göre fitre miktarını da fitre verecek ailenin gelir seviyesi ile hayat standardı tayin eder. Aslolan fitre verenin, kendisinin bir günlük iâşe miktarını fakir bir aileye vermesi ve onu hiç olmazsa bir günlüğüne kendi seviyesine çıkarmasıdır.

Elimizdeki verilere göre fitre verebilecek aileler şöyle sıralanabilir: Hanehalkı anketlerine göre nisab-ı istiğna grubu zekât mükellefi olmadan fitre verebilecek, ikinci ve üçüncü %20'lere giren alt gruplardır. Bunların gündelik ortalama gelirleri 83 milyon TL ile 120 milyon TL arasındadır. Dördüncü ve beşinci %20'lik gruplarda ise gündelik gelir ortalaması 178 milyon TL ile 428 milyon TL arasındadır. Hatta son %10 grubunda günlük gelir 592 milyon TL'ye çıkmaktadır. Tüketim içinde gıda masrafı oranı

2002 hanehalkı anketine göre, Türkiye ortalaması olarak %26.67 oranındadır. Bu oran, kentlerde %23.87, kır'da %35.52 oranındadır (DİE, İstatistik Yıllığı 2003, sh. 353). Bunu, ortalama %25 ilâ %30 arası olarak kabul edersek şu değerleri buluruz:

Tablo 1: Fitre Verecek Gelir Grupları (milyon TL)

Gelir Grupları	Günlük Gelir	%25 Gıda Payı	%30 Gıda Payı	Verilecek Fitre
2. %20	33	8	10	8
3. %20	47	12	14	12
4. %20	70	18	20	18
5. %20	170-236	43-60	51-71	45-70

Birinci en alt gelir grubu fitre vermez, bilâkis fitre alır.

Klâsik İslâmî literatürdeki ölçeklere göre bir tasnife tâbi tutarsak, alttan yukarıya doğru:

1. Arpa
2. Buğday
3. Kuru üzüm

4. Kuru hurma tasnifini örnek alabilir ve fitreleri nakdî ölçülerle de dört gruba ayırabiliriz.

Birinci kademedekiler, nisab-ı istiğna grubunun fitresi olup, zekât vermeden fitre veren en alt gruptur. Bu sebeple bunların gıda oranını %25 olarak kabul edebiliriz. Bu durumda birinci grubun fitre miktarı 8 milyon TL olur ve ARPA'ya tekabül eder.

İkinci kademedede yer alan yine nisab-ı istiğna grubunda oranı %25 olarak muhafaza edersek, fitre miktarı 12 milyon TL olur ve BUĞDAY'ya tekabül eder. Üçüncü kademedede 4. %20'lik grubun gündelik geliri 70 milyon TL civarında olduğundan, bunun da %26 üzerinden ortalama fitre miktarı 20 milyon TL olur ve KURU ÜZÜM'e tekabül eder.

Dördüncü kademedede son %20'lik ve %10'luk grupların karma ortalamasına göre fitre miktarı 46 milyon TL olur ve KURU HURMA'ya tekabül eder.

Şu hâlde 2004 yılı için klâsik modeli esas alırsak fitre miktarı şöyle olur:

FİTRELER

1	Arpa	üzerinden	8 milyon TL
2	Buğday	“	12 “
3	Kuru üzüm	“	18 “
4	Kuru hurma	“	46 “

Not: Kırsal bölgelerde miktarlar düşer.

Recent Interpretations of the Economic Aspects of Zakah³²

In this paper the author has made a survey of literature pertaining to assessment, collection and disbursement of Zakah together with the issues that emerge from them. The paper discusses the bases of Zakah assessment including nisab, productivity and ownership of Zakatable assets. It also deals with conditions of eligibility to pay Zakah, and the different rates of Zakah on various kinds of wealth varying from articles of trade to windfall profits. In this context, some controversial points such as the changing values of gold and silver, Zakah on industrial assets, income front stocks and bonds etc. are raised from the fiscal point of view; Zakah is contrasted with secular taxes using a number of criteria. The macroeconomic impact of Zakah is also examined. The paper refuses the argument of some scholars who favor that Zakah rates should be made flexible and responsive to the state of economic condition. It is argued, however, that the proper management to Zakah proceeds can conceivably serve as an economic tool for stability as well as a measure to counter cyclical changes in economic growth. It is maintained that Zakah proceeds have a multiplier effect on the national economy if they are productively invested. Zakah is seen to have a positive role not only in the fair reallocation of scarce economic resources, but also in the redistribution of income in favor of the poor and the disadvantaged (Editors).

---

32. Prof. Sabahattin Zaim was a professor the Istanbul University, Turkey et the time of the Seminar. (This paper was published by IDB-IRTI in the proceedings of Management of Zakah in Modern Muslim Society. 1989, Jeddah, Saudi Arabia, pp. 101-109.

1. Introduction

Zakah is one of the five pillars of Islam. Its importance can be judged by the fact that at different places in the Qur'an, the injunction to perform prayers is followed by the commandments regarding *Zakah*.

In Islam, *Zakah* payment is compulsory, levied on the members of the Muslim community, so as to take the surplus money from the comparatively well-to-do members of the society and to give it to the destitute and the needy. *Zakah* literally means "growth" and "increase" as well as "purity".

Sadaqah is a synonym for *Zakah*. The general usage however, is to consider *sadaqah* as a more generic term applying to alms, whose payment is a *fard* (compulsory), as well as to alms the giving of which is entirely voluntary. In other words, while all *Zakah* is *sadaqah*, only the *sadaqah* which is *fard*, is *Zakah*.

Zakah, being a compulsory payment becomes the right of the entire community or society in the wealth of individuals, as prayer is the right of Allah from Muslims.

Zakah is regarded by some as mere alms giving. But this is a wrong interpretation of the tenets of *Zakah* as enunciated in the Qur'an. Although private charity and payment by individuals is permissible, *Zakah* does not fall in this general category.

The definition of *Zakah* is precise; the amount collected by way of *Zakah* is also distributed in a precise manner. Its chief beneficiaries are specified in the Qur'an.

2. Basis of *Zakah* and *Zakah* Liability

Zakah becomes obligatory when an individual freely owns and possesses a productive *nisab* (minimum) of property. The possession and ownership of productive assets or property, apparent or non-apparent, constitute the extent and degree of wealth of an individual, creating the obligation to pay *Zakah*.

2.1 Productivity

Productivity is either real, as in procreation and trade or hy-

pothetical as in the case where productivity is possible, though not actual, in that the property has been in the possession of the owner or his agent. Productivity, real or hypothetical, is considered to be present when one of the following three conditions exists: 1) when property is gold or silver, 2) when animals are pastured, 3) when property is intended for trade.

2.2 Possession and full ownership

In addition to being productive, the nisab must also be owned in full ownership, that is, ownership combined with possession. Consequently, mere possession of property does not subject it to Zakah. According to Abu-Hanifah ownership without possession is not subject to Zakah since the calculating of nisab in that case may not be possible.

2.3 The nisab

For *Zakah* obligation the property must be above nisab. The *nisab* must be over and above what is necessary for the satisfaction of the primary necessities of life. The nisab must also be free of-debt??. However, according to Al-Shafi, indebtedness does not affect the obligation of *Zakah*. According to one Shafite view, indebtedness suspends *Zakah* as is the case of non- apparent property.

There is disagreement as to whether a debt of Zakah should continue a cause of exception. Al-Balkhi establishes a distinction between the *Zakah* due on “apparent” property consisting of *sawaim* animals and tithes on the one hand and “non-apparent” property consisting of the rest of the property such as gold, silver and articles of trade on the other. He thinks that only the debt due on apparent property exempts from *Zakah*, because, according to him, only the latter kind of *Zakah* is subject to demand for payment on the part of the tax collector. Al-Sarakhsi takes exception and claims that *Zakah* is “due” on both apparent and non-apparent property.

According to the accepted Hanafite view, debt is applied against the property which is subject to *Zakah* and not against

property which is destined for the satisfaction of necessities and consequently exempt from *Zakah*.

3. Conditions for *Zakah*

The following conditions must be fulfilled before *Zakah* becomes *fard* (compulsory) on an individual:

3.1 Reason and maturity

There can be no responsibility without reason and maturity. Children and the insane are not responsible for *Zakah*-obligation. But there are some differences of opinion:

- According to Abu Ubeyd, children and the insane are not responsible, even if they are rich. According to Abu Gafer and El Sha'bi, the property of orphans is not *Zakatable*. According to Abu Hanifa, only agricultural products of orphans are *Zakatable*.

- *Niyyah*, (intention) is necessary for *Zakah* as for *salat*. The intention of the child and the insane are not acceptable.

- According to a *Hadith*, a child is not responsible.

- Purification of property is not required for children and insane.

- Their property will gradually get decreased, if their property becomes *Zakatable*. However, according to Malik Hanbalis and Al-Shafi'is, properties of minors and the insane are subject to *Zakah*.

3.2 The state of being a Muslim

Because the payment of *Zakah* is a divinely ordained act, it can be performed by a Muslim. Non-Muslims are not liable to pay *Zakah*.,

3.3 "Dimar" property

"*Dimar*" is a property which has slipped out of one's possession with little chance of recovery. Examples of *dimar* property is property fallen into sea. *Dimar* property is exempted from *Za-*

kah according to Abu Hanifah, Abu Yusuf and Mohammed Ibn Al-Hasan, because the condition of productivity is absent. According to Zufar and Al-Shaffi, however, *dimar* property is subject to *Zakah* for past years, when recovered, because upon its recovery, the cause of *Zakah*, namely a complete *nisab* has come into existence. But, if the property is deliberately hidden or buried, it does not qualify for such exemption.

3.4 Property which lacks productivity, and basic essentials of life are exempt from *Zakah*

This includes dwelling houses, wearing apparel, household utensils, slaves, employed tenants, riding animals, arms kept for use, food used for oneself and family, articles of adornment, if not made of gold and silver; gems, pearls, emeralds and the like; coins other than those of gold and silver, if intended for personal expenditure, books and tools. The principle behind the exemption is to avoid hardship on the part of the Muslim to *pay Zakah* on items which he needs to meet the daily necessities of life, (e.g. items required in trade but not included for trade). Taxable limits or exemptions as developed in modern theory of taxation are based on this principle.

3.5 The property of minors and mentally handicapped

The property belonging to minors and the insane is exempt from *Zakah*, since they lack respectively maturity, reason and the conditions of being Muslim. According to Shafites and the Malikites, minors are subject to *Zakah* on the grounds that *Zakah* is an obligation connected with property, irrespective of ownership. However, the Hanafites, on the other hand, hold that *Zakah* is an act of worship and therefore it is obligatory only on those who can exercise intention (*niyyah*) in its discharge.

3.6 Condition of completion of one year

Once the conditions enumerated above are met, the property becomes subject to *Zakah*, but only if a year has elapsed over the *nisab* of productive property. There is an explicit *Hadith* to the ef-

fect that “no *Zakah* is due on property before a year has elapsed”. The elapse of a year is essential, because time is indispensable for productivity to materialize. According to the Hanafite view, *Zakah* payment may elapse after it becomes due if the deceased owner has not left any will making settlement of the *Zakah* from his estate.

Shafites and Hanbalis differ on this. They believe that *Zakah* debt of the deceased person may be collected from the entire estate, whether or not he left any will.

4. Rates of *Zakah*

The rates of *Zakah* depend upon the type and capital that has gone into the creation of the property. The concept is similar to the value added tax, although it differs in substance. The rates vary anywhere between 1/5 to 1/40, depending upon the source of income or the extent of property accumulation. For example, if a person has unearned income or windfall income of some kind, the rates are higher as in the case of a discovered treasure, a war-booty, etc which are subject to *Zakah* at the rate of 20% whereas the rate of *Zakah* on gold, silver and articles of trade is 1/40. Similarly, the rates of *Zakah* on agricultural land inducing horticultural plots vary between 1/10 to 1/20 depending upon the type of irrigation facilities. It is appropriate to mention that the economy or an Islamic State during those days was basically agricultural and to some extent commercial, but certainly lacked the complexity of modern business. If the land has been irrigated and the irrigation facilities have been developed through investment of capital and labor, the rate of *Zakah* on such land would be lower say to 1/20 of the total produce, but if the irrigation facilities were developed either by the State or are wholly dependent on rain, the rates would be higher upto 1/10 of the entire produce.

Rate of *Zakah* on articles of trade is the same as on gold or silver. The same applies to transactions relating to sale and purchase of horses etc., carried out on business.

The *nisab* of gold is 20 *mithqals* (85 grams) and *nisab* of silver is 200 *dirhams* (595 grams). There is no *Zakah* for less than 20

mithqals of gold and 200 *dirhams* or *silver*. In determining whether or not the *nisab* is complete and *Zakah* is due, it is the weight and not the value or number that is taken into account. There is, however a difference of opinion as to the basis of payment. According to Abu Hanifa and Abu Yusuf, it is the weight that serves as the basis. Zufar claims that the value is relevant, whereas Muhammed Ibn-Hasan contends that the one that is more favorable to the poor should serve as the basis.

Here, we do not want to go into the details of how to measure the *nisab* for each item, only *some* of the areas will be discussed.

Some areas requiring further attention

a) According to Malikis and Shafi'is, *nisab* in respect of articles of trade, is necessary only at the end of the year. Decrease of *nisab* at the beginning of the year is not important. But, according to Hanbalis, *nisab* is necessary for the whole year.

b) In our time, relative value of silver and gold is subject to wide fluctuations. There are some debates about the selection of gold or silver for the measurement of *nisab*. *Muslim* scholars like Muhammad Abu Zahra are of the opinion that gold should be the criterion to establish the *nisab* both for money as well as for articles of trade. But, some other scholars on the other hand, do not defend the measurement of *nisab* through monetary circulations, due to the cyclical variations in gold value.

c) As for agricultural lands on which *ushr* or *kharaj* taxes are to be levied, Shafiis, Malikis and Hanbalis, held the view that since the legal status of land does not affect the *Zakah* obligation whether the land tax is *ushr* or *kharaj*, all agricultural produce is *Zakatable*. For example, if a Muslim produces in *kharaj* land, he would pay both *kharaj* and *Zakah* (*ushr*). But according to Hanafis, only *ushr* land is *Zakatable*. Muslims' produce from *kharaj* land has no *Zakah* obligation.

d) Assessment of *Zakah*: Income from different sources are added to each other and a unified assessment is made. If a trader,

for example, has a profit from trade and animal wealth, then both are added. This is known in modern language as unified assessment.

e) Controversy over whether *Zakah* should be paid on paper money or not should not exist any longer, since paper money is now an easy instrument that can be used as a means of payment and all our holdings are valued in terms of this type of money. For example, Mymoon Ibn Mahran, one of the early Muslim scholars is reported to have said that when *Zakah* was due, a trader should calculate all his monetary holdings as well as other assets which will be evaluated in monetary values and whatever loans he gave to credit worthy individuals should be added. Out of this sum, a trader should subtract all that he owes to others, the remainder is *Zakatable*. Not all trader's capital is subject to *Zakah*, only circulating capital is subject to *Zakah*, but assets like buildings and furniture, for example, are exempted.

f) Whether *Zakah* should be imposed on a narrow base or broad-base: Muslim jurists are divided on whether *Zakah* should be imposed on a narrow base or broad-base. Those who call for a narrow base rely on what is being narrated from the Prophet (PBUH) that he imposed *Zakah* on a few types of agricultural products. Imam Malik and Al-Shafei argued that *Zakah* should be paid on all edible crops that can be stored. On the other side, Imam Ahmad argued that *Zakah* be paid on all crops that could be dried or can be stored and weighed. As such no *Zakah* was imposed on fruits like apricots, peaches, apples and vegetables according to those criteria. But, Abu Hanifah extended the application of *Zakah* on all products. Al-Qaradawi views that what, Abu Hanifah held was the nearest to the spirit of the *Shari'ah* and conforms to what was said by Khalifah Omar Ibn Abdul Aziz, Mujahid, Hamad and Dawud Al-Nakhie that all produce is subject to *Zakah*. But some jurists have argued that *Zakah* on vegetables and fruits which could not be stored should be paid out of the value of the crops and not in kind.

g) Nisab for minerals: According to imam Shafei, Malik and Ibn Hanbal, *nisab* condition is required for mineral wealth to pay

Zakah obligation. And this *nisab* is calculated as in the case of gold and silver, that is, if the value of minerals is above 200 *dirhams* or 20 *mithqals*, they are *Zakatable*. But according to Hanefites, *nisab* conditions are not required for minerals for whether their value is over or under *nisab*, they are *Zakatable*.

h) Zakah on industrial wealth: There is a difference of opinion about the rate of *Zakah* on industrial wealth. According to Abu-Zahra, Khallaf and Abdurrahman Hasan, the income of industry is *Zakatable*, not the industrial machines, plants etc. The rate of *Zakah* should be five percent on net income or ten percent for total aggregate income. In their evaluation, they did make comparison with agricultural land. According to Yusuf Al-Qaradawi, comparison with agricultural land is acceptable provided we reduce net income by deducting expenditure for the basic needs and yearly depreciation, the rest of net income is then subject to ten percent *Zakah*. If income net of expenses cannot be calculated exactly, the rate of *Zakah* should be five percent of gross income always after deducting depreciation. On the other hand, some Muslim economists argue that two and a half percent *Zakah* rate should be imposed on the value or machines, and other industrial assets.

i) Zakah from real estate, buildings and vehicles: The income from this kind of property has recently increased very much. There is no difference of opinion on the necessity to pay *Zakah* in respect of such incomes. As regards the difference related to the rate of *Zakah* there are two views:

- a. to pay *Zakah* out of income at 2,5 percent if that income is retained, in money form, for one year;
- b. to pay *Zakah* at 10 percent of net income.

j) Income from shares and bonds: This kind of income is very popular nowadays. If shares are used as a trade article, 1/40 *Zakah* has to be paid annually on their current market value. But if they are saved and kept to get dividends out of them, then 10 percent *Zakah* should be paid on the dividends. Some of the Mus-

lim economists argue that after a period of one year, out of current value of shares, 2,5 percent *Zakah* should be paid. Of course, bonds are not permissible in Islam, as they carry interest. But, if there is interest income still *Zakah* should be paid. According to Yusuf Qaradawi 10 percent *Zakah* should be paid out of the net income shares of all companies, whether trading or industrial. According to some other jurists, the nominal value of shares in respect of trading companies, plus their dividends, should be levied 2.5 percent *Zakah*. But in respect of shares of industrial companies, only out of total dividend, 10 percent *Zakah* should be levied.

5. The Expenditure of Zakah Income

The Qur'an has laid down that *Zakah* is to be paid for the benefit of:

- a) The poor
- b) The needy (*miskin*)
- c) Those, who are appointed to collect *Zakah*
- d) Islamic propagation (*Al Muallafatu Qulubuhum*)
- e) Freeing slaves
- f) The indebted
- g) In the way of Allah
- h) The wayfarer

According to this classification, the first to come are the poor and the needy. Abu Yusuf, Zufar and some Malikites define the poor as the person whose income is not enough to satisfy his basic needs, or whose income is below the level of *nisab*. On the other hand, needy (*miskin*) means the person who has no income and property at all. But, Shafies and Hanafis argue just the reverse and say that poor has no income and property and needy has not enough income to satisfy his needs. Some scholars like HamiduNah claim that the concept of *miskin* includes non-Muslim needy as well. However, in either way, it is definite that people who have no income or not enough income are eligible to get *Zakah*. So there are three categories of people; one group, whose income

does not satisfy their basic needs; they are entitled to *Zakah*. The second group, who can satisfy their basic needs but having income below *nisab*, they do not pay *Zakah*, neither do they receive *Zakah*. The third group, whose income is above *nisab*, they pay *Zakah*.

In an Islamic state, *Zakah* collectors are paid out of *Zakah* income. This happens where the state collects *Zakah* compulsorily. According to majority of jurists, this category of people is limited to those who are dealing with the collection of *Zakah*. It does not include other civil servants.

Islamic propagation is very important today especially in Africa and Asia. To spread and defend Islam, it is necessary to spend some portion of *Zakah* income in this area also.

Some parts of *Zakah* should be paid to provide freedom to slaves and to relieve the debtor from his debt. According to some other jurists, the Muslim who wants to free slaves also can benefit out of *Zakah* income. Some scholars like Rashid Riza and Mahmoud Shaltout argue that, to provide freedom and independence to the colonized nations can also be included into this category. But Qaradawi holds the view that this kind of expenditure should be in the category of way of Allah (fi sabeelillah). Some of the jurists argue that as we use the *Zakah* income to pay the debt of a Muslim, we can also lend to the Muslims out of the *Zakah* fund.

For the wayfarer, some jurists have broader interpretation. Shafeis, for example, are inclined to such a view. Some scholars like Rashid Riza argue that even orphans can be included in this category. According to Shafeis, *Zakah* income should be equally distributed among the above mentioned eight groups.

6. Financial Aspects of *Zakah*

Zakah provides the base of the fiscal system and defines its scope of operation within the general institutional framework of an Islamic economy. It has been argued by some that a fiscal system beyond what is defined by *Zakah* is un-Islamic. The argument relies on the sanctity of private property recognized by the

Islamic *Shari'ah* and contends that any compulsory government charge on it is patently unjust, since taxes constitute the core of modern fiscal policies; an Islamic fiscal policy is a contradiction in terms. According to some other Muslim economists like Faridi and Metwally this is not acceptable. According to them, other taxes on income and property may be levied for several purposes, based on Islamic principles; e.g. (a) double or multiple assessment of the same base is not permissible in one stipulated period of *Zakah*; (b) in the calculation of assessable income "expense" items shall have to be deducted as is done under the *Zakah* law; (c) no additional levies on personal or collective income can be imposed on those whose incomes fall below the *nisab* stipulated in *Zakah*.

According to Faridi, the socioeconomic policy goals of an Islamic state are as follows:

- i. Justice and equity;
- ii. Provision of the socioeconomic needs or socioeconomic welfare of the community;
- iii. Enhancement of the community's economic resources and economic growth;
- iv. Improvement in the cultural milieu of the community.

These policy goals have been derived from the Qur'an and Sunnah and implemented in the simple socioeconomic system prevalent during the Prophet's life (PBUH) and that of Khalifa-te-el-Rashidah. Later, as the Islamic society becomes more complex, Islamic thinkers such as Al-Ghazzali, Abu Ubaid, Imam Yusuf, Ibn Taymiah, Al-Shatibe suggested appropriate devices for their attainment. Recent additions to this literature provide extremely valuable view of their contemporary relevance and modern exposition. We can take them as given and envisage the path along with the fiscal mechanism in an Islamic state which is likely to operate. Faridi, correctly argued that *Zakah* is the most important fiscal and distributive mechanism of an Islamic economy. But, both as a fiscal necessity and a means to alleviate poverty, in certain situations it may be necessary to impose certain subsidiary

welfare levies. Moreover, *Zakah* collections may sometimes fail short of resource requirements. For welfare expenditure has been recognized by the Qur'an itself in as much as it has exhorted the Muslims to expend voluntarily a part of their resources. Although such satiations may not ordinarily arise, they are nevertheless important in the context of many Islamic countries today, where the phenomenon of mass poverty coexists alongside a relatively small number of wealthy people, which calls for additional mobilization of resources. Moreover, equitable distribution of income in a situation where exogenous developments have led to an unprecedented rapid accumulation of personal income may not be wholly attainable through *Zakah* levies alone. In such a situation *Zakah* may be interpreted as the minimum rather than the maximum effort to alter the situation. But, it seems probable on the basis of evidence recorded in the early Islamic literature that a compulsory additional charge on such extraordinary income is permissible under the Islamic law.

6.1 The Difference between *Zakah* and Tax

There are generally many differences between *Zakah* and tax.

a) *Zakah* is a religious duty and worship in terms of finance. Tax is an economic and financial responsibility.

b) *Zakah* is only for Muslims; tax is for all citizens.

c) Tax can be forgiven, *Zakah* can never be waived.

d) The rate, the way of payment of *Zakah* which are clear and definite, cannot be altered; but tax is relatively changeable.

e) The methods of distribution and spending of *Zakah* are definite, while tax is not.

f) *Zakah* is taken from the rich and paid to the poor, while in respect of tax, it is not necessary to be always so.

g) *Zakah* payer cannot get direct benefit out of it, whereas with tax payer it is a possibility.

h) *Zakah* is taken only out of productive wealth, but tax can be taken out of consumption expenditure.

i) Exemptions in respect of Zakah are organic, elastic and realistic, but in case of a tax the exemptions are not flexible but accountable.

j) The limit of minimum responsibility is definite in Zakah, but does not exist in the case of tax, as is the case with indirect taxes.

k) Evasion is a real possibility in tax, but Zakah is paid by the believer as form of worship

l) Zakah is divinely granted the right of the poor on the wealth of the rich: a tax is the non-divine right of the state to collect money to meet state needs.

m) Tax burden can be transferred by the tax payer to the consumer or producer; but in Zakah, there is no such transfer of Zakah burden.

n) From the practical point of view, the collection of Zakah appears to be cheaper than tax collection.

o) Comparing Zakah with progressive taxes, Metwally claims that Zakah has a wider base than progressive taxation; it is imposed not only on income, but also on idle assets. The proceeds of Zakah go mainly and directly to the poor and the needy and hence act immediately to raise the propensity to consume. Zakah falls heavily on assets which are capable of growing, and would therefore have a stimulating rather than discouraging effect (as with taxation) on investment.

6.2 Negative Tax and Zakah

The transfer of funds through *Zakah* or other taxes may redistribute real income among the members of the society via the redistribution of purchasing power. Faridi claims that *Zakah* payment may be conceived in terms of what is described as a “negative tax”. Under this concept an individual is considered to be capable of making a positive tax contribution to the government if his personal income exceeds poverty level. But he is considered eligible to receive the negative transfer of funds from the govern-

ment if his personal income is below the designated poverty level of income. Under *Zakah* transfer payment, the government may similarly designate a poverty-line based on current living standards and make payment to those individuals whose income falls below the poverty so designated. But Zarqa claims that we should be careful in applying the concept of negative income tax since it has been found to be disincentive to work. This will not be so in the case of *Zakah*. There is a moral nuance in the case of *Zakah*. According to some other Muslim economists, any poverty line designated with reference to current standards of living will have to be adjusted in the light of *nisab*. According to them, *nisab* allows a dynamic interpretation in terms of cost of living index, and reasonably defines current standards of living. But *sometimes*, there is a loose limit between current incomes which fall short of needs and one's saving in terms of gold jewelry, which exceeds *nisab*. Hence, the disbursement of *transfer payments* is required to take into account both of these factors. But most of the Muslim economists do not accept such an adjustment system according to the cost of living indices.

7. Economic Characteristics of Zakah

Muslim economists argue that *Zakah* increases productivity, redistributes and reallocates the national income in favor of the poor, decreases particularly the conspicuous consumption of the rich, increases investment and utilizes ideal *Zakatable* income and stimulates aggregate demand.

7.1 Income Elasticity of Zakah

As was mentioned before, *Zakah* is not a tax only; it is worship as well. No change in it is permissible. In the second place, *Zakah* is not an inflexible fiscal measure. Its base is net savings or net wealth of the assessee. These bases are variable in size and likely to grow or decline in response to variation in income. In addition, the reductions allowed on account of trade or consumption does not vary in a magnitude proportionate to the fluctuations in the scale of economic activity or incomes. The marginal

propensity to consume bears a stable relationship to income in the short period and may decline, other things being equal, after a certain level of individual income. Thus, deduction allowed on account of consumption expenditure has little likelihood of substantial growth to the detriment of *Zakah* collections. The case of trade expenses is not so clear, but certain items of cost are subject to economies of scale. Hence, every change in the scale of economic activity may not cause a proportional rise or fall in such a cost. These considerations have led to “built-in flexibility” to the statutory rate of *Zakah* although its degree of sensitivity of yield in response to changes in income may not be so high as that of some other taxes.

7.2 Stability and countercyclical use of *Zakah*

The statutory rate of *Zakah* and fixed *nisab* for exemption limit, accords to a fiscal policy a much needed stability. While a fiscal system based on *Zakah* involves an automatic fluctuation in state revenues in response to changes in the size of its base depending on changes in income together with appropriate combinations and permutations of other taxes, it may work for an automatic stabilization of total income and employment. In addition, it may also lead to a stable budget. The latter point may be understood more accurately in terms of specific items of *Zakah* disbursement. Quite a few of these are intended as transfer payments to the poor or the unemployed. As economic prosperity increases, the required volume of *Zakah* transfer payments may decline, thereby causing an accumulation of budget surpluses. This accumulated budgetary surplus on account of *Zakah* may be held over during these years and used when recession or depression sets in and causes hardship to the people. Of course, under *Zakah* not all unemployed people will benefit, for those who would be entitled to benefit will be only those who do not have *nisab*. Nevertheless, the budgetary surpluses or deficits arising out of *Zakah* collections may be disbursed in a countercyclical manner or more appropriately as an element of compensatory fis-

cal policy. According to Metwally, there are two curves for inflation in Islamic economies. The first is through an increase in the rates of dues on personal incomes. This will result in a decline in consumption which will cause a shift in aggregate demand towards the equilibrium (full employment) price level. This would result in a high degree of economic stability. According to Faridi, in deflationary conditions, the total *Zakah* collection would decline in spite of its fixed rate. While during the period of rising incomes, *Zakah* levies may be paid out of the current flows of income during the downward swing of the economy. They may constitute a charge on hoarded wealth and/or net savings. This is likely to reduce the assessable wealth and hence *Zakah* collections. Together with this development, greater deductions on expense account may be allowed in view of the failing individual income. Thus, the number of people assessable and the total *Zakatable* wealth would tend to decline. The stable tax rate combined with a variable amount or disbursement of *Zakah* funds in response to rise or decline in total employment in an advanced economy serves as an automatic regulator of government expenditure. This characteristic of *Zakah* tax, if judiciously combined with similar fiscal devices is likely to work for stability without major dislocations in the economy.

7.3 *Zakah* and Inflation

Some of the Muslim economists, like Akram Khan, argue that *Zakah* may have some inflationary tendencies. According to this view, out of the eight heads of *Zakah* expenditure, at least three (that is, the *fukarah*, the *misikin* and *gharimin*) pertain to the poorer sections of the society. Even the rest of the five could be poor. Anyhow, *Zakah* is a transfer of wealth from the rich to the poor. The poor have a higher propensity to consume than the rich. Therefore, the institution of *Zakah* is a potential source of increasing aggregate demand in the economy which could be inflationary. According to the same opinion, the concept of just wages contains seeds of inflation as well. The just wage besides

being related to productivity has been mainly construed to provide the basic necessities of life to everyone. Moreover, the profit participation, bonus, subsidies on the produce of the employee and social security from *Zakah* are all inflationary in character as they will directly boost demand for consumer goods industries. It is further argued that *Zakah* benefits are inflationary in character. And during the period of rising prices, a careless distribution of these benefits will not only push prices further, but will also damage the interests of the poorer sections of the society who are in receipt of these benefits. In order to save these benefits from erosion, one proposal could be to prepare a surplus *Zakah* budget. According to these economists, time lags can be introduced between collection and distribution of *Zakah*. Expenditure on defense (*fi sabilillah*), communication (*webnes-sabil*) and (*mual-lafatu-qulubuhum*) may be reduced and share of *fukara*, *masakin* and *gharimin* may be kept intact. The surplus *Zakah* budget will have the effect of reducing aggregate demand in the economy and consequently may dampen the price level. But, some Maliks and Hanafies do not accept time lag between collection and spending of *Zakah* without any valid reason. According to these jurists a time lag of a few days is permissible. The Muslim economists who defend the surplus budget also propose the application of *Zakah* Certificates. The fund so mobilised may be invested in industries to provide employment to the poor people. The profits of these industries may be distributed among the *fukara*, *masakin* and *gharimin* in the form of annual dividends. In its initial periods, such a policy will be inflationary as there will be time lags between investment and production and the aggregate demand may outstrip the aggregate supply. But subsequently the dividends of these industries may be used as a fiscal device. It can be argued that during periods of rising price level, the dividends are not distributed in cash. Instead, *Zakah* certificates may be issued at par value, cashable at the option of the holder after a period of three to six months. In this way, demand can be dampened for a short period. These Muslim economists, in order to curb inflatio-

nary influence of *Zakah*, propose the application of *Zakah* benefit ratio system as well. According to ties proposal, the Qur'an has ordained eight heads for *Zakah* expenditure, but the precise ratio of these disbursements has not been laid down. It is the discretion of the state to decide the share of each head of expenditure. This provides wide operational freedom to the state. Therefore, in an Islamic economy, comparative effects on aggregate demand of expenditure under these heads should be studied and in the light of the findings, a suitable *Zakah* mix should be prepared. On the face of it, it can be said that expenditure on *fuqara* and *masakin* is more inflationary than, for example, expenditure on *muallafatu-qulubuhum* or *gharimin*. The "*muallafatu-qulubuhum*" may have a smaller propensity to consume than *fuqara* and *masakin*. Similarly *Zakah* to *gharimin* will be passed on to the creditors who can normally be expected to have a better economic position and thus a lower propensity to consume than the *fuqara* and *masakin*. But all this needs to be worked out in the light of empirical evidence. Once these indicators are available, a suitable mix can be devised for *Zakah* expenditure to control inflation. According to the Muslim jurists, this is possible. Although, Imam Shafei favors equal division among the eight groups, according to the majority, the state may arrange the share of each group bearing in mind the need of the hour. Some jurists are of the opinion that *surplus Zakah* fund can be utilized for the establishment of factories or companies, land reclamation, construction projects or any others which can be owned at least in part by the poor themselves and provide them with a steady flow of modest income. As can be seen, this is a broader explanation of the spending of the *Zakah* funds which is similar to the idea of *Zakah* Certificates.

7.4 The Impact of *Zakah* upon Consumption, Saving and Investment

Some Muslim economists like Metwally argue that *Zakah* will have two effects on total consumer expenditure in an Islamic economy. Firstly both the average and the marginal propen-

sities to consume would be higher in an Islamic economy than in a non-Islamic economy which does not have a similar fiscal measure. Secondly, the investment gap at each level of income would be smaller in an Islamic economy. But according to some other Muslim economists, the consumption pattern of a society is determined by a host of factors other than transfer of purchasing power to poorer sections of society through *Zakah* which tend to reduce the inequality of income and wealth. It is also argued that the overall propensity to consume would not necessarily be higher in an Islamic economy.

Abu Ali refers to the work of Dusenberry who shows, with the use of Veblen's demonstration effect, that consumption at a level of income could be higher in a society characterized by larger inequalities of income and wealth. He claims that in an Islamic economy, consumption would be less compared to other economies with the same level of income. Most of the Muslim economists believe that Islam's emphasis on simple living and avoidance of ostentatious consumption would serve to keep the overall propensity to consume lower in an Islamic economy. It appears that in this field the actual situation can differ from country to country depending on the state of country's development, its historical background and the attachment of its people to moral values of İslam

According to Faridi, *Zakah* levies may have two opposite effects on private saving and investment. An annual *Zakah* levy on net savings (or net wealth) above the *nisab* limit is likely to strengthen the propensity to consume. An individual saver may derive greater satisfaction from extravagant expenditure to avoid the yearly *Zakah* levy which threatens to eat away his net savings. Thus, the consumption function has an upward shift. But it may produce an entirely different reaction in him. In order to protect his wealth from gradual erosion, he may turn his idle wealth into active real or financial resources. His willingness to invest may be intensified. Both these tendencies would in the ultimate analysis, cause an upward shift in the demand for goods and services

produced in the economy. Increased demand for consumer and capital goods would contribute to greater production. Considered from another angle, the power of *Zakah* to erode idle wealth, and its punitive imposition on hoarded precious metal would tend to increase the supply of savings (in an economic sense) in comparison to its demand. This effect of *Zakah* would be beneficial in as much as it would reduce the expected rate of return, from the investment on socially productive sector. Of course, there would be a minimum profitability limit of such investments. Its rate of return must not be below the *Zakah* rate but must be above it measured by the cost of inconvenience involved in such investment.

Looked from another angle, the punitive nature of *Zakah* would exercise a healthy and positive impact on people's willingness to work harder in an effort to protect one's net savings. In this way, idleness would be discouraged and productivity would increase.

The most important aspect of the matter is the mode of disbursement of *Zakah* funds. If *Zakah* funds flow into investment channels, it would reduce its negative effects on savings and add to gross national product. On the other hand, investment oriented disbursement of these funds would have cumulative effect on reducing poverty.

In conclusion, it can be said that abolition of interest and functioning of *Zakah* system can be expected to provide powerful stimulus to growth. The interaction between the incentive and disincentive effects arising from these two basic features of an Islamic economy serves to promote growth. By penalizing idle resources, the *Zakah* system discourages hoarding and stimulates investment. The demand for investment at a given expected rate of profit will be higher in an Islamic economy compared to other economics. Since investment is one of the most important determinants of the rate of growth, an Islamic economy would have a pronounced growth orientation. But one has to bear in mind that a full-fledged Islamic economy does not exist anywhere in the world at present. Many of the propositions advanced by Muslim

economists are therefore in the nature of hypotheses rather than definitive conclusions from observed behavior of an Islamic economy.

7.5 Multiplier effect of Zakah

Some Muslim economists believe that a certain amount of Zakah funds invested according to the overall production priorities of an economy would benefit the poor in particular and the economy, in general, through its multiplier effect on employment and incomes. In this way it would gradually eliminate poverty instead of providing recurring financial support to the same set of people. It would increase employment and income in the economy thereby raising the standard of living of the people and eventually it would enhance the aggregate volume of the Zakah collection.

7.6 Welfare Function of Zakah

Zakah ensures redistribution of income. Actually Islam aims at achieving an equitable distribution of resources between present and future generations. Islam also emphasizes the need to give the poor their rights in such a way that their pride and dignity are well preserved. It is clear that the state is entrusted with the task of alleviating poverty. *Zakah* is used for this purpose and designed to promote the welfare function of the public expenditure. According to some Muslim economists, like Almad Saqr, Islamic government can embark on a range of productive projects in industry and agriculture which will provide permanent employment for the poor and as such will create continuous flow of income. By this way, for example, M. A. Mannan believes that *Zakah* funds may be allocated to those avenues of public expenditure which can improve the working conditions and the efficiency of the eligible recipients. Improved housing facilities, health services, training programmes, educational institutions and a number of similar services may be initiated for this propose. In this way, the welfare function of the public expenditure can

be promoted. A survey of the poor economies of today reveals the alarmingly low ratio of such expenditure to GNP in many of them. If, even one percent of the national wealth, not current national income, is earmarked yearly for such services, it will account for a reasonably high level of welfare expenditure in the state budget. It would be useful if an attempt is made to improve the ratio of *Zakah* revenues to total public revenues in an Islamic economy. According to some Muslim economists, this can be done by keeping in view the following features of *Zakah* levy:

a) It is tax (say, at a constant rate of 2,5%) on net national wealth (that is, investible goods).

b) Most of this amount is specifically earmarked for expenditure on the welfare of the poor. Assuming that GNP is equivalent to net national wealth (minus those owned by authorities) and that public revenues constitute about 25% of GNP, about 10% of the total public revenue could be spent on the welfare of the poorer sections of an economy.

Zakah also can be used as an effective instrument in the fulfillment of the allocative as well as distributive functions of fiscal policy. Although the ratio of disbursement of *Zakah* fund is not fixed, it is said that the Qur'anic numeration of eight heads of expenditures serves as an indicator that as a starting point 12,5 percent of the total may be earmarked for each head of disbursement. However, the disbursement authority shall be competent to authorize the transfer of funds from one alternative use to the other in the interest of the eligible recipients themselves and to serve its objective better. But, to use *Zakah* as an instrument for eradicating poverty and income redistribution depends on some other factors despite the fact that *Zakah* is one of the most important components of the social security system of Islam. However, ability of *Zakah* alone to eradicate poverty depends on the number of people who need *Zakah* assistance in a particular country. If the teachings of Islam are faithfully followed in a system, the glaring income inequalities would not exist nor would there be

many people to receive *Zakah*. In such a situation, proceeds from *Zakah* should suffice to eradicate poverty. However, if for historical reasons and neglect of Islamic teachings, the number of poor people in a country is very large, it is the duty of Islamic state to supplement the resources obtained through *Zakah* by other means to meet the minimum basic needs of the poor. If glaring inequalities of income and wealth exist in society, *Zakah* alone may not be sufficient to achieve the desired reduction in such inequalities, especially because the *Zakah* rates are fixed and cannot be changed. It follows from this that an Islamic state would have to use other fiscal policy instruments, including progressive taxation for redistributive purposes. Social justice is the hallmark of the Islamic economic system and abolition of interest and establishment of the *Zakah* system are seen as two major institutional devices to establish a just social order. Islam seeks to promote virtues of *Adl* and *Ihsan* among its followers and any society which is permeated with these qualities would need a minimum state intervention to establish a just social and economic order. It is the responsibility of the state, however, to ensure social justice. But in the context of prevailing conditions, it is empowered to take all necessary actions within the framework of the Islamic *Shari'ah* to achieve this objective. Payment of *Zakah* is of course obligatory on Muslim, but they are exhorted to spend as much as possible, beyond this compulsory levy, on the general welfare of the community for their own spiritual uplift and to attain beneficent reward in the hereafter. Therefore some Muslim economists attach so much importance to such welfare oriented resource transfers in a Muslim community that their view of an Islamic economy should be composed of three sectors, namely, public sector, private sector and voluntary sector. The private sector is characterized by the forces of demand and supply and is activated by the profit motive. In the public sector, profit motive is substituted by considerations of social welfare. "The third" or "voluntary sector" encompasses all such individual and social ac-

tivities (*alms and Zakah*) as are not motivated by material considerations but are undertaken for securing reward in the hereafter. The concept of the third sector reduces the role of the market forces in the allocation of resources, and since the activities of this sector are intended directly to raise the general economic and social welfare of the community, it leads to a more socially optimum allocation of resources. The composition of the national output is more need-oriented and less luxury-dominated. The government is relieved of a lot of social welfare expenditure which means that resort to taxation can be kept low in an Islamic economy. Although Muslim economists agree with this voluntary sector idea, there are some questions about its quantitative significance in the context of the present state of Muslim societies. Therefore, the volume of resources flowing through a voluntary sector will be a function of the state of *taqwa* of an Islamic society. A fiscal policy mainly based on *Zakah* will have to play a major role in present day Muslim societies in alleviating mass poverty and modifying the pattern of income distribution in line with the egalitarian objectives of an Islamic society.

Biographies

Studies in Islamic Economics, edited by Khurshid Ahmed, A Selection of Papers presented to the First International Conference on Islamic Economics held at Makkah under the auspices of King Abdul Aziz University, Jeddah, February 21-26-, 1976. Published by International Center for Research in Islamic Economics, King Abdul Aziz University, Jeddah and the Islamic Foundation, United Kingdom, Printed in UK, 1980.

Monetary and Fiscal Economics of Islam : Selected papers presented to the First International Seminar on the Monetary and Fiscal Economics held at Makkah in 1978, edited by Muhammad Ariff, published by International Center for Research in Islamic Economics, King Abdul Aziz University, Jeddah, 1982.

Fiscal Policy and Resource Allocation in Islam: Edited by Ziauddin Ahmad, Munawar Iqbal, M. Fahim Khan. Selected papers presented to

the first Seminar held in Islamabad 1981, International Center for Research in Islamic Economics, King Abdul Aziz University, Jeddah, and Institute of Policy Studies, Islamabad, printed in Rawalpindi, in 1983.

Unpublished papers: which are presented to the above mentioned conference, on two seminars related to *Zakah* and Fiscal Policy.

The Muslim World and The Future Economic Order: Published by Islamic Council of Europe, printed in UK, 1979.

Proceedings of the Third National Seminar: Held in Gray Indiana, 1974, published by the Association of Muslim Social Scientists, in USA 1974.

Islamic Social Framework by Prof. M. Raihan Sharif, published by Sh. Muhammad Ashraf, Lahore, Pakistan, 4963.

Muslim Economic Thinking: Survey of Cotemporary Literature, by M. Nejatullah Siddiqi, published by Islamic Foundation, UK, 1980.

Islamic Economics: Annotated sources in English and Urdu, by Muhammad Akram Khan, The Islamic Foundation, Leicester UK, 1983.

The Making of Islamic Economic Society: Islamic dimensions in Economic Analysis by M. A. Mannan, published by International Association of Islamic Banks, Cairo, Egypt and International Institute for Islamic Banking and Economics, Turkish Federated State of Kıbrıs, 1984.

Hundred Questions and Hundred Answers: Concerning Islamic Banks by International Association of Islamic Banks, Cairo, Egypt, 1980.

Literature on Islamic Economics in English and German: by Volker Nienhaus, Al-Kitab Verlag-koln, 1982.

Publications in Turkish Language related to *Zakah*.

Fikhu-s-Zakah, Y. Qaradawi, Turkish Translation.

Some Aspects of the Economics of Zakah, Zaman, M. R. American Trust Publication, Indiana, USA, 1980.

Industrial Relations System of Islam

1. General Principles

In this article, I am not going to deal with the general principles of Islamic Economics, the differences with Secular Economics and superiority of Islamic Economics.³³ It is partly because currently large numbers of text books, researches and translations are on this subject.

There are several bibliographical books about Islamic Economics published in English, Arabic, Urdu, Turkish, German, French, Italian and other languages, which deals with Islamic Economics.

Here, I will try to explain the system of labor issues in Islam, and highlight the basic outlines of Islamic model of Industrial Relations³⁴

---

33. Muhammad Akram Khan, *Islamic Economics, Annotated Sources in English and Urdu*. The Islamic Foundation, 1983/1403 Leicester, U.K. and The Institute of Policy Studies, Islamabad, Pakistan, 221pp.

Nienhous, Volker, *Literature on Islamic Economics, In English and German*, Al-Kitab Verlag, Koln, 1982.

M. Nejatullah Siddiqi,

IDB-IRTI, *Islamic Economics: A Bibliography*, Jeddah, 1084.

Sabahaddin Zaim, "Contemporary Turkish Literature on Islamic Economics," in 'Studies in Islamic Economics, pp.317-350, ed. Khursid Ahmad, The Islamic Foundation, U.K. and ICRIE, KAU, Jeddah, 1976.

"Selected Bibliography on Islamic Economics and Banking", in: John R. Presiey (ed.), *Directory of Islamic Financial Institutions*, London: Croom Haim, 19 88, pp.78-96.

34. *Islamic Model of Industrial Relations*: M. Ramzan Akhtar, "An Islamic Framework for Employer-Employee Relationship", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, Vol.9, Summer 1992, No.2 pp.202-219.

through a comparative analysis between secular and Islamic concepts and terminologies.

I would also like to remind you that Islamic Economics is divided into two stages as transitional period and the ideal stage. Definitely there will be different strategies for two stages. For the ideal Islamic stage at least theoretically there should be unique policies, although the fuqaha are not united in all of the points related to the particular subjects. In spite of this, we have clear cut rules in the relations of Fikhi Islami.³⁵

But, in the interpretation of these rules for the current problems there are some differences, among the views of Ulema's. The ulema of today are trying to improve some ideas and theories as much as possible. There are differences among them. Therefore in such areas I will try to explain the problems according to my understanding. However it should not be considered as final and fixed ideas. These kinds of interpretations are always open for discussions, which will lead us for improvement.

In the transitional period there may be different strategies in different countries according to their structures. I may have such a resemblance. In Haremi Sherif Holly Kaaba is in the center. During the praying time there, everybody turn his face in different directions to see the Kaaba. Today in the Islamic world, more than fifty states have different socio-economic and political structure. Some of them were in the Socialist or Neutral blocks, in Marxist and even atheist environment. Some of them have been in the

---

"Labor and Capital Concepts", in *Islamic Economics and Distribution in Macroeconomic Framework: An Islamic Perspective*, ed. by Fahim Khan, pp.77-91.

Hakim M. Said, "The IN employer and the employee Islamic Concept (Pakistan: Dar-al Fikr-al Islami, 1972), pp.26-74.

35. Fiqhi Rules For industrial Relations: Mustafa Ahmed Ez Zerka, Çağdas Yaklaşımli İslam Hukuku (Islamic Law) 3 vol. trans. Servet Armağan, Timaş Yay. no.126, İstanbul, 1993, pp.1020. Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkami Adliye) Metin ve açıklamaları kontrol eden: Ali Himmet Berki, Hikmet yay. İstanbul, pp.430

Western block. The people of these countries are Muslims, but some of the governments and their officials may have different attitudes. So, when we come to Islamize the socio-economic structure of a country in the transitional period, if a country is in a socialist and autocratic structure, there, the Muslims should pay attention more to the freedom of enterprise and free-market side of Islam, while in a country of democratic pattern and free-market system, the Muslims may pay more attention to the social justice side of Islam. If we are coming from an Autocratic system we may incline more toward Shura principle of Islam. By this way in the transitional period, different Muslim countries following different strategies may try to achieve to the same Islamic target. So, we should also keep these points in our mind.³⁶

After this, I should point out another important problem related to the industrial relations policy. That is true for my country at least. But I think it may be generalized. In many Islamic countries bulk of the people are not well educated and wealthy but dedicated Muslims. They are faithful without knowing much about Islam. They have no worldly power either. On this point we have problems with our elite groups. Our intellectuals and wealthy people, not all of them of course, but mostly effective and organized groups among them are remote to the Islamic goals and traditions, because of the influence of western educational system. This is just reverse of the structure of the western society, as far as I know. There, the elite groups are more conservative and try to conserve their traditional values, including religious, economic, political etc. Therefore they are called conservative. But bulks of the people at the bottom are more reactionary and weak in their religious feelings and they become socialist etc. In my country in

---

36. Muslim Countries may follow different strategies for industrial relations: Hetherington, Norris S. "Interrelationship between Industrialization and Human values in Iran". (Views) MAAS Journal of Islamic Science, 3, 2 (July-Dec.1987), pp. 99-106.

Social Justice: From the Islamic World System to the European Economy, A Study of power Legitimation, Kusha, Ramid R., Ph.D. Univ. of Kentucky, 1989, pp. 454, Order no. DA 9001434.

the big cities like Istanbul, on the areas where top of the elite and wealthy people are located, conservative parties are losing, while in the poor parts of the city, conservative parties get stronger. Because, religious, but poor people support the conservative parties. So, such terminologies, like conservative, liberal, rightist, leftist, etc. have somewhere different meanings, in our Islamic countries.

In our discussions we should keep this point in our mind as well. Therefore in our countries³⁷ during the transitional period politically democratic structure is better for the Islamization of the society. In democratic system Muslim people will have the opportunity to defend their rights.³⁸

Usually in Islamic countries an elite bureaucracy is trying to rule, in spite of desire of the people. If unions are defending the rights of the poor people, we intellectual Muslim people should be on their side. The Muslim people should get involved with the unions. In Turkey for a long time Muslims have been away from the unions. They have organically been with the traders and business people rather than having friendly relations with the unions. We started in Turkey to go to this direction after 1970. When we turn our strategy toward poor people, we should defend their rights. This can only be done in a democratic structure. Unionism can be reshaped in an Islamic way, as we had examples in the past. Professional organizations can be harmonized with the religious inner attitudes as we had in AHI system. Ahi Evran during Devlet-i Osmani, immigrated from Mawarannah in Turkistan to Anatolia and established this organization throughout the whole state.³⁹

They were very powerful in industrial relations. We should have this structure as well in our mind during the process of the transitional period in the future. After this point I will try to explain the basic outlines of industrial relations system of Islam.

---

37. Sabahaddin Zaim: Left, Right, Conservative Have Different Meanings in Islamic Countries.

38. Mümtez Turhan, Where are we in Westernization.

39. Ahilik ve Meslek Eğitimi (Ahi System and Occupational Education), MEB, Arastirma, İnceleme Dizisi (Publication of Ministry of Education), Yusuf Ekinci, 1990, No. 862, 2. editon, pp. 111.

There have been a lot of serious research activities related to the economic aspects of Islam, during the last half century, particularly in recent two decades. Different aspects of Islamic Economics have been studied in the conferences and seminars and research institutions. But industrial relations aspect of Islamic Economics is rather neglected.⁴⁰ Perhaps one of the reason of this neglect is the multi-dimensional character of industrial relations. Perhaps due to the same reason these subjects are not much emphasized in the activities and conferences of COMCEC of OIC.⁴¹

Industrial relations have four aspects. They are related to economic, social, legal and political concepts and problems. But whatever is the reason, this is a controversial subject. Therefore I will try to explain my view carefully. In my presentation I will try at first to explain secular terminologies and then find their counterparts in the Islamic model.

In western literature such terminologies as industrial relations, social policy, labor-employer and labor-management relations are used to indicate this subject. As it is used in this conference industrial relations cover the above mentioned four areas.

Economic aspect of industrial Relations which is called labor economics includes such areas as labor market, labor supply, labor force, employment and unemployment, labor mobility, wages and productivity. These are the main areas of labor economics.⁴²

40. Problems of Research in Islamic Economics (Research Papers and Proceedings), Amman: Royal Academy for Islamic Civilization Research (Al-Albait Foundation), 1987, pp.75-105.

41. The Transformation of Labor-Management Relations in post-Industrial Societies. Numan Kurtulmuş, Publ. of ILR S School, Cornell Univ. USA, 1993.

Abdullah Omar Naseef (ed.), "Today's Problems, Tomorrow's Solutions, London: Mansell, 1988, pp.118-142.

Rodney Wilson, Islamic Business: Theory and Practice, The Economist Intelligence Unit Report No.221

Ali Ausaf, "An Approach to the Islamization of Social and Behavioral Sciences", 6: 1/37 AJISS.

42. Wilensky Harold L. Syllabus of Industrial Relations A Guide to Reading and Research, Syllabus Division, The Univ. of Chicago Press, 1954

The social aspect of industrial relations cover the areas related to labor sociology, labor psychology, labor education, social security, social insurance subjects which are studied according to the view point of social policy.⁴³

Legal aspect includes labor law, labor contracts, trade unions, collective bargaining, and collective agreements, “nation-wide and internationally”, and social insurance law.⁴⁴

Political aspect covers the relations between state and labor-employer, in different regimes and ideologies. In such relations, state is on one side and labor and employer on the other side. The attitude and influence of state upon industrial relations varies according to the political and ideological structure of the society in socialist, capitalist, democratic, autocratic or combined systems. Therefore ideological and political structure of state and society (and consequently political aspect of industrial relations)⁴⁵ has much influence upon its economic, social and legal aspects. But all of these systems have common characteristics of the secular system.

When we analyze the industrial relations system in Islam we will note that Islam has a peculiar and completely independent ideology, a different order of world. Consequently economic,

---

Myers, Charles A. “Vital Problems in Labor Economics” Approaches and Areas for Research, Approaches and Problem in Wage Research”, The American Economic review, Proceedings, May, 1947, vol.37, No.2, pp.367-374.

43. Gi1ani, Shaukat J., “The Quran on Charitable Giving and Contemporary Social Values”, (Notes), Journal of Research in Islamic Economics, 3.1 (1985), (Rec.1988), pp.63-74.

M. A. Mannan, The Making of Islamic Society, IIAB, Cairo, Egypt and International Institute for Islamic Banking and Economics, Turkish Federated State of Kibrs (Turkish Cyprus),19 84,pp.533.

44. Toward the Shariah Paradigm of Islamic Economics: The Beginning of a Scientific Revolution: Muhammad Arif, AJI5S, Vol.2, No.1, July 1985, pp.79-101. Mian, Q. Javid, and Lerrick, Alison, Saudi Business and Labor Law: Its Interpretation and Application (2nd ed.), London, Graham and Trotman, 1986, pp.589.

45. Dunlop,John T.,”Review of Unions and Capitalism of Lindblom”, The American Economic Review,vol.40,No.3,june 1950,pp.463-468

social, legal and political aspects of industrial relations in Islam would be different.

2. Economic and Social Aspect of Industrial Relations in Islam

The following subjects are the main problematic areas in labor economics:

- a) How to keep a balance between labor force and employment? How can we avoid unemployment?⁴⁶
- b) Who will decide for the distribution of net income between the wage earners and profit makers? In what way?⁴⁷
- c) Which factors determine the wage level?⁴⁸
- d) Will there be a minimum wage? Will the wage level be based on social wage or economic wage concepts?⁴⁹
- e) Will the state, intervene into the labor market, employment level, employment conditions and wages? If so how?⁵⁰
- f) Are the trade unions legitimate and acceptable organizations? If yes, what sorts of functions should they perform?⁵¹

---

46. Forsey, Eugene, "Trade Union Policy Under Full Employment", Canadian Journal of Economic and Political Science, August, 1946, pp. 345

47. Levinson, Harold M, "Collective Bargaining and income Distribution", The American Economic Review? May, 1954, vol. 44, No. 2, pp. 308-316

M.A. Mannan, "Economic Development and Social Peace in Islam", A-HA Publishers Ltd. and Bangladesh Social Peace Foundation, 1989, 126pp

48. Akhtar, Employer-Employee Relationship, Ibid, pp. 215

49. M.N. Siddiqi, "Guarantee of a Minimum Level of Living in an Islamic State", in "Distributive Justice and Need Fulfilment in an Islamic Economy, (Pakistan: IIE and IIU, Is 1amabad, n.d.), pp. 249-290.

50. Kabbara, A. "The Islamic State and Economic Intervention", Arap Banker, 6, 6 (1986), pp. 26-31

Akhtar, Employer-Employee Relationships, Ibid, pp. 215

51. Mouraux, Rene and De Wenden, Catherine Withol, "French Trade Unionism and Islam", Research Papers: Muslims in Europe, No. 36 (December 1987), 35pp. Wenden, Catherine Withol, "Trade Unions, Islam and Immigration", Economic and industrial Democracy: An International Journal, 9, 1 (February 1988, pp. 65-82

g) Has the state, responsibility in solving labor disputes?⁵²

My analysis on this topic will be based on a comparative approach with the secular economics which may be divided into two broad lines:

a) Democratic systems and market economies,

b) Autocratic systems and socialist economies.

c) Is collective bargaining legitimate and acceptable process? If so up to what level?⁵³

In secular literature there is an inclination to separate the collective bargaining system from the unionism, although collective bargaining is an economic function of union. Because, being a professional organization, union can and may exist in every country, in every system. There is no doubt that unions play very important roles in the social, economic and political lives of the societies. Depending on the political system, in some countries they can utilize only some of their functions.

First Question: How to keep the balance between labor force and employment and avoid unemployment?⁵⁴

In market economies and democratic systems, the policy is to have full employment through institutional labor market structure, in which freedom of work and freedom of enterprise exist in a voluntary planning system. They try to avoid unemployment in such a mechanism.⁵⁵

Whereas in socialist economies and autocratic systems the policy which was used, based on full employment through gu-

---

52. Oxnam,D.W. "Industrial Arbitration in Australia, Its Effects on Wages and Unions", Industrial and Labor Relations Review, July 1956, vol.9, No.4, pp.610-628 ZiyaKazıcı Institution of Ihtisab in Ottomans: Economic, religious and social life, Publisher: Kültür yayın ve Basın Birliği, No.21, İstanbul, 1987, 260pp.

53. Hayrettin Karaman, Employer-Employee Relations in Islam (İslamda işçi-işveren münasebetleri), Publisher: Marifet Yay.no.26, İstanbul, 19 81; 128pp.

54 . Lindblom, Charles E. "Collective Bargaining and the Competitive System", Canadian Journal of Economics and Political Science,Nov.,1945,vol.11, pp.566-577

55. Meidner, Rudolph, "The Dilemma of Wage Policy under Full Employment",Wages Policy Under Full Employment, Ed. R.Turvey,pp.16-29

ided labor market structure, having no freedom of work and no freedom of enterprise, in compulsory employment with compulsory Planning policy. In non-Marxist autocratic system guided labor market and compulsory planning system will exist, but other factors may differ.

In Islamic model the policy is to have, principally freedom of work and freedom of enterprise and Institutional labor market.

There may be voluntary state planning. Institutional labor market is organized not by the state, but by the voluntary institutions and the third sector of awqafs institutions. In Islam, as in the past, I believe in the future as well, the institutional factors may play a very important role. This kind of voluntary organizations like awqafs institutions and others which are called as third sector may be carried on by the people who have Islamic deed, self-discipline and idealism in a good Muslim personality. This is the essence of this system of faith.⁵⁶ According to my understanding, in Islamic system some concepts of industrial relations have some basic differences.

3. Concept of Labor Force in Islamic Model

In secular economics, labor force is the part of population who are able and want to work.⁵⁷ In Islamic economics, I believe that labor force is composed of the people who are able to work only. So “who want” is taken out from the definition. In secular economy, the people who have income and don’t want to work are excluded from the labor force. Because in the definition of the labor force and consequently of the full employment, the target is taken according to economic gains. So the person who has gain, but does not want to work, may stay idle. There are lots of such people who deposit their income in the bank, get interest and just, live without doing any work. In Islamic model, this point is

56. Sabahaddin Zaim, Evaluation of Avkaf by economic and social point of view (Vakıflarımızın ekonomik ve sosyal açıdan Değerlendirilmesi, Publisher: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 5. ve Vakıf Haftaları, 1987 ve 1988, İstanbul.

57. Sabahaddin Zaim: Çalışma Ekonomisi, 9th edition: Publisher Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992 pp.543 (Labor Economics).

very important. We should keep in our mind that, state doesn't interfere to the labor market; but İslam does it, as a religion, through individuals. How? As we know Islam, as part of its religious practice emphasize on producing goods and services for the needs and benefits of the society, (Al fard-i kifayah) through individual actions.

That is why Islam has encouraged the human being to carry out an utmost action to earn the livelihood not to be relied on others. Consequently the duty of a good Muslim is to work and receive an income through Halal activities. However should some individuals one way or another are not able to reach this objective, state must look after them in finding jobs according to their activities. If necessary state help can be provided according to the degree and type of needs. Consequently beginning and exploiting the feelings of others are forbidden in Islam.

Should one analyze the meaning of "Ayah" 10 of Sura 62 about looking for the livelihood as soon as the praying is ended one can understand that İslam is based on action and halal activities which leads the way to receive income for the individuals, their families and societies. Prophet Muhammad (Peace be upon him) stated that the agony and the struggle on the way to earning livelihood will help the forgiveness as some of the sins. Furthermore our Prophet repeatedly emphasized that those who are working for the livelihood of their children or looking after their elderly father and mother are on the way to Allah. On the contrary those who spend their income for conspicuous consumptions can be considered as the followers of Satan. As one can appreciate the two statements indicate the importance of working conditions and earnings of the livelihood from Islamic perspectives. In this connection one of the basic difference between İslam and the Christianity (especially the Protestant school) stems from the aims and objectives of the earnings and spending.⁵⁸Islam emphasize not only on the satisfaction of individuals but also on the needs

---

58. Kadir Canatan, Kapitalizm, Protestanlık ve İslam, (Capitalism, Protestantism and Islam), Publisher: Bilgi ve Hikmet, IZ Yayıncılık, İstanbul, 1993/2

and wellbeing of the society as a whole. Earnings should be based on good intentions and Islamic dimensions. The level of income which may be based on to harm or destroy others is not considered as an acceptable manner. We have to remember the saying of our Prophet (Distribution of jobs and duties are based on the intentions. Whatever the objectives you are seeking you may finally harvest it). Therefore the wage or the income based on good intention is valuable for the individuals and the society as a whole. There are lots of Hadith and Ayah related to this point.

The idleness, to stay idle, is not accepted and not considered as sympathetically by Islam. It is mentioned in Kitab'ul Haraj that every person will be asked in the doomsday about four activities of his life:⁵⁹

- a) How he spent his time and life?
- b) How he evaluated his health?
- c) How and where he evaluated his knowledge?
- d) Where from did he get his income and where he spent?

How we spent our time is one of the questions. Therefore nobody should be idle. Everybody should have a function in the society. Even IF A PERSON HAS ENOUGH INCOME HE should also work for the society, in charity organizations. In our history most of the artistic activities were done voluntarily. Today in normal ages, in spite of our limited talented intellectual capacity, we throw them away out of their jobs, by retirement, and they stay idle. Retirement is a very crucial point in Islamic Economics. During Hulefa'u Rashidun period, we don't observe the system of retirement. Everybody was working up to the last minute only with two exceptions: Incapability and illness. How can we shape such society in a transitional period? This is an open question. In order to reach full employment we have to utilize all the labor force.

Housewife is also included in the labor force. Because they carry the work-load of family and they do very hard jobs. Why we should consider them out of the labor force? There is an example

---

59. Ebu Yusuf, Kitab-ul Haraj, Publication of İstanbul University, No.1518, İstanbul, 1970, pp.29.

in secular economics. If a man employs three women in his home to work for laundry, kitchen and cleaning the house, three of them will be in the labor force. But if he marries with them they will go out of the labor force, although they do the same job. In Islamic labor economics, as housewife is included in the labor force, there will be repercussion of this definition upon the social structure as well. But in Islamic labor economics we should differentiate the function of state from the function of society, including voluntary third sector. State as a designer of social policy, provides a minimum guarantee of welfare for the people, through Beytulmal (Treasury), or his welfare policy.⁶⁰ But state does not use labor market or unions for such a policy. In other words social responsibilities of the state, which exist, are carried on by Beytulmal, where he has zakat and other income sources. So, state, in Islamic economics has responsibility to provide minimum guarantee of welfare for the poor people and unemployed, but not through the labor market. Because state, principality don't interfere to the labor market, where there is a free contract system. I may say that in Islamic labor economics on macro level there is a freedom, and in micro level there is an organized structure, indirectly done, through third sector. State does not impose his responsibility through employer in the labor market. Institutional structure of Islamic society tries to provide full employment through third sector (awqaf) and other voluntary institutions. In this field we have historical examples like AKİLE system, FUTUWWAT, AHI, and LONCA systems.⁶¹

Now in our time, unions may replace them. During the 19th century, union was called as AMELEPERVER CEMİYETİ in Devlet-i Osmani. Ahi system, like lonca, has played an important role both in labor and employer side. In Ahi system dervish convents like Tekke, Zaviye and Hankah played an important role in the labor market. Under Ahi system, during Devlet-i Osmani, according to the rules of Ahi system before the occupation of new are-

60. M.N. Siddiqi, Guarantee of a Minimum Level of Living, Ibid.

61. Proceedings of the Conferences: Employer-Employee Relations According to Comparative Law. and Practice, Islamic Research Foundation İstanbul, (ed. by Sabri Orman, İsmail Kurt and Tevfik Özek), No. 10, İstanbul, 1990, pp.395.

as, they used to send at first dervishes who prepared the spiritual climate there. In Islamic society there was no class difference as on the western concept. In every aspect of the society there was an Islamic consciousness which dominated working conditions. Religious establishments played an amalgamating role among the different institutions.

Because they were not separated from daily life. If we summarize, in an Islamic society, whole members of the labor force should have a contribution to the social and economic activities of the society, in a sense that the person who needs income should try to find a job, while the person who already has income, should have a non-income activities.

“Second Question: Who will distribute the income of production and how?

In a secular economy, there are four sectors of production, and the total value of them in one year is GDP. Labor force can also be divided in four categories according to the professional status, as employer, wage and salary earner, self-employed and non-income family member. Production factors are also four, as labor, capital, entrepreneurship and natural resources. Each of production factors has an income as, wage, interest, rent, and profit. Total of them provide GDP. Employer as entrepreneur gets profit, capital owner gets interest, natural resource supplier gets rent and worker and civil servant gets wage and salary. In the income of self-employed, all these four category of income may exist. If he receives capital from outside, he pay interest, if he hires building he pay rent, and the rest of income becomes benefit for enterprise and labor which are provided by him. For such a person there is no distribution problem. Because in such an enterprise, factors of labor and employer are gathered in the same person. On the other side when employer employs some other people with a labor contract by wage, employer and worker or the factors of labor and enterprise are separated. Employer gets profit and worker gets wage. The distribution of wage and profit among these two factor groups has been the main problem of secular economies. In

guided labor market economies, distribution is done by the state. Income derived out of production is divided between consumption and saving, and consequently between profit and wage, according to the percentage of economic growth through compulsory planning model. In market economies, on the plant level, income of production is distributed by employer. Such distribution, if state doesn't interfere, is realized in natural market model which functions according to demand and supply rule. In such a model, where human factor is a homo-economicus, balance between production and consumption on one side, employment and labor force on the other side can be easily broken, cyclical changes occur often and in a large scale. This is called natural labor market.

If social policy is adopted in a market economy, which is considered as a social state, or social market economy than to achieve social justice, state may interfere indirectly, providing possibility for unions to distribute income through collective bargaining. In such economic models of democratic market economies during the process of collective bargaining, unions and employers can use the right of strike and lockout which may cause huge losses of production.⁶²

In Islam there is a basic difference, especially in Hanafi fiqh (jurisprudence). In **Mecellei Osmani Adliye** we find the following principles:⁶³

In production sector, there is no difference. There are in the same way four sectors as agriculture, industry, trade and service sectors.

a) In professional status of the labor force there is a difference:

Employer becomes entrepreneur-employer. Capital is not separated from the entrepreneurship, because interest is prohibited. Capital and enterprise are together, and get the profit.

Labor: In the concept of labor two extra groups are included. They are the “self-employed” and the “non-income family mem-

62. Reynolds, Lloyd F, Labor Economics and Labor Relations, Prentice Hall Inc. New York, 1974.

63. Mecelle-i Ahkam-i Adliye, Ibid

bers". They are included in labor, according to Hanafi fiqh. So the labor concept is enlarged. The middle class group, like small farmers, artisans, doctors and accountants are all included in the labor concept.

Amel, which literally means deed in English, work, achievement; Amel'i salih: good action; Amel'i su: Vicious action or work. Amel reflects all types of activity in agriculture, industry or service.

According to Islamic jurisprudence, those who work according to wage system are described as (Ecir) which originate from (to rent), where the civil servants who receive income according to salary conditions may be called as "Amel". It must also be emphasized that Islam does not classify the human beings in different categories or classes. Since the duty of everyone is to work and produce something according to the needs of society they are all classified as part of the working groups. Therefore to divide the society as employer- employee etc. will be an artificial argument.

This is a very essential difference. It avoids the concept of class society as well. There are some other points. In the income side there are two kinds of income instead of four. They are profit and rent. Interest is prohibited and the wage is included in the concept of rent. How it functions? In secular economics, out of four groups in the labor force, employer gets profit, self-employed may get all kind of incomes. Self-employed gets profit as an entrepreneur. On the other side he uses his mental and physical capacity. Therefore he is liable to wage. If he uses his own capital, interest is included in his earning. If he uses his buildings, rent is included. Therefore theoretically in his income, self-employed may have all these kind of incomes.

In Islamic Economics, employer gets the profit. Labor gets the rent. Wage is included in rent.⁶⁴

In Islam there is a rent contract which is called AKD-UL- ICARE.⁶⁵ There are two kinds of rent contract:

---

64. Mecelle-i Ahkam-i Adliye, Ibid.

65. Adem Esen, İslamda Ücret.

a) ICARE-I ADEMI-This is the rent contract for human being

b) ICARE-I MAL-This is the contract for commodity

Icare-i ademi is concluded between labor and employer, which specify the wage and employment conditions. Here there is an important point: In Islamic labor economics wage is not paid for the labor himself. Wage is not the payment to buy the labor. Labor is not sold as a commodity. Wage is paid for the benefit “menfaat”, derived out of labor. So the payment is for the benefit, not for labor himself. Worker or labor, does not sell himself. Employer does not buy labor. In Hanafi fiqh, they try to differentiate the concept of benefit “menfaat” from commodity “mal” and differentiate the benefit from service “labor”.

Now I come to the distribution point. In market economies there is a natural labor market. State does not intervene at all. Here distribution is carried out by the employer. In the democratic system, in institutional labor market, distribution is done through collective bargaining system, including the right of strike and lockout. In socialist autocratic model, both in plant level, and in industry or nationwide model, type of distribution is decided and carried out by the state in a guided labor market.⁶⁶ In Islam, free market model, freedom of work and enterprise, free contract system, voluntary institutional labor market by third sector, voluntary planning model exist.⁶⁷ Here now according to fiqh, labor is divided into two groups

a) Ecir-i has,” worker, labor”,

b) Ecir-i mushterek self-employed, small farmers, artisan, doctors etc.

They do also akd-ul icare, eg. labor contract. It means that both groups are included in the labor concept, and in the contract of rent. This different structure has large repercussions. By the

66. Kerr, Clark, “Labor Markets, Their Character and Consequences”, IRRA, Second Annual Meeting Proceedings, Dec. 29- 30,1949,Champaign,1950, pp, 52-68.

67. Proceedings of a Conference on “Employer-Employee Relations in Islam “, Publisher: ENSAR Nesriyat, No.2, İstanbul,1986.

distribution, income is divided into two groups as rent and profit. Non-wage family members are included in the concept of labor, but not in labor contract.

So there are *ecir-i has* and *ecir-i mushterek* as contract labor. Non income family members are third group, who are non-contract labor.

In Islam there are six kind of contract related to labor “*akd-ul icare*”:⁶⁸

a) *Icare-i ademi*. It is used for the people who are working in industry, trade and service sector.

b) *Musakat*. It is used for the people who are working in forestry, as partnership in profit sharing.

c) *Muzaraa*. It is used for the people who are working in agriculture.

d) *Mudaraba*. A contract of profit sharing in industry, trade and service sector. (I have read recently that in Pakistan there has been an amendment to enlarge and reshape the implication of *mudaraba act*.)

e) *Cul*.

f) *Mugares*.

In *fiqh* there are different terminologies which are used for wage concept as well. They are: *Imale* or *amale*, *Maash*, *Rızk*, *Ratib*, *Ata*, *Nafaka*, *Caize*, *Ulufe*, and *Cul*.

In Islamic Economics, labor concept is enlarged, which cover the whole middle class of the society. They are the kind of people who are providing stability in society. Through *mudarabe* (profit sharing) contract of labor, there has been labor-capital cooperation in all of the economic sectors of production. In such a contract of labor, they do cooperate with each other and at the end of production; income is divided among them, as profit. By the contract of *mudaraba*, labor, on one side, as *ecir-i müşterek* may become like an employer and get some

---

68. Adem Esen, *Wages in Islam* *ibid*.

part of income of profit, on the other side as *ecir-i* has, he may get income of wage by the contract of labor (*akd- ul icare*).⁶⁹

By this way, class concept is removed, and in income distribution, the definite line between profit and wage income becomes flexible. This is one of the peculiarity of the structure of Islamic industrial relations and Islamic economics. As our mind, brain-washed with secular terminologies, it sounds strange to us. But we should remember that these principles are derived out of divine rules. Therefore there should be some Hikmet in them. Our position is to try to find the solution that how we can implicate them in our economic structure.

Third Question: What are the criterions in wage determination in Islamic Economics?

Fourth Question: Will there be a minimum wage? Will Wages be considered as a Social Wage or Economic Wage?

Here I will try to answer third and fourth questions and then the fifth question. Questions of Six, Seven, and Eight will be analyzed under the chapter of Legal Aspect of industrial Relations.

4. The Answer of the Third Question

In Islamic Economics wage is considered in two categories:⁷⁰

- a) *Ecr-i musemma*,
- b) *Ecr-i misl*.

Ecr-i musemma is the wage which is fixed by the contract before the job is done. In *Ecr-i misl*, if the wage is not fixed by the contract at the beginning, it is fixed during the process, or if there is a dispute, wage is fixed after the work is done, either by both sides, or by the mediator or by the court. The decision should be taken according to the prevailing wage level in market related to that job.

---

69. Servet Armağan, A Profile of Partnership in Islamic Jurisprudence with a particular Reference to Hanafite School of Thoughts, Univ. of Istanbul1, Facu1ty of Law.

70. Ahmet Erdoğan, Wages according to the theory and Practice of Islamic Law, ISAV Publication Ibid, pp.125-153,

In this connection one of the related questions is the type of factors which affect the determination of *ecr-i musemma*. One may cite two important determinants:

- a) Economic factors,
- b) Social factors

Economic factors are productivity, efficiency, work-load, professional level, capability etc. There, the principle of "equal payment for equal job" is applied.

Social factors are considered according to the needs of persons. But it may include family allowances. Minimum wage is also considered as social wage.⁷¹

In secular market economy, in the natural Market model, economic wage is essential. Wage is paid according to the work done. Social aspect is completely omitted.

In the secular institutional labor market two factors affect to the wage determination. Economic factors on one side are essential. On the other side minimum wage and family allowances are considered as social factors. In such an institutional labor market there are institutional factors as well. The pressure of unions through collective bargaining system and the influence of legislation and judicial powers are considered as institutional factors. These institutional factors influence upon both economic and social factors in wage determination.⁷²

In secular socialist system, theoretically wage is a social wage. Wage is determined according to the needs. But in practice economic factors play an important role.

In Islamic labor market, principally economic criterion are used in private sector, e.g. in market, including, if there is any, state economic enterprises. Economic criterions are essential in the labor markets. But social aspects of the wage determination are not neglected. "The permissibility of a minimum wage rate (an equity consideration in an Islamic economy) is one thing, but

---

71. *Mecelle-i Ahkam-i Adliye*, Ibid.

72. Ross, Arthur M. *The Influence of Unionism Upon Earnings*, *Quarterly Journal of Economics*, February, 1948

its feasibility is another. If the value of the last hired worker's contribution to the marginal product is lower than the statutory minimum wage rate, the extra payment would represent a net loss to an employer, a development which runs counter to the efficiency criterion."⁷³In such a case either employer should use Islamic function of İhsan and paying sadaqah (transfer payment) if he is able. Or if he is not able the difference should be paid by the State from Bait-ul Mal. It means this particular portion is taken into consideration, but paid by state, not by employer. Family allowances and extra payments are paid by Beit-ul Mal. State doesn't intervene into the market. But state has the responsibility of providing social aids and determining the social justice without interference.

If we come to the civil servants, salaries principally are paid according to the needs, not according to the work. Especially in high level bureaucrats SUFFICIENCY is the main and essential criterion for salary level. Hulefa-i Rashidun, although did the same job, were paid differently by Beit-ul Mal. Because their needs were different. For the low rank of civil servants, that point is not very clear. But for the high rank administrative level, sufficiency is the main factor.⁷⁴I think Devlet-i Osmaniyye applied this system. As far as I know in Anglo Saxon system, judges are paid as open cheque. I think they got their system from Devlet-i Osmaniye. In 16 th century they sent delegation to Devlet-i Osmaniye to study the judicial system. Their legal system has been influenced by Islamic system of Devlet-i Osmani. There is no codified legal system in the Anglo Saxon countries. There Judge is free in his decisions according to the main principles. It is influenced by Islamic system. In short, economic criteria's are essential for the Islamic wage determination in private sector whereas social needs and extra payments must be satisfied by the state. Zakat is integrated part of the Islamic system. If zakat is not sufficient, state can try to find other incomes to improve its budget.

---

73. M. Ramzan Akhtar, *Ibid*, pp. 215-216

74. Adem Esen, *Wages in Islam*, *Ibid*.

For the lower level of the civil servants the concept of ecr-i misi may be applied. But this area needs extra studies. Ecr-i misi is determined in disputes and courts according to the current level of wages.

Fourth Question: Will and can the state intervene into the labor market, employment conditions and wages in Islamic labor economics?

Ideally state doesn't intervene into the labor market. But in some cases the conditions may force the state to solve the problems through direct or indirect arrangements, for example by deciding the minimum wages or with its adjustments, economic conditions of large number of people can be improved.⁷⁵

Here I would like to mention an important point. In Islamic history usually we observe two schools of scholars, some of them are inclined more toward to the free market model (like Hanafi groups and most scholars in Devlet-i Osmani). The proverb of "Al kasib-u Habibullah" is an emblem of this mentality which is famous in Istanbul area. The other group (like Ibni Teymiye) is more socially oriented. Because they lived in the area and time of disturbance. According to them, state has the right to intervene into labor and commodity market.

If we summarize, in Islamic Economics interference to the labor market is legitimate only in necessary conditions.

In case of disputes, state has the responsibility of keeping order through labor court where the concerned parties can apply at any time. According to my humble opinion special labor courts should be established. Judges have to be educated and trained according to the Fiqh rules.

5. Legal Aspects of Industrial Relations in Islamic Model

Question Six: Is Trade Union Legitimate and Acceptable in Islamic Model Of industrial Relations?

There is a crucial point in this area. THE LEGALITY OF UNIONS AND COLLECTIVE BARGAINING SYSTEM. There is

---

75. Abdul Azim Islahi, Economic Thought of Ibni Taymiye.

no negative rule in Islam, prohibiting the establishment of trade unions.⁷⁶ Therefore unions can be established. In the past we had, and still we may have, and according to me we should have this kind of institutions. Because voluntary organizations are essential in the labor market of Islamic model. Therefore both sides should organize themselves to improve their conditions based on Islamic principles. They should not have class conflict. Trade unions are a necessity, but they should play their functions according to the Islamic principles handled by good Muslim man.

Unions should perform economic and social functions .If we come to the political activities, some fuqaha do not accept it. It is stated that in an ideal system there is no need for political function of the unions, if there is no multi political party system. We don't know exactly what is the structure of an Islamic state is. This point is not very clear. Whether we may have political party system or not? It is an open question. In my understanding in ideal system there should not be multi-political party system in that sense that ideology is one and that is Islam. Parties may be exist as a group of team. So that they can compete among each other to achieve to the same ideology of Islam in a better way. In that case there might be rooms for unions to deal with politics.

There is no doubt that beyond these crucial points, for the general principles and the implication of these principles related to industrial relations in Islamic economics the general rules of Islamic Law and Islamic fiqh and Usul'u fiqh are essential.

If we summarize, among the three functions of the unions, the political aspect might be avoided in an ideal Islamic society if there is no multi political party system.

Now we come to the main point. Why union should exist? Today in secular economics unions are included in the labor market due to some necessities. Nowadays multinational companies are powerful in the entire world. They don't have national boundaries. For example GM, Mitsubishi etc. have factories and

---

76. Servet Armağan, Islamic Economics, in general Outline, Publisher: Timaş Yayınları no.6, İstanbul, 1991, pp.196

relations in different countries. So they may have an economic capacity more than the Standard level of an individual nation. As a countervailing power, unions have to organize themselves both in national and international level. During the transitional period in Islamic countries, as we cannot separate ourselves from the rest of the world, and as we have multinational companies in our countries as well, as an Islamic society we should have unions, professional organizations, and they should cooperate among each other as a countervailing power toward these multinational giants.

Beyond this point there is also a technical necessity. Today optimal capacity of plants is developing through technical improvements. Usually production is done in bigger plants instead of small ones. Therefore financial capacity of companies is being improved. Development and enlargement of business side forced the unions to improve their countervailing power in order to keep balance in labor market. Therefore during transitional period there is a need to establish unions in Islamic countries at national and international level.

Question Seven and Eight: Is collective bargaining legitimate and acceptable? Has state responsibility in solving labor disputes?

The main question here is whether the collective bargaining system is legitimate and acceptable? If the answer is yes, in which level collective bargaining system should be exercised? In plant level or regional, industry wide or in national level? According to fuqaha collective bargaining process, collective agreement and negotiations are not against the Islamic principles. The important point is that union should have the right of representation of each worker as vekalet (Representation), and become vekil (representative) of them. If they have the right of representation of the workers they can do collective agreement on behalf of the workers⁷⁷ Then comes the second part of the question. In which level the collective bargaining should be carried out? I may state that, at

---

77. Hayrettin Karaman, *Employer-Employee Relations*, Ibid.

plant level it is easier to get the representation of the workers and democratically it might be better as well. Disputes can be solved easily in the plant level either. Because the workers know each other better. They may have more harmonious relations among each other.

I think this is one of the reasons of the success of Japanese system of industrial relations among the secular systems.⁷⁸ As far as I know, in Japan main union activities are concentrated at plant level. As we know, labor disputes should be solved at once, in the related local area, before it disperse to the other areas and become complicated like in medical disease. For democratic reason as well, plant level unionism is better, to have the voice of bottom. Anglo Saxon and especially American system has been concentrated in plant level and they criticized the central European, and especially German system which is more industry wide unionism, as related to German authoritarian character. Japanese system is also a good example in secular world.

In secular world, unions in the past were reactionary institutions. But today in western countries they became rather conservative and participating institutions. In the past unions were not interested with the increase of production. Their target was mainly to increase their income share. But now they changed this strategy. They want to raise productivity at the first stage, and then, try to get their share, out of increased gain. Therefore they put the “productivity clause” in the collective agreement, and they became participatory partner in the increasing of production and productivity. Developing countries have to increase their production capacity and productivity to follow and to match the more industrialized countries. Therefore unions in those countries, cannot stay indifferent toward the increase of ‘production, and demand only share from’ the already produced gains.⁷⁹

---

78. Numan Kurtulmus, *The Japanese Management System: Could it be exported to Foreign Lands?* Cornell Univ. ILR School Publ. 1993.

79. Toker Dereli, *Intellectuals, Trade Union Movement and industrial Relations System*, Publ. of İstanbul Univ ,1975, İstanbul1.

They have to be participant. Therefore today in the whole world, unions have more positive and participative attitudes in production. After the collapse of Marxism, unions, (at least some of them) have lost their hope to find a better system to solve the workers' problems. Therefore there is no other choice, but to be a participant in the production process.

In Islamic Economics, as the unions should have inner religious feelings, they should show more cooperative attitudes toward the employers around the unity of Islam.

Now I come to the point of strike. This is the most crucial part. If we limit ourselves with a narrow explanation of Fuqaha, there is no legitimacy for the right of strike in Fiqh.⁸⁰ That is true. One should not forget that this statement is true for the ideal Islamic society, in which no room for the class conflict, strike or lockout. However during the transitional period (If the motivation of human being has not been changed in commodity and labor markets) they behave according to the rules of homo-economicus life style and try to maximize their economic interest without having any moral restrictions. And if they are not good Muslims and not practicing Islam in their life, in that case as one Fuqaha says, the strike and lockout are not good instruments; they are wrong, but in a wrong society, they try to amend the wrongness.⁸¹

We can say that, our final target is not to use such tools in an Islamic society. Therefore my inclination is that in the transitional period, this function of union should be tolerated, according to the conditions of the society. It depends to the circumstances. For example, if in a country interest rate and inflation are about 80 %, and the Islamic conditions are not exist in economic life yet, how you can try to adopt only one portion of Islamic Economics.

Therefore we should try to be comprehensive and being objective in our explanation and to find a solution for the society. We should at least be tolerant toward the right of strike during the transitional period.

---

80. Proceedings of ISAV, Ibid.

81. Proceedings of ISAV, Ibid.

6. Political Aspect of Islamic Model of Industrial Relations

It is argued that, because of lacking of democracy in Islam. Different types of authoritarian system exist in Islamic countries. According to my understanding and explanation, using the western terminologies, I can say that there is a democratic concept in Islam. Why and how? At first I should explain what I understand from democracy in a secular sense. According to socio economic aspects of society, political systems may be divided in three categories:

a) Authoritarian systems. If political, economic and social powers in a country are concentrated in one center, which maybe one person, one party, one group etc. such a system whatever is called it is an authoritarian system. It may have different varieties as monarchy, kingdom, tribal, military etc.

b) Opposite of this system is to divide the socio- economic and political powers in a country as much as possible. The extreme of such a system in theory is called Anarchism. It refuses any kind of power in society. Everybody is free by himself. Such a system has not been applicable at all. Because Allah has created human being to live in a society. It is not feasible either economically to live in the example of Robinson.

c) Democracy. Between these two extremes the third solution is to divide socio-economic and political powers among social and income groups. Through the organization of each group they may provide countervailing power to each other, so that neither of them can dominate the others. Such a system in different varieties is called democracy in a secular system. To achieve this goal in political area, political parties are established and they are one of the essential elements of democratic system. In this system political power is divided among the parties, and each of them controls the others to avoid abusement of power.⁸² To divide

---

82. Kerr, Clark, Industrial Relations and the Liberal Pluralist, IRRA Proceedings of the Seventh Annual Meeting, Detroit, Michigan, 28-30, 1954, printed in 1955, pp. 2-16 .

the economic power, collective bargaining system and unions are established.

They are countervailing power of private enterprise system which dominates the market. If economic private enterprise exists without union like in 19th century, economic power will be concentrated in the hand of private employer. This is considered as economic authoritarian system of employers. On the other hand, if there is no private enterprise and economic power is concentrated in the hand of state, and political power is also at the hand of the same state, in such case categorically democracy, division of power, is not possible; because all powers are concentrated in one center. If democracy means to divide the power among the groups, to provide circumstances to control each other, concentration of all power in one center makes it impossible. It becomes an authoritarian system.

Now what is the position in Islam? In Islam, principally there is a unity in worldly power. He is called mostly imam. Worldly power is concentrated at the top. But this worldly power cannot be utilized, like in secular system, according to the self-desire of the person, or the group who use them. That leader has to obey to divine principles in all his activities as a state ruler, and as an individual as well. In that case in Islam there is a control mechanism of worldly power, controlled by the Divine Power. As this controlling power is not man-made, and there are eternal rules created by the Creator, there is a stable system. If these people who have the authority of ruling power in their hands, claim that they are Muslims, they have to obey to the Islamic principles. They cannot be omnipotent in using their worldly powers, as it is the case in secular systems. In secular authoritarian system, rules are determined by the person or group who' has the power.

M. Mazharuddin Siddiqi, *Islam and Democracy*, Da'wah Academy, International Islamic University, Islamabad, Pakistan, 1991, 20pp.

Legal Authority of the Sunnah: Practice of Rightly -Guided Caliph's and Views of the Early Fuqaha, Muhammed Yusuf Faruqi, Islamic Studies, Islamic Research Institute, IIU, Islamabad, Pakistan, vol.31, winter, 1992, no. 4 pp. 393-411.

Legal Authority of the Sunnah. 1, Ibid.

Therefore they can change the rules according to their desire, and there is no other group or person to control them. But in Islamic system, leader who has the worldly power has to obey to the divine power. That is why there is a Fetwa function, which is used by Sheyh-ul Islam, under the leadership of imam or Khalifa. In that case there is a democratic concept in the sense of division of powers. And in this system, unions or collective bargaining may exist, but not organized by the legislation, or by the state, but by the voluntary organizations. There are no Islamic rules that state should interfere or prohibit them. According to my understanding in İslam, there is a democratic concept in the sense explained above. So in Islamic labor Economics there is an Islamic market system to promote entrepreneur, motivate human beings as Ashraf-ul Mahlukat and Halifetullah in this world. So in Islamic labor market we have to promote private business, to motivate them for working hard and improve their technic. But on the other side all of the people are considered as Ashraf-ul Mahlukat, who are created by Allah. We cannot differentiate these human beings in a manner of distinct class concept as employer and labor, by that angle. In that sense we have a free market, but as a society we have responsibilities. Because we know that wealth and richness, and economic power is given by the grace of Allah. We cannot reach that target only by our work. We should express our irade-i cuz'iyeye up to the last stage, but final point has to be determined by Allah. Therefore if a person got it and became rich and powerful in economic life he has to use this power according to the commandments of Allah. If Allah says, do this, do that, he has to do it. This is the essence of social responsibility of the people in Islam. That responsibility is not due to the order and force of state. It is accepted by the people to achieve Riza-i Lillah and to succeed by the grace of Allah. These are the main parameters of Islam. Therefore through these principles we may have a social justice. In Islam justice is comprehensively cover all of the aspects of life. The essence of universe is Justice (Adalet). The owner of universe is Allah. The responsibility is toward him.

Justice should be everywhere, in labor market as well. So according to these principles, I think, we should try to improve these ideas categorically. We can try to shape the model of industrial relations according to the Islamic principles. We need to mobilize hundreds of Ph.D. thesis on these subjects. We have to work hard and Insha'Allah new generations are coming. I have very positive observations in my life, during the last half century. In Turkey 50 years ago there was no effective Islamic climate. Neither individual Muslims, nor their companies had sufficient power. Furthermore teaching of Islam in schools and publishing books were restricted, even some time prohibited. Alhamdulillah, today we have politicians, intellectuals, companies, associations, waqf, publishing houses, etc. For example, in every Ramadan we have Fair of Islamic Publications in Istanbul Sultan Ahmed mosque and in Ankara. There are more than hundred publishers, who publish only Islamic publications and sell large number of books.

Despite being at the initial stage, I think in the whole Muslim countries there is a huge improvement in Islamic field. We should remember that the terminology of Islamic Economics started in old India and Pakistan. In Turkey it was started by Professor Hamidullah. In this field Muslims have to cooperate among each other. I am optimistic. We have to do our best. If we improve our Islamic concept, and apply in our life, put the principles into implication, we can save not only us, but all of the human kind Insha'Allah.

Professor Dr Sabahaddin Zaim

Chairman of Department of Labor Economics and Industrial Relations,

Faculty of Economics, Istanbul University

İslam Ekonomisi ve İslam Ülkeleri İşbirliği Sahasında Son 50 Yıldaki Gelişmeler⁸³

Son 50 yılda dünyamız iktisadi ve teknolojik sahada ilerlerken İslam Dünyasında da manevi yönde hızlı gelişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemde Müslüman toplumlar kendi kimliklerini sorgulamaya başlamışlar ve İslâmî şahsiyetlerini yeniden arama kaygısına düşmüşlerdir. Bazıları buna “köklere dönüş siyaseti” adını vermektedir. Yalnız bu hareketin tecellisi İslam ülkelerinde üst yönetimi temsil eden devlet kademeleri ile milleti temsil eden toplum katmanlarında farklı mahiyette ve istikamette olmuştur. İslam ülkelerinde, genel trend itibari ile devletin üst yönetim kademeleri ile toplumun katmanları arasında bir uyumsuzluk görülmektedir. Bu sebeple millet içinde görülen köklere dönüş politikası her yerde ve her zaman devlet kademelerine inktikal etmemiş ve resmi politikalarda akış bulamamıştır. Fakat alttan gelen bir baskı ile üst kademelerdeki bazı grupların mukavemetine rağmen devlet millet kaynaşması istikametinde, ülkelere göre değişmekle beraber, önemli mesafeler kaydedilmiştir. İslam ülkelerinde demokrasiye yer verilen toplumlarda bu süreç daha başarılı olarak gelişmekte veya başka bir ifadeyle demokrasiye, yani tabanın sözüne yer verilmesi nispetinde bu süreç başarılı olmaktadır. Her hareketin temelinde görüldüğü gibi köklere dönüş hareketi önce tahayyül safhasında başlamış, şair ve ediplerin yazı ve şiirlerinde dile getirilmiştir. Şair İkbâl ve Mehmet Akif

83. MÜSİAD, Çerçeve Mecmuası, Kasım 1997, Yıl: 5, Sayı: 21, sh. 7-28; Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı / Toplum / İktisat / Siyaset, Cilt:1, sh. 195-217.

hatıra gelen ilk örneklerdir. Bilâhare bu duygular fikir sahasına intikal etmiş ve akademik mahfilde mâkes bulmuş; sonra da siyaset erbabının elinde aksiyona dönüşmüştür. İslâm dünyasında Pakistan 20. asrın ikinci çeyreğinde İslâm adına kurulan bir yeni devlettir. Varlığı ve hikmet-i vücudu İslâm'a dayanmaktadır. Bu sebeple Hint Yarımadası İslam'a dönüş hareketinde, hem edebî ve fikrî yönde, hem de siyaset ve aksiyon sahasında öncülük yapmıştır. İslâm ekonomisi tabiri ilk defa Hindistan'daki âlimler tarafından telâffuz edilmiştir. Çünkü onlar hem İngilizce'ye vukufiyetleri ile Batı kültürüne, hem de medrese tahsili yoluyla Arapça'ya aşina bulunmakla doğu kültürüne vâkıf bulunuyorlardı. 20. asırda maddi ve iktisadi meselelerle ilgili iktisadi doktrin ve ideolojiler toplumlara yön verdiği için, Hintli âlimler de okutulan iktisat ilminin mefhumlarını, uygulanan politikalarını ve kurulan müesseselerini İslam'ın değer hükümleri ile tahlil edebilmenin yollarını aramışlar, İslam'ın iktisadî sahadaki görüşlerini bu yönden ifade etmeye çalışmışlardır. Bu sebeple klâsik fıkıh ilmi yanında "İslam iktisadı" mefhumunu ortaya atmışlardır. Ülkemizde bu mefhum ilk defa Hindistanlı âlim Muhammed Hamidullah Hoca'nın Paris'ten gelerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki İslâmî Araştırmalar Enstitüsü'nde verdiği derslerle başlamış ve çalışmaları "*Modern İktisat ve İslam*" adıyla basılmıştır. Bilahare Sabahaddin Zaim, Hamidullah Hoca'dan el alarak aynı konuyu işlemeye devam etmiş ve 1968'de Kadıköy Halk Evi'nde verdiği konferans önce İhsan Babalı'nın Çağaloğlu Yaymevi'nde yayınlanan İslâm Düşüncesi mecmuasının 5. sayısında, yine "*Modern İktisat ve İslam*" adıyla bir makale olarak neşredilmiştir. Bilahare bu makale küçük hacimli bir eser halinde Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) tarafından müteaddid defalar basılmıştır.⁸⁴ Bu ilgi yıllarca kökleri ile ilgilenebilmekten adeta

84. "Modern İktisat ve İslam, İslam Düşüncesi, Yıl: 2, Sayı: 5, 1968, İstanbul, Burhanettin Kayhan ve Basın Yayın Müdürü Muzaffer Deligöz zamanında. Birinci baskısı, Mayıs 1969'da 5 bin, ikinci baskısı, Ekim 1969'da 10 bin, üçüncü baskısı, Aralık 1969'da 10 bin olmak üzere 8 ayda 25 bin baskı yapılmıştır. Ayrıca çeşitli gazete ve mecmualarda defalarca iktibas edilerek yayımlanmıştır. Dördüncü baskısı MTTB, Kütahya teşkilatı tarafından 1978'de; beşinci baskısı, MTTB, Balıkesir Teşkilatı tarafından 1979'da yapılmıştır.

mahrum kalmış olan toplumun yeni gelişen münevver tabakalarında İslâm'a karşı duyulan hasretin bir tezahürü olarak izah edilebilir. Esasen bu dönemde İslâmî yayınlarda ve yayın merkezlerinde patlama denilebilecek çok belirgin bir artış olmuştur. 20. asrın ikinci yarısında Türkiye gibi diğer İslâm ülkelerinde de İslâm iktisadı sahasında başlayan ilgi ve onun sonucu olan ilmi ve ekonomik çalışmalar köklere dönüş hareketi ile birlikte hız kazanmıştır. Bu dönemler aynı zamanda Allah'ın lütfu sonucu Basra Körfezi ülkeleri başta olmak üzere muhtelif İslâm ülkelerinin petrol üretimine başlaması dolayısıyla iktisaden zenginleştikleri bir zaman dilimidir. Dünyadaki siyasi konjonktürün yardımı ile bağımsızlığına kavuşan İslâm ülkelerinin sayısı da bu dönemde 40 dolaylarına ulaşmıştır. Hâlbuki bu adet 1930'lu yıllarda son büyük İslâm devleti olan Osmanlı Devleti'nin (Devlet-i Aliye-i

"The Attitude of Muslim Man in Economic Life", The Muslim, No: 5-6, London, 1976.

İslâm'ın Prensipleri ve Sosyalist-Kapitalist Sistemlerle Mukayesesi, Dr. Ali Arslan Aydın'ın İslâm-Hristiyan Diyalogu ve İslâm'ın Zaferi adlı eserin içinde sh: 103-114, Ankara, 1977.

a) "İktisadî Faaliyetlerde Davranış Tarzı", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cilt VII.

b) "The Attitude of Muslim Man in Economic Life", Müslim Man Instead of Homo Economicus, Aynı mecmua, İngilizce tercümesi, sh: 243-258.

"İslâm ve İktisadî Nizam", TEKBİR, Karabük Şb. Gama-Zafer Matbaası, 63 sh., 1979.

"Contemporary Turkish Literature on Islamic Economics, Studies in, Islamic Economics", Edited by Khurshid Ahmad, The Islamic Foundation, sh: 317-350, Leicester, UK, 1980.

İslâm ve İktisadî Görüşü, Yeni Asya Yayınlan, No: 202-330/5, İstanbul, 72 sh, 1981.

"Recent Interpretation on Economic Aspect of Zekat" Seminar on Management of Zekat in Modern Muslim Society, IDB, IRTI, Jeddah, Saudi Arabia and Pakistan Development Banking Institute, Karaçi Pakistan, 30 sh, 22 April - May 1985.

"İslâm Açısından İktisadî ve Sosyal Faaliyetlerle İlgili Normatif Kaideler", İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Özel Sayı, Cilt: 44, sh: 139, İ. Ü. İktisat Fakültesi, 50. yıl armağanı için takdim edilen yazı, 1986, İstanbul.

"Peygamberimizin İktisadî Hayat ile İlgili Tebliğlerinden Örnekler", Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Veladet-i Nebeviyye özel sayısı, C: 25, sh: 4, Ekim, Kasım, Aralık 1989.

"İslâm-İnsan ve Ekonomi", Yeni Asya Yayınlan IBMN 975-408-184-0 İstanbul, ikinci baskı 1995.

Osmaniye) inhilalinden sonra 3 ila 4'e inmişti. İşte bu atmosfer içinde İslâm dünyasında birbirinden kopuk olarak siyasi arenada boy gösteren Müslüman ülkeler, aralarında işbirliği yaparak kendi İslâmî kimliklerini kazanma gayretini mücerretten müşahhasa (soyuttan somuta) çevirebilme imkânını elde etmişlerdir.

Kudüs'te Mescid-i Aksa'nın İsraililer tarafından yakılması, kıvamına gelmiş olan İslami şuur korlarını bir anda alevlendirmiş, Fas Kralı II. Hasan'ın daveti ile Dar'ul Beyza (Kazablanka)'da toplanan İslam devletleri ilk İslam konferansının temellerini atmışlardır.

Siyasi sahada başlayan bu entegrasyon hareketi iktisadi, fikri ve akademik sahaya da sıçrama yapmıştır. Bu sırada, petrol üretimi sayesinde iktisaden güçlenmiş olan Suudi Arabistan devletinin başında bulunan Kral Faysal İslami entegrasyon hareketlerini motive eden lider şahsiyetlerden birisi olmuş ve İslâm dünyasındaki akademisyenleri bir araya getirecek muhtelif projeler hazırlatmıştır.⁸⁵

Bunlardan ilki "İslâm İktisadı Birinci Dünya Kongresi" olmuştur. 1976'da Mekke-i Mükerrreme'de tertip edilen bu kongreye,⁸⁶ 200 Müslüman iktisatçı ve fakih katılmış ve İslâm iktisadı ile ilgili yüzlerce tebliğ sunulmuştur. Bu tebliğlerden seçilen muhtelif makaleler biri İngilizce, diğeri Arapça olmak üzere iki cilt halinde yayımlanmıştır.

85. Bkz. Zaim Sabahaddin, "Contemporary Turkish Literature on Islamic Economics" in *Studies in Islamic Economics*, Ed. by K. Ahmad, a.g.e., sh: 317-350.

86. Rahmetli Kral Faysal'ın başıboş kalmış olan İslâm ülkeleri arasında İslam birliğini sağlamak için projeler geliştirdiği ve çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Aleyhinde tertip edilen suikasta yol açan sebep de belki bu ideali olmuştur.

Mesmuatımıza göre, zamanın batılı bir üst düzey yetkilisi bu emellerinden vazgeçmesi için merhum Faysal'a baskı yapmak üzere Suudi Arabistan'da kendisini ziyaret ettiği zaman, Faysal misafirine masada bir sofraya, kendisine de mütevazı bir yer sofrası hazırlatmış ve şunu ifade etmiştir. "Bağımsızlığımızı ve birliğimizi engellemek için bize baskı yaparsanız biz petrol kuyularımızı imha edip, tekrar bu gördüğünüz eski basit hayatımıza dönebiliriz. Ama siz bu modern sofrayı donatan petrol kaynaklarından mahrum kalırsınız". Üst düzey yetkilinin dönüşte verdiği raporda, merhum Faysal için "Bu zatı manen veya maddeten ifna etmek" gerekir dediği ve bunun sonucunda amcazadesi tarafından katledilmesi senaryosunun hazırlandığı söylenir.

İşte bu konferans bir dönüm noktası olmuş ve İslam iktisat uleması ilk defa dünya çapındaki böyle büyük bir toplantıda bir araya gelmişlerdir. Bu kongre Cidde'de bulunan Melik Abdülaziz Üniversitesi (KAAU) İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından düzenlenmiş, tertip heyetinde Dr. Ahmet Tütüncü, Dr. Muhammed Sakr, Dr. Ahmed el- Neccar gibi isimler bulunmuştur. Kongre başkanlığına KAAU Rektörü Dr. Muhammed Ömer Zübeyr, başkan vekilliklerine KAAU'den Prof. Haşan Ebu Rukba, Pakistan'dan Prof. Hurşid Ahmed ile Türkiye'den Prof. Dr. Sabahaddin Zaim, raportörlüğe Dr. Monzer Kahf getirilmişlerdir.

İslâm iktisatçıları ile hukuk uleması müştereken aşağıda yer alan konular üzerinde takdim edilen tebliğleri tartışmışlardır.

1. İslâm İktisadı Mefhumu ve Metodolojisi
2. İslâm İktisat Modelinde Tüketim ve Üretim
3. İslâm İktisat Modelinde Devletin Rolü
4. İslâm İktisat Modelinde Sigorta
5. İslâm İktisat Modelinde Faizsiz Bankacılık
6. İslâm İktisat Modelinde Zekât Uygulaması ve Mali Siyaset
7. İslâm İktisat Modelinde İktisadî Gelişme
8. İslâm Ülkeleri Arasında İktisadî İşbirliği
9. İslâm İktisadı Sahasındaki Yayınların Tetkik ve Tahlili.

Bu kongrenin sonucunda tartışılan mevzularla ilgili olarak kurulmuş olan komitelerin özel tavsiye kararları ile genel kurul adına hazırlanan bir genel tavsiye metni (*General Recommendations*) hazırlanmış ve bu tavsiyelere uygun olarak KAAU'nde bir "Milletlerarası İslâm İktisadî Araştırma Enstitüsü" (International Centre for Research in Islamic Economics-ICRIE) kurulmuştur.⁸⁷

87. İslam İktisadı Birinci Dünya Kongresi 1975 yılında toplanmak üzere programlanmış ve Türkiye'den katılmak üzere tebliğleri tertip heyetince kabul edilen beş kişi davet edilmişti. Türk heyeti; Sabahaddin Zaim, Salih Tuğ, Nevzat Yalçıntaş, Yusuf Ziya Kavakçı, Mustafa Bilgi'den ve T.C. Dış İşleri Bakanlığı temsilcisi olarak katılan Aydın Yalçın'dan oluşmuştu. Fakat tam o sırada merhum Faysal'ın suikaste uğraması üzerine kongre gelecek yıla ertelenerek 1976'da toplanabilmişti. Bu kongre İslam iktisadının gelişme merhalesinde tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Kongre Ciddeden Mekke'ye giden eski yol üzerinde Mekke'ye 10

ICRIE, kongrede alınan kararlar ve Yüksek Müşavere Kurulu'nun tavsiyeleri istikametinde olmak üzere İslâm iktisadı ile ilgili muhtelif konferanslar, seminerler ve izleme toplantıları tertip etmiştir. Böylece; İkinci Milletlerarası İslâm İktisadı Konferansı (Second International Conference on Islamic Economics) 19-23 Mart 1983'te İslamabad'taki Milletlerarası İslâm Üniversitesinde yapılmıştır. Konferansın başlığı: "Fiscal Policy and Development in an Islamic State" (İslâm Devletinde Mali Siyaset ve Kalkınma) olmuştur. Bu konferansta "İslam'da Gelir Dağılımı ve Adalet" konusu işlenmiştir. Konferansın sonuçları kitap halinde basılmıştır.

Üçüncü Milletlerarası İslâm İktisadı Konferansı 28-30 Ocak 1992'de Malezya'da Kuala Lumpur'daki Milletlerarası İslâm Üniversitesinde Kuala Lumpur'daki Milletlerarası İslâm Üniversitesinde toplanmıştır. Organizasyona IDB, IRTI ve IAIE (International Association for Islamic Economics) de katılmıştır. Bu konferansların yanında seminerler de tertip edilmiştir.

"International Seminar on Islamic Economics", 1985 Şubatında Nijerya'da University of Sokoto'da "Development and Finance in Islam" adlı seminer 7-9 Ocak 1987'de Kuala Lumpur'daki International Islamic University'de tertip edilmiştir.

---

km. mesafede bulunan Inter Continental Oteli'nde toplanmıştır. Bu otel geniş bir sahra üzerinde çadır şeklinde yapılmış olup, Alman olan mimarın bilâhare Müslüman olduğu söylenir. Bu otel binası, rivayete göre, esasında Dünya İslam Birliği'nin (Rabıtâtü'l-Alemî İslam) merkez binası olarak plânlanmış. Çünkü Rabita eski bir kale olan tarihi binada bulunuyordu. Fakat bu güzel binayı Rabita'ya layık görmeyenler, onun bir otel olmasını sağlamışlar. Otel Harem-i Şerife manen yakın olduğu için, yani Hristiyanların girmesi yasak olan Cidde-Mekke yolu üzerindeki Taif yol ayrımından ileride Mekke'ye doğru olduğu için Otel Intercontinental adlı uluslararası Amerikan şirketine verilmesi bazılarının göre, yöneticileri zahiren Müslüman da olsa, yasağın manen delinmiş olması manasına geliyordu. Bilahare Hilton ve Sheraton otelleri de Mekke ve Medine'de kurulmuştur

Kongrenin sonunda yayımlanan genel tavsiyeler içinde şu hususlara yer verilmiştir:

- İslam ülkelerindeki üniversiteler, İslam ekonomisine, eğitim, araştırma ve yayın alanında özel bir önem ve yer vermelidir.
- KAAU içinde bir milletlerarası İslam İktisadı Araştırma Enstitüsü (ICRIE- International Center for Research on Islamic Economics) kurulmalıdır.
- İslam'a uygun bir sigorta sistemi kurmak için iktisatçılardan ve fukahadan oluşan bir komite kurulmalıdır.

Bunların dışında dünyanın muhtelif yerlerinde çeşitli kurumlar tarafından İslam iktisadı ile ilgili olarak birçok konferans ve seminerler akdedilmiştir. Mesela:

- First Conference of the Academy of Islamic Research, Al-Azhar University, Cairo, 1964; Second Conference: 1965.
- International Seminar on Islamic Social Justice, A.B.U., Zaria, Nigeria (3-8 January 1978).
- Thoughts on Islamic Economics, Dhaka, Bangladesh, 1980, by Islamic Economic Research Bureau.
- International Seminar on Islamic Banking, Al-Azhar Univ. Cairo, August 29 Sept. 17, 1981, organized by International Institute of Islamic Banking and Economics first advanced Course on Islamic Banks).

Bu arada İslam dünyasındaki fikri kaynaşmayı temin etmek üzere rahmetli Kral Faysal tarafından planlanmış olan iki büyük konferans daha yapılmıştır. Bunlardan ilki “İslâm Ülkeleri Arasında İlim ve Teknolojide İşbirliği Birinci Dünya Kongresi” (The First Conference on Solidarity in Science and Technology Among Müslim Countries) 1976’da Riyad Üniversitesi Rektörü Prof. Fad-da tarafından Riyad’da toplanmış ve Dr. Ahmet Tütüncü tarafından organize edilmiştir.⁸⁸

Kongrenin sonunda yayımlanan tavsiyeler metninde, bilhassa sanayileşme, teknolojik araştırmalar ve insan kaynaklarının geliştirilmesi hususunda İslam ülkeleri arasında işbirliğini sağlayacak organizasyonların teşkili cihetine gidilmesi hususları benimsenmiştir.

88. ICRİE'nin ilk Yüksek Müşavere Kurulu şu zevattan oluşmuştur:

1. Dr. Muhammedi Ömer Zubeir, KAAU Rektörü,
2. Dr. Ahmed Muhammed Ali, IDB Başkam
3. Dr. Ishak Ferhan, Ürdün eski Milli Eğitim Bakam
4. Dr. Knurshid Ahmad, Pakistan’ın İktisat Profesörü
5. Dr. Sabahaddin Zaim, İstanbul Üniversitesi İktisat Profesörü
6. Dr. M.A.Mannan, ICRİE Uyesi
7. Dr. Gazi Medeni, ICRİE Müdürü

ICRİE'nin yayınları: “Financial Policy and Resource Allocation in Islam”, ICRİE, 1983, Money and Banking in Islam, ICRİE, 1983 olmak üzere çeşitli yayınları vardır ve “Islamic Economic Studies” adlı yılda iki defa neşredilen bir mecmuası mevcuttur.

İkincisi Birinci Dünya İslam Eğitim Kongresi” olmuş ve 1977’de Mekke’de Birinci İslâm İktisadî Kongresinin toplandı-ğı Intercontinental Oteli’nde yapılmıştır. Organizasyonu yapan tertip komitesi başkanlığını Dr. Sait Ali Eşref üstlenmiştir. Türkiye’den kongreye bir heyet katılarak tebliğlerini takdim etmişlerdir.⁸⁹ Bu kongreye 313 ilim adamı katılmış, İslâm eğitimi ile ilgili 14 komite teşkil edilerek muhtelif konular işlenmiştir. Bu konferansta “İslâm’da Eğitimin Hedefi ve Nasıl Bir Gençlik, Nasıl Bir İnsan Tipi ve Modeli Yetiştirilmelidir?” konusu üzerinde durulmuştur. Kongreyi tertip eden Dr. Sait Ali Eşref ikinci Dünya İslâm Eğitim Kongresi’ni 1980’de Pakistan’da İslamabad’da, Üçüncü Dünya İslâm Eğitim Kongresi ile Birinci Dünya İslâm Kültür Kongresi’ni Bangladeş’in başkenti Dakka’da 1981 yılında tertip etmiştir.

Bu konferanslarda şu hususlar üzerinde mutabık kalınmıştır:

1. İslâm ülkelerinde okutulan kitaplarda birçok gayri İslami mefhum vardır. Bütün eğitim kademelerinin müfredat programlarında okutulan kitaplardaki bu gayri İslâmî kavramlar tesbit edilip, çıkarılmalıdır.

2. Mümkün olan ahvalde bunların yerine İslami kavramlar konulmalıdır.

3. Bu ilimler, İslâmî kavramlara göre yeniden tasnif edilmelidir.

4. Yeniden tasnif edilecek bu ilimlerde, yeni müfredat programları hazırlanmalıdır.

5. Yeni müfredat programlarına göre yeni kitaplar hazırlanmalıdır.

6. Yeni kitapları kullanacak yeni öğretmenler yetiştirmelidir.

Dr. Ali Sait Eşref, Birinci Dünya İslâm Eğitim Kongresi’nin

---

89. Dr. Ahmed Tütüncü Kerkük Türklerinden olup petrol mühendisidir. Konferans sırasında Riyad Üniversitesi’nde profesörlük yapıyordu. Evvelce IIFSO’nun başkanlığının yapmıştır. 1973’te Libya’da toplanan “Dünya İslam Gençlik Kongresi”nin ve Mekke’deki “İslâm İktisadî Birinci Dünya Kongresi”nin hazırlayıcılarındandır. Bu Kongreye Türkiye’den Turgut Özal, Sabahattin Zaim, Mehmet Bilge, Mehmet Aykurt, Sümer Sahin ve Talip Alp tebliğleriyle katılmışlardır.

tavsiyesi gereğince İngiltere’de Cambridge’de kurduğu “*Islamic Academy*”de “*Muslim Education Quarterly*” adlı bir mecmuayı 1983 yılından beri 3 ayda bir olmak üzere muntazaman yayımlamaktadır. Bunların dışında fıkıh, ilahiyat, hukuk, tıp, coğrafya gibi çeşitli konularda konferanslar tertip edilmiş ve bu akademik faaliyetlerde İslâm toplulukları içinde İslâmî şuurun canlandırılması, ilim adamlarının uyarılması, birbirlerini tanımaları ve ferdi ve kurumlar arası işbirliği yapma imkânlarının sağlanması amacı güdülmüştür. Bu dönemler milletlerarası İslâmî faaliyetlerin hızla geliştiği bir dönem olmuştur.

1976’da Cidde’de faaliyete geçmiş olan “İslâm Kalkınma Bankası” içinde 1981’de (1401 h.) “İslami Araştırma ve Eğitim Merkezi” “Islamic Research and Training Institute” (IRTI) kurulmuştur. Bu enstitü araştırma, eğitim, bilgi toplama şubelerinden oluşarak faaliyete geçmiştir.⁹⁰ Araştırma ve eğitim bölümleri, İslâm iktisadi ile ilgili muhtelif konularda araştırmalar yaptığı gibi muhtelif İslâm Üniversiteleri veya kurumları ile işbirliği halinde, bu yöndeki faaliyetleri finansmanını sağlayarak teşvik etmiştir. Bunların içinde başlıcaları şunlardır:

1. Workshop faaliyetlerini düzenlemek ve misafir konuşmacılar davet etmek,
2. İslam iktisadi ve bankacılığı ile ilgili dergi ve bültenler çıkarıp yayımlamak,
3. Belli başlı konularda tebliğler ve monografi serileri yayımlamak,
4. Merkezde ve diğer ülkelerde konferans ve seminerler düzenlemek,
5. İlim adamlarının mübadelesini temin etmek,
6. Hizmete dönük talim ve eğitim faaliyetlerini organize etmek,

90. Kongreye Türkiye’den Sabahaddin Zaim, Salih Tuğ, Nahit Dinçer, Nevzat Yalçıntaş, Osman Öztürk, Ali Şafak katılmışlardır. Sabahaddin Zaim, Salih Tuğ ve Nahit Dinçer’in tebliği, Cambridge Islamic Academy tarafından bastırılmıştır. (Bkz.: Zaim, Sabahaddin; Dinçer, Nahid; Tuğ, Salih, Survey of Muslim Education; TURKEY, The Islamic Academy, Cambridge, U. K., 1985.)

7. Doktora ve doktora sonrası için genç Müslüman iktisatçılara ve ilim adamlarına burslar vermek,

8. Ekalliyet halinde yaşayan Müslümanların çocuklarına Müslüman ülkelerde eğitim bursları vermek,

9. Dünyada İslâm İktisadı ve bankacılığı sahasında eserleri veya hizmetleriyle ün yapmış tanınmış kişilerden veya kuramlardan her yıl jürilerce seçilecek kişiye veya kuruma bir dünya ödülü vermek ve onların eserlerini yayımlamak.⁹¹

IRTI'nin faaliyetleri arasında birinin burada zikredilmesinde fayda vardır. IRTI, Pakistan'da İslamabad şehrinde bulunan Milletlerarası İslam Üniversitesi (IIU) ile işbirliği yaparak 22 Ağustos 3 Eylül 1987'de Üniversite hocaları için bir İslâm İktisadı Semineri düzenlenmiştir. 14 ülkeden hocaların katıldığı bu seminerde 6 konu işlenmiştir.

- a) İslam İktisadına Giriş
- b) İslam Hukukuna Giriş
- c) İslam İktisadi Sistemi
- d) Mikro İktisat
- e) Makro İktisat
- f) Para ve Maliye Politikaları

Yine bu cümleden olmak üzere IRTI tarafından, Karaçi'de "Zekat Uygulaması" (Zekat Management) adı altında bir toplantı yapılmış, muhtelif ülkelerden gelen tatbikatçılara konuyla ilgili konferanslar verdirilmiş ve muhtelif

---

91. IRTI, dünyanın muhtelif yerlerinde üniversite ve eğitim kurumlarıyla işbirliği yaparak birçok seminerler tertip etmiştir. Bunlardan bir tanesi de "Seminar on 203 Orientation in Islamic Economics" adıyla 20- 28 Ekim 1994'te Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü ile birlikte İstanbul'da yapılmıştır.

IRTI'nın ilk resmi müdürlüğünü KAAU, Rektör Yrd. Dr. Hybshi yapmış, Prof. Dr. M. O. Zubeir ve Prof. Dr. S. Zaim de müşavirlik görevini ifa etmişlerdir. Bilâhare, müdürlük görevini Korkut Özal üstlenmiş, ona tekaddüm eden dönemde Nevzat Yalçıntaş vekâletin müdürlüğü ve araştırma bölüm başkanlığını yürütmüştür. IRTI'de Türkiye'den katılan uzmanlar arasında Abdullah Gül, Haşmet Başar, Emin Çarıkçı, Servet Armağan da bulunmuşlardır. IDB'nin araştırma merkezinde de Türkiye'de Suat Öksüz, Kadir Şatıroğlu, Selim Cafer Karataş çalışmışlardır. Halen görevleri devam etmektedir.

İslam ülkelerindeki zekat uygulamaları tartışılmıştır. Sonuçlar IDB tarafından bir kitap halinde yayımlanmıştır.⁹²

Yine bu cümleden olmak üzere IRTI, Ürdün'ün Amman şehrinde bulunan El-Beyti Vakfı ile işbirliği halinde İslâm iktisadının gelişmesi ve araştırma faaliyetleri konusunda 1988'de milletlerarası bir seminer düzenlemiştir. İslâm iktisadı ve bankacılığı sahasındaki fikri ve akademik faaliyetlerin hızla gelişmesi, dünyanın çeşitli yerlerinde birçok kurum ve müessesenin tesisine ve gelişmesine yol açmıştır. Bunlardan başlıcaları şunlardır:

1. Pakistan'da İslamabad'da "Pakistan Milletlerarası İslâm Üniversitesi" (International Islamic University-IIUP) kurulmuştur. Buraya bağlı olarak bir İktisat Fakültesi ve "Milletlerarası İslâm İktisadı Enstitüsü" teşkil edilmiştir. Ayrıca İslamabad'da Kurulu "The Institute of Policy Studies" de bu sahada çalışmalar yapmıştır.

2. Malezya'da Kuala Lumpur'da ikinci bir "Milletlerarası İslâm Üniversitesi" kurulmuştur. Bu Üniversite Malezya Hükümeti'nin yakın ilgisi sayesinde (Bakan Enver İbrahim Bey'in başkanlığında) hızlı bir gelişme kaydetmiştir.

3. Suudi Arabistan'da, Mekke'de Ümm'ül-Kur'a Üniversitesinde, Cidde'de Melik Abdülaziz Üniversitesi'nde ve Riyad'da İmam Muhammed Üniversitesi'nde İslâm İktisadı bölümleri açılmıştır. KAAU'nde bulunan ICRIE çalışmalarını devam ettirmiştir.

92. 1996 yılına kadar dünya IDB ödülünü kazanan şahsiyetler şunlardır:

1) Pakistan	Prof. Dr. Khurshid Ahmed,	Islamic Economics	1408H (1988)
2) Hindistan	Dr. Umar Chapra	Islamic Economics	1409H (1989)
3) Ürdün	Prof. Dr. Sami H. Hamoud	Islamic Banking	1409H (1989)
4) S. Arabistan	Prof. Dr. Anas Zerqa	Islamic Economics	1410H (1990)
5) Malezya	Tabung Haji	Islamic Banking	1410H (1990)
6) Katar	Dr. Yousuf Al-Qaradawi	Islamic Economics	1411H (1991)
7) Pakistan	Dr. Ziauddin Ahined	Islamic Banking	1411H (1991)
8) Türkiye	Prof. Dr. Sabahaddin Zaim	Islamic Economics	1412H (1992)
9) S. Arabistan	Centre for Research in Islamic Economics, KAU, Jeddah,		1413H (1993)
10) S. Arabistan	Dr. Ahmad Mohammed Ali	Islamic Banking	1414H (1994)
11) S. Arabistan	Dr. Muhammad Umar Zubair	Islamic Economics	1415H (1995)
12) S. Arabistan	Mr. Saleh Abdullah Kamel	Islamic Banking	1416H (1996)
13)	Dr. Rafic Younus Al-Masri	(jointly)	1417H (1997)
	Dr. Abdur Rahman Yousri	Islamic Economics	

4. Londra’da 1973’de kurulmuş olan “Islamic Council of Europe” tarafından 1977’de bir “International Economic Conference” tertip edilmiş ve İslâm ülkeleri arasında İktisadî işbirliği imkânları tartışılmış, sonuçlar yayımlanmıştır.⁹³

5. İngiltere’de Leicester’de kurulmuş olan “The Islamic Foundation”, İslâm iktisadî üzerine zengin yayınlar yapmak suretiyle temayüz etmiş olup, son yıllarda, İslâm iktisadî ile ilgili seminerler ve kurslar tertip etmeye başlamıştır. Seyit Âla Mevdudî Vakfı tarafından kurulmuş olup halen Prof. Dr. Khurshid Ahmed’in başkanlığında yönetilmektedir.⁹⁴

6. ABD’de kurulan ve başlangıçta Abdülhamid Ebu Süleyman’ın yönettiği “The Association of Müslim Social Scientists”, İslâm iktisadî üzerinde kuruluşundan bu yana her yıl konferans ve seminerler tertip etmiş, 1984 yılından bu yana aşağıda belirtilen “The International Institute of Islamic Thought” ile birlikte “*The American Journal of Islamic Social Sciences*” adlı bir mecmua neşretmiştir.⁹⁵

İslam’ın çeşitli yönleri ve İslam iktisadî ile ilgili olarak her yıl “National Seminar” (milli seminerler) tertip etmişlerdir.

Ayrıca ABD’de “International Institute of Islamic Thought and Islamic Research” adlı kuruluş da bu konularla ilgilenmektedir. Rahmetli İsmail Raci el-Farukî’nin kurduğu bu müessese 1996 yılında ABD’de bir de Üniversite (Yüksekokul) kurmuştur. “The Graduate School of Islamic Social Sciences” adı verilen okulda İslâmî konular üzerine yüksek lisans ve doktora programları uygulanacaktır. 2000 yılında da lisans eğitimine başlanması programlanmaktadır.⁹⁶

93. (IRTI, IDB), Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, Management of Zakah in Modern Muslim Society, Jeddah, Saudi Arabia, 1989.

94. Islamic Council, 1973 Mayıs’ında Ciddede bulunan İslâm Konferansı Dış İşleri Bakanları toplantısında alınan karar gereğince Avrupada İslâmî faaliyetlerin geliştirilmesi ve teşvik edilmesi amacıyla kurulmuştur. Salem Azzam, başlangıcından bu yana genel sekreteridir. Bkz.: “The Müslim World and The Future Economic Order; Islamic Council of Europe”, 1979.

95. Bu kuruluş, İslâmî yayınların genel bir bibliyografyasını yayınlamaktadır. Bkz.: “The Müslim World Book Review”, The Islamic Foundation, 223 London Road, Leicester LE2 1ZE, U. K.

96. Abdulhamit Ebu Süleyman Malezyadaki Milletlerarası İslâm Üniversitesi’nin Rektörlüğünde bulunmuştur.

7. 1980'de Bangladeş'te bir "Islamic Economic Research Bureau" kurulmuş ve Dakka Üniversitesi ile birlikte İslâm iktisadı sahasında akademik çalışmalar yapmıştır. "*Thoughts on Economics*" adlı üç ayda bir yayınlanan mecmuası vardır. Mecmuanın 1986 yılı 7. cilt, 4 nolu özel sayısı İslâm'da Sigorta ve Reasürans (Reinsurance) üzerinde yoğunlaşmıştır.

8. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Prens Muhammed Faysal'in teşebbüsü ile 1981 'de bir "İslam Bankacılığı ve İslam İktisadı Enstitüsü" kurulmuş, ayrıca Lefkoşe'de de Faysal İslâm Bankası açılmıştır. Bu Enstitü Girne'de faaliyete geçmiş, bir üniversite olma yolunda çalışmalara başlamış, muhtelif İslâm ülkelerinden buraya öğrenciler gelmiş, güzel bir kütüphane teşkil edilmiştir. Bilahare, TC Merkez Bankası'nın desteklemesine rağmen mali sıkıntı nedeniyle kapanmıştır.

9. Pakistan'da rahmetli Ziya'ül-Hak tarafından bir "İslâm Devleti" yapısı oluşturulurken kurulan "Council of Islamic Ideology" (İslâm İdeolojisi Mefkuresi Meclisi), 1983'de faizsiz sistem üzerinde 2 ciltlik bir eser ve "Consolidated Recommendations on the Islamic Economic System" *adlı bir* kitap yayınlamıştır.

10. İslam Kalkınma Bankası tarafından finanse edilmek suretiyle Afrika'da 1984'de Nijer ve 1988'de Uganda'da olmak üzere 2 İslam Üniversitesi kurulmuştur.

11. Türkiye'de İslâm iktisadı sahasında başlayan çalışmalar kurumlaşarak devam etmiştir. Bunları şöyle ifade edebiliriz.

1. İSAV (İslami Araştırmalar Vakfı), İslâm iktisadı ile ilgili olarak muhtelif konferanslar tertip etmiş sonuçlarını kitap halinde yayınlamıştır. Bunların başlıcaları şunlardır:

- a) İslâm Hukukuna Göre Alışverişte VadeTarkı ve Kâr Haddi İktisadî Kalkınma ve İslâm
- b) Para, Faiz ve İslâm
- c) Bilgi, Bilim ve İslâm
- d) Faizsiz Yeni Bir Banka Modeli (Faizsiz Kredileşme Sistemi)

b) Türkiye’de Zekat Potansiyeli, 1984; İbadet ve Müesseseler Olarak Zekat, 1984

e) Mukayeseli Hukuk ve Uygulama Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri, 1990

f) Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları, 1993

2. Ensar Vakfı, 1979’da kurulmuş, İslâm iktisadı ile ilgili konularda konferans ve seminerler düzenlemiştir.

a) Bunlardan ilki, “İslâm Açısından Enflasyon ve Çözüm Yolları” adlı seminer,

b) İkincisi “İslâm’da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri” konulu seminer olup, her ikisinin de tebliğleri yayımlanmıştır.

3. Fey Vakfı, Faysal Özel Finans Kurumu tarafından kurulan “Faysal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı” İslâm bankacılığı ve iktisadı ile ilgili ilmi çalışmalar ve yayınlar yapmıştır. Ayrıca “*Faysal Finans Kurumu Kültür Yayınları*” olarak çeşitli yayınları vardır. Bu yayınlar içinde bir İslâm bankacılık ansiklopedisi yayımlanmış, 1993’te “*İslâm Ekonomisi ve Bankacılığı*” konusunda akademisyenler arasında bir yarışma düzenlemiş ve kazanan ilk üç eser basılmıştır.⁹⁷

4. MÜSIAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği), tatbikatı ilgilendiren konular yanında İslam iktisadı ile ilgili çalışmalar da yapmaktadır. “Çerçeve” adlı bir mecmua yayımlamaktadır. 1994 yılında “*İş Hayatında İslâm İnsanı*” (*Homo Islamicus*), “*İslami Duyarlılıkla Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri*” yayımlanmıştır.⁹⁸

97. Bu mecmua bir süre Doç. Dr. Yusuf Balcı’nın başkanlığındaki bir heyet tarafından Türkçeye tercüme edilerek İstanbul’da yayımlanmıştır. Maalesef finansman sıkıntısı nedeniyle 1996’da Türkçe yayınına ara verilmiştir.

98. Okulun Adresi şudur: School of Islamic and Social Sciences, P.O. Box 670 Hemdon, VA 20170 HERNDON, VIRGINIA, USA Tel: (703) 471 55 46 Fax: (703) 471 39 22, E-mail: school@sis.edu.

İsmail Racî El Farukî aslen Filistinli olup, ABD’de yerleşmiş, Temple Üniversitesi’nde profesörlük yapan bir İslâm mücahidi idi. Dünya İslâm kongrelerinin mümtaz hatiplerindendi. ABD’deki İslâmî faaliyetlerin önderlerindendi. 1986’da Dünya İslâm Atlası’nı hazırlamıştı.

5. Marmara Üniversitesi'nde kurulmuş olan "Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Araştırma Enstitüsü", bir yandan İslam iktisadı, diğer yandan İslam ülkeleri arasında işbirliği imkânları üzerinde olmak üzere yüksek lisans ve doktora seviyesinde eğitim ve araştırma faaliyetinde bulunmaktadır. İslam iktisadı ile ilgili faaliyetler devam ederken yayın çalışmaları da hızlanmıştır. Bilhassa İslam bankacılığının gelişmesi, bunların bir kısmının batı ülkelerinde kurulması, finans çevrelerinin ilgisini çekmiştir. Bu sebeple İngilizce, Arapça, Türkçe, Urduca, Almanca, Fransızca ve İtalyanca olmak üzere belli başlı dillerde İslâm iktisadı ile ilgili bibliyografyalar neşredilmiştir. Bunların başlıcaları şunlardır;

1. İslam Kalkınma Bankasının yayımladığı 840 sayfalık İngilizce bibliyografya,⁹⁹
2. Muhammed Nejatullah Sıddıki'nin çalışması,¹⁰⁰
3. IRTI'nın yayını,¹⁰¹
4. Pakistanlı M. Akram Khan'nın İngilizce ve Urduca bibliyografyası,¹⁰²

Filistin'in köklü ailelerinden olup, Sultan Abdülhamid'in ailelerine verdiği arazileri belirten "Ferman"ı iftiharla gösterirdi. Türkiye'ye müteaddid defalar gelmiş bir dosttu. Rivayete göre Siyonistler tarafından evinde Müslüman olan Amerikalı hanımı ve kızı ile birlikte hunharca katledilerek şehit olmuştur. İslam Kültür Atlası Türkiye'de İNKİLÂB Yayınları arasında (İNKİLÂB Yayın Organizasyon ve Tic. Ltd. Şti., Fatih, İstanbul) tarafından 1991, 1997 ve 1999'da 3 defa basılmıştır. 3. Baskısı Yeni Şafak gazetesi tarafından okurlarına dağıtılmıştır.

99. İslam Bankaları Ansiklopedisi, 6 cilt, "Milletlerarası İslâm Bankaları" adına Faysal Finans Kurumu tarafından bastırılmıştır. Hazırlayan: Dr. Seyyid El-Huvari, Tercüme: Nihat Yapar. Mehmet Faysal Gökalp, Güngör Turan, İslam Toplumunun Ekonomik Yapısı, Fey Vakfı, İstanbul, 1993.

100. Bu eserde, I. bölümde "İş hayatında İslam insanı psikolojisi" ele alınmış ve bu konuda, Seyyid Hüseyin Nasr, Abdüllatif S. El-Hayat, İbni Sina, Mutezid Veliur-Rahman, M. F. Hüseyin, Malik Bin Bedri, A. Schleifer, Claudia Reid Upper, Seyid Vahid Uddin'in görüşlerine yer verilmiştir. II. Bölümde de iş hayatında İslam insanı yönelimli firma davranışı incelenmiş ve bu konuda, Sabahaddin Zaim, Yusuf Balcı, Mahmut Paksoy, M. Metwally, P. Wright, Munzir Kehf ve H. A. Badr, E. R. Gray ve B. L. Kedia'nın görüşlerine yer verilmiştir.

101. A Bibliography of Islamic Economics, Islamic Development Bank, September (Rabi Thani 1414 H), Jeddah, Saudi Arabia.

102. M. Nejatullah Sıddıqi, Contemporary Literature on Islamic Economics, ICRIE, K.A.A.U. Jeddah and The Islamic Foundation, UK. 1978.

5. Volker Nienhouse'un İngilizce ve Almanca bibliyografyası,¹⁰³

6. Sabahaddin Zaim'in İslam iktisadı ile ilgili Türkçe yayın bibliyografyası.¹⁰⁴

Bu bibliyografyalarda belirtilen yayınların çoğu evvelce belirtilen İslâm iktisadı ile ilgili kurumlar tarafından yayımlanmıştır. Bu kurumlardan Suudi Arabistan'da olanlar: ICRIE, IRTI, IDB ve OIC; Pakistan'da bulunanlar: HU, International Institute of Islamic Economics, International Association of Muslim Economists; Malezya'da International Islamic University; İngiltere'de The Islamic Foundation; Mısır'da International Association of Islamic Bank; ABD'de AMSS, IIIT; Kuveyt'te IIFSO'dur. Türkiye'de de belirtildiği üzere Türkiye Diyanet Vakfı, ISAV, Ensar, MÜSIAD, Diyanet İşleri Başkanlığı, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Araştırma Enstitüsü ve İlahiyat Fakültesi Vakfı gibi kuruluşların yayınları zikre değerlidir. Bunların dışında müteferrik olarak çok mütenevvi kurum ve eşhas tarafından neşredilen yayınlar vardır. *Türkiye'de son çeyrek asırda İslâmî yayınevleri ve İslâmî yayınlar sahasında çok büyük bir gelişme olmuştur.*¹⁰⁵

1. Hükümetler Arası Faaliyetler

Bunları 3 grupta toplamak mümkündür:

1. Bütün İslam ülkelerini kapsayan global çalışmalar. Bu faaliyetler İslam Konferansı (OIC) tarafından yürütülmektedir. OIC'nin idare teşkilatı olarak bir genel sekreteri ve 3 yardımcısı vardır. Bunlardan birisi İktisadî işlere, diğer ikisi siyasi ve kültürel işlere bakarlar. Yine aynı konularla ilgili 3 daimi komite mevcuttur.¹⁰⁶

103. Islamic Research and Training Institute (IRTI), IDB, 1984. Jeddah Saudi Arabia.

104. M. Akram Khan, Islamic Economics, Annotated Sources, in English and Urdu. The Islamic Foundation UK. 1983.

105. Nienhaus Volker, "Literature on Islamic Economics", English and German, Köln, Germany, 1982.

106. Zaim, Sabahaddin (Sabah El-Din) "Contemporary Turkish Literature on Islamic Economics in Studies in Islamic Economics", The Islamic Foundation, 1980, UK.

2. *İktisadî* ve Ticari İşler Daimi Komitesi'nin (İngilizcesi COMCEC, Türkçesi İSEDAK.) başkanlığına, 1984 Kazanblanka Zirve Konferansı'nda Türkiye Cumhurbaşkanı seçilmiştir. İSEDAK 1984'ten beri her yıl İstanbul'da tertiplediği konferans, izleme toplantıları, uzman toplantıları ile İslâm dünyasında İktisadî işbirliğini temin edici kararları almaya çalışmaktadır. Bu kararlar 1981'de Mekke'de toplanan Üçüncü Zirve Konferansı'nda tespit edilen Mekke Deklarasyonu diye anılan ve öncelik arzeden konuların uygulanmasını ele almaktadır. Bu öncelikli sahalara; zirai gelişme ve gıda güvenliği, sanayi, ilim ve teknoloji, ticaret, ulaşım, haberleşme ve enerji sahalarını kapsamaktadır. İSEDAK'ın 1984-1996 arasındaki toplantılarında bu öncelikli sahalarla ilgili toplantılar yapılmakla beraber başlıca şu somut 6 proje üzerinde durulmuştur.

1. Orta Vadeli Ticaret Finansmanı Mekanizmasının Kurulması (Longer Term Trade Financing Scheme),
2. İhracat Kredi Sigortası ve Yatırımların Garantisi,
3. Tercihli Ticaret Sisteminin (TPSOIC) Kurulması,
4. Ticaret Enformasyon Ağı'nın (Information Network TINIC) Kurulması,
5. Çok Taraflı Kliring Birliği'nin Tesisi,
6. Standartların Harmonizasyonu.

Bu altı proje üzerinde mutabık kalınmasına rağmen hemen hiçbirisi tam olarak işlerlik kazanamamıştır. 1996 yılı toplantısında Türkiye Başbakanı bu mevzuların hayata geçirilmesi üzerinde ısrarla durmuştur.

İslâm Konferansı, İslâm Dünyasında global işbirliğini arttırıcı hedefleritesbit ve tanzim için birincisi devlet reislerinin katıldığı zirve konferanslarında, ikinci olarak Dışişleri Bakanlarının katıldığı yıllık toplantılarda meselelerini gözden geçirerek lüzumlu kararlar almaktadır.

İslâm Konferansı'nın ayrıca uzmanlık sahaları içinde çalışan bağlı ve yardımcı kuruluşları vardır. Bunların sayısı 20'yi aşmakta olup içlerinden 3 yan kuruluşun merkezi Türkiye'de bulunmaktadır.

Bunlardan, (IRCICA) “İslam Konferansı Kültür, Sanat ve Tarih Araştırmaları Merkezi”¹⁰⁷ ile “İslam Kültür Mirasım Koruma Merkezi” İstanbul’da; ‘İslâm Ülkeleri İstatistik, Ekonomik, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi” (SESRTCIC) de Ankara’da bulunmaktadır.¹⁰⁸

İslâm Konferansı’na bağlı diğer yan kuruluşlar arasında Cidde’de bulunan “İlim, Teknoloji ve Gelişme Vakfı”nı, Karaçi’deki “İslâm Odalar Birliği”ni, Kazanblanka’daki Ticareti Geliştirme Merkezi”ni, Dakka’daki “Teknik ve Mesleki Eğitim ve Araştırma Merkezi”ni zikredebiliriz. Fakat bunların içinde en önemlisi muhakkak ki Cidde’de bulunan İslam Kalkınma Bankası’dır (IDB). İslâm Devletleri arasında İslâmî esaslara göre faizsiz olarak çalışmak üzere kurulan bu müessese 1975’de kurulmuş ve 1976’da faaliyete geçmiştir. IRTI, IDB’ye bağlı bir kültür araştırma merkezi olup, İslâm iktisadının gelişmesine yardımcı olmaktadır. OIC’ye üye olan 55 ülkeden 52’si IDB’nin üyesidir.

İslâm Kalkınma Bankası dünyada ilk defa İslâmî esaslara göre faizsiz çalışmak üzere kurulmuş bir bankadır. Amacı; İslâm ülkelerindeki prodüktif yatırımları, sermayeye iştirak veya ikraz yoluyla teşvik etmek, iktisadi ve sosyal sahalarda teknik yardım, eğitim ve araştırma yoluyla yardımda bulunmak ve üye ülkelerarası dış ticareti teşvik etmektir. OIC mensubu üye ülkelerin ortaklığı ile kurulmuş olup, İslâm fukahasının verdiği fetvalarla mudaraba (*profit and loss sharing-kar ve zarar ortaklığı*), murabaha (ticaret-trade); şerike (*ortaklık-equity*); icare (*kiralama-leasing*) esasına göre çalışır. Bilâhare kurulan bütün İslâm Bankaları veya özel finans kuruluşları IDB prototipini esas alarak kurulmuşlardır. 1981 yılında OIC Dışişleri Bakanları toplantısında İslâm ülke-

107. Bunların içinde, TİMAŞ, Hilal, İz, İşaret, Nil, Sönmez, İrfan, Kayhan, Fikir, Nida, Yeni Asya Yayınları, Şamil, Balkan Araştırmaları, Sinan, Ötügen, Bedir, Yağmur, Çağaloğlu, Marifet, Risale, Dergah, Erkam, Osmanlı, Bir, Sebil, Beyan, İnsan, Endülüs, İnkılap, Yöneliş, Seha, Alternatif Üniversite, Tuğra, İhya, Rehber, Hedef, Birleşik Yayıncılık, Uysal, Kubbealtı, Nur, Yöneliş, Kültür-Basın-Yayın Birliği ve Diyanet Vakfı gibi yayınevlerini zikredebiliriz.

108. İslâm Konferansı’nın organizasyon yapısı ve yan kuruluşları için, Bkz.: Zaim, Sabahaddin, Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması, 2. baskı, Nil Yayınevi, İzmir, 1997; Başar, Haşmet, “İslâm Ülkeleri Arasında İktisadi İşbirliği”, MÜSİAD, Araştırma Raporu, 8, İstanbul, 1994.

lerinde İslâm bankalarının teşvik edilmesi, merkez bankalarının düzenleme, teşvik ve kontrol işlemini üstlenmesi tavsiye edilmiştir.

Dünyadaki İslâm Bankaları iki gruba ayrılır. Birinci grupta Devlet tarafından, kanunla bütün bankaların İslamlaşması şeklindeki model yer alır. Pakistan, İran ve Sudan'daki (1983-1985 dönemi) İslam Bankaları böyle kurulmuştur. İkinci model, faizli bankalarla faizsiz bankaların birlikte bulunduğu modeldir. Türkiye, Malezya, Körfez ülkeleri ve diğer bütün ülkelerdeki İslâmî Bankalar böyledir. Ama hepsi IDB modeline göre çalışır, Türkiye'de 1983'de 83/7506 sayılı ve 16 Aralık 1983 tarihli kanun hükmünde kararname ile "Özel Finans Kurumları" adıyla İslâm Bankalarının kurulmasına izin verilmiştir. Bilahare 1984'te tadilat yapılmış ve 25 Şubat 1985'te Özel Finans Kurumları'nın hukuki statüsü tamamlanmıştır.

Bunun üzerine sırasıyla; 1985'te Faysal ve Al Baraka, 1989'da Kuveyt Türk Evkaf, 1991'de Anadolu Finans Kurumu, 1995'te İhlas Finans (2001 iktisadi krizi sırasında kapanmıştır.) ve Asya Özel Finans olmak üzere 6 İslâm Bankası kurulmuştur. Faysal Finans bilâhare Family Finans haline dönüşmüştür. ÖFK'ların 2003 sonunda şube sayıları 184'ü bulmuş, katılım fonları 2,6 Milyar Doları aşmıştır. Bu beş ÖFK'nın müşterek meselelerini çözümlenebilmek ve aralarında bir uyum sağlayabilmek için "Özel Finans Kurumları Birliği" adıyla Kanunî bir teşkilatlanmaya gitmişlerdir.

Dünyadaki özel finans kuruluşlarını temsil etmek üzere rahmetli Prof. Dr. Ahmed Neccar'ın gayretleri ile İslâm Bankaları Birliği kurulmuştur. Bu birlik Cidde'de kurulacak iken şartlar uygun düşmeyince 1977'de Kahire'de kurulmuştur.¹⁰⁹

109. Prof. Dr. Ahmad el Neccar İslam bankacılığının manevi kurucularındandır. Annesi Türk olan Ahmed Neccar İngilizce, Fransızca, Almanca ve Arapça bildirdi. OIC'nin ilk kuruluşunda iktisadi işlerden sorumlu Başkan yardımcılığını yapmıştır. Birinci İslâm İktisadi Kongresi'nde KAAU'de hocalık yapıyordu ve Kongre'nin hazırlık komitesinde görev almıştı. İslam Kalkınma Bankası kurulduktan sonra, 1977'de başkan Ahmed Muhammad Ali, Ahmed Neccar ile Sabahaddin Zaim'i Banka'nın ilk üst düzey yöneticilerini seçmek üzere İslam ülkelerini ziyaret edip mülakat yapmak üzere görevlendirmişti.

2. Bölgesel Faaliyetler

OIC içinde bulunan ülkeler muhtelif bölgesel faaliyetler yapmak üzere teşkilatlar kurmuşlardır. Bunlar arasında kayda değer olarak, Mağrib Ülkeleri Birliği'nden (Moritanya, Fas, Cezayir, Tunus, Libya), Basra Körfezi Ülkeleri Birliği'nden (GCC) ve Uzakdoğu'daki Malezya Endonezya, Bangladeş arasındaki birlikten bahsedilebilir. Bunların dışında Türkiye'yi ilgilendiren iki önemli bölgesel birlik vardır. Bunların birincisi ECO (Economic Cooperation Organization), ikincisi KEİB (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı)'tir. ECO 1964'te eski Sadabat Paketi'nin yerine kaim olmak üzere Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulmuştur.¹¹⁰

İlk ismi "Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği" (KİBİ, İngilizcesi RCD-Regional Cooperation for Development)'dir. Özelliği, yabancı devletler olmadan İslâm Ülkelerinin kendi inisiyatifi ile kurulmuş olmasıdır. Bu Pakt Kıbrıs Buhranı üzerine yapılmıştı. 1979 İran inkılabı üzerine askıda kalan kurum, 1985'te İzmir Anlaşması ile sadece İktisadî işbirliği haline dönüştürülerek yeniden ihya edilmiş ve ECO adını almıştır. Rahmetli Özal'ın vefatından önce Pakistan'da yapılan toplantıda ECO üyelikleri Afganistan ve Türk Cumhuriyeti'nin (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan) iltihakı ile 10'a yükselmiş ve ECO coğrafyadaki konumu itibarıyla bir hilâl halinden dolunay durumuna ulaşmıştır. ECO üç bakımdan önemlidir:

Birincisi, Türkiye'nin fiziki bağlantısı yönünden Türk Cumhuriyetleri ile coğrafi irtibatını sağlayan İran'la münasebetlerinin ECO düzeyinde çok yönlü ve programlı olarak değerlendirilmesi, problemlerin 2'li düzeye inmeden hallini mümkün kılmasıdır.

İkincisi, Batı ve Rusya, Türk Cumhuriyetlerinde kışkırtmada bulunarak Türkiye ile İran ve Pakistan'ı birbirleriyle rakip duruma düşürerek aralarında soğukluk çıkarmaya çalışmaktadır.

110. Atatürk döneminde 1930'lu yıllarda Türkiye, iki tarafını güven altına almak için Batı'da Balkan Paketi'ni kurmuştu. Doğu kanadında da o zaman bağımsızlığını muhafaza eden İran ve Afganistan'la Sadabat Paketi'ni tesis etmişti. Bu pakt Atatürk, Şah Pehlevi (İran) ve Emanullah Han (Afganistan) arasında imzalanmıştı. 1964'deki KİBİ Anlaşması'nda Afganistan'ın yerini Pakistan almıştır.

Bunun önlenmesinin çaresi 10 ülke arasındaki münasebetleri ECO içinde kısa, orta ve uzun vadeli plânlar dahilinde düzenlemek ve çok taraflı işbirliğini geliştirmektir.

Üçüncüsü, ECO'yu bir İPEKYOLU Projesi haline dönüştürerek Orta Asya'nın zengin ve bakir kaynaklarını müştereken geliştirmek ve bu bölgeyi refah ve huzur ortamına kavuşturmadır.

ECO içinde işbirliğinin gelişmesi, Kuzey İslâm Dünyası'nı ve dolayısıyla Güney İslâm Dünyası'nı da harekete geçirebilecek bir motivasyon kaynağı olabilir. ECO sayesinde Kuzey İslâm Dünyası'nın bakir kaynakları, teknik ve teşebbüs gücü, Güney'in sermaye gücü ile birleşerek yeni atılım imkânları sağlayabilir. ECO'nun öncülüğünde IDB ve OIC de harekete geçirilebilir. Burada da işbirliğine ulaşım, haberleşme, finans ve kültürel işbirliği olmak üzere dört koldan devam edilmesi gerekir.

Diğer bir bölgeyi teşkilât 1992'de kurulan KEİB'dir. 11 devletten oluşan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nda her ne kadar Türkiye, Azerbaycan ve Arnavutluk olmak üzere 3 Müslüman ülke görünüyorsa da, Rusya Federasyonu içinde bulunan Türk Cumhuriyetlerini dikkate aldığımızda KEİB içindeki İktisadî işbirliğinin, bu geniş bölgede refah ve huzuru sağlama yönünden önemi anlaşılır.¹¹¹

3. D-8

İslam Dünyası'nda işbirliğini geliştirmek için Türkiye, OIC içinde stratejik önemi haiz ve üretim gücüne sahip, gelişen 8 ülkenin işbirliği hareketini D-8 (Developing Eight) başlatmıştır. Bunlar, İslam Dünyası'nın nüfusça kalabalık ülkeleri olan Endonezya, Malezya, Bangladeş, Pakistan, İran, Türkiye, Mısır ve Nijerya'dır. Bu ülkeler arasında Ankara'da Dışişleri Bakanları seviyesinde toplantılar yapılmış olup Şubat 1997'de Ankara toplantısından sonra içinde bir sekreteryâ kurularak müesseseseleşme merhalesine gelinmiştir.

İslam Dünyası büyük potansiyel kaynaklara sahiptir. Müslüman toplumların kaynaşması için devletlere ve milletlerara-

111. KEİB üyesi ülkeler: Türkiye, Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Moldavya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutluk'tur.

sı organlara düşen görev aradaki engelleri kaldırmaktır. Bunlar kalkmadıkça özel sektörler arasında kaynaşma olamamaktadır. Bugün İslam Dünyası'nın kendi arasındaki dış ticaret oranı halen 15 sene evvelki % 10-12 seviyelerinde dolaşmaktadır. Başlıca engeller maddi ve manevidir. Maddi engeller; ulaşım, haberleşme, finans, pazarlama sahasındaki yetersizliklerdir. Manevi engeller ise; insanlardaki ve bilhassa yönetim kademelerindeki İslâmî şuur eksildiği ve karşılıklı sevgi bağlarının zayıflığıdır.

Bütün bu resmi organizasyonların hedefi bizzat müteşebbislerin ve halkın, yani işçinin, çiftçinin, öğrenci ve öğretmenin, gazeteci ve sendikaların kaynaşmasıdır. Türkiye'de Ali Coşkun Bey'in T.C. Odalar Birliği Başkanı olduğu dönemde, İSEDAK çerçevesinde yapılan çalışmalar sırasında, işadamlarının tanışmasını sağlamak üzere İstanbul'da Odakule'de ilk toplantı yapılmıştır. Sektörlere göre bölünen 10 bölümde İslam Ülkeleri işadamları biraraya gelerek yatırım araştırmaları yapmışlardır.

IDB, İslâm Ülkeleri arasında müşterek yatırım projelerinin gelişmesi için gayret etmiştir. Fuar ve sergilerin açılmasını, daimi ticaret merkezlerinin kurulmasını teşvik etmiştir. İSEDAK çerçevesinde ilk İslâm Sanayi Fuarı İstanbul'da, İkincisi Kazablanka'da yapılmıştır. Bu çerçevedeki fuarlar sırasıyla muhtelif İslâm Ülkelerinde yapılmak üzere devam etmektedir.

Bugün artık özel sektörlerin ve halkın kaynaşması noktasına gelmiş bulunuyoruz. Türkiye'de ESAM'ın öncülüğünde 1991 yılında İstanbul'da başlayan "Müslüman Toplulukları İşbirliği ve Dayanışma Toplulukları" bir süre devam etmiştir. 1996'da beşincisi yine İstanbul'da yapılmıştır. 1994'te Yıldız Sarayı'nda yapılan toplantıda özel sektör sahasındaki organizasyonu Pakistan üstlenmiştir. O yıl Pakistan'da "Pakistan Business Forum" adında bir teşkilât kurulmuştur. 1994'te Prof. Hurşid Ahmed Türkiye'de Prof. Sabahaddin Zaim'e bir mektup yazarak kurulan teşebbüsün isim, adres, telefon, faks gibi haberleşme imkânlarını belirtmiş ve Türkiye'deki muadili organlara duyurmasını istemiştir. Sabahaddin Zaim tarafından durum, başta MÜSİAD olmak üzere İş Dünyası Vakfı ve İŞHAD gibi kuruluşlara bildirilmiştir. MÜSİAD ve İŞHAD Pakistan'daki PBF ile irtibata geçerek PBF'nin 1994'de

tertib ettiği toplantıya katılacaklarını bildirmişlerdir. Fakat yeterli katılımcı olmadığı için toplantı o yıl ertelenmiş ve 1995 yılında gerçekleştirilmiştir.

Lahor şehrinde 1995 Eylül'ünde tertib edilen 1. Uluslararası İşadamları Toplantısına 23 İslâm Ülkesinden 800 civarında sanayici ve işadamı katılmıştır. Böylece bizzat müteşebbisler birbirleri ile tanışarak karşılıklı işbirliği imkânlarını aramışlardır. Bunun üzerine Türkiye'den katılan MÜSİAD yöneticileri müteakip toplantının İstanbul'da yapılmasını teklif ederek organizasyonu üstlenmişlerdir. 1996 yılının Kasım ayında İstanbul'da hem "2. Uluslararası İş Forumu" toplantısı yapılmış, hem de "4. Uluslararası MÜSİAD Fuarı" düzenlenmiştir.¹¹² Böylece bir yandan İslâm Dünyası'ndan katılan akademisyenler önceden basılıp dağıtılan ilmi tebliğlerini takdim ederek tartışmak imkânı bulmuşlar, diğer yandan toplantıya ve fuara katılan işadamları hem mamullerini teşhir, hem de birbirleri ile tanışıp anlaşma yapma imkânını elde etmişlerdir. Zaten aslolan hedef de budur: Özel sektörün, yani toplumların kaynaşması. Zira resmi heyet temsilcileri değildir. Hâlbuki işadamlarının kaynaşması devamlılık arzeder ve toplumların kaynaşmasını temin eder. Halen sekreterliğini ve yönetimini MÜSİAD'ın üstlenmiş olduğu "Uluslararası İş Forumu" "International Business Forum"un bu görevi liyakatle yerine getirmesini Cenâb-ı Hak'tan niyaz ediyorum.

---

112. Polat Otelinde tartışılmış ve nihai bildiri imzalanmıştır. 4. Uluslararası MÜSİAD Fuarı ise 21 Kasım 1996 Perşembe günü Yeşilköy'de Dünya Ticaret Merkezi'nde açılmış ve 24 Kasım 1996 Perşembe günü Yeşilköy'de Dünya Ticaret Merkezi'nde açılmış ve 24 Kasım 1996 Pazar akşamı kapanmıştır. 2. Uluslararası İş Forumu'na yaklaşık 35 İslâm ülkesinden 1000 işadamı katılmış, Fuar'ı Pazar akşamı kapanmıştır. 2. Uluslararası İş Forumu'na yaklaşık 35 İslâm ülkesinden 1000 işadamı katılmış, Fuar'ı 40.000'den fazla insan ziyaret etmiş, 17 tebliğin tartışıldığı Forum'da akademisyenler arasındaki görüşmeler seviyeli bir ortam içinde cereyan etmiştir.

Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Siyaseti (İşçi Meseleleri)¹¹³

Bu yazıda işçi meseleleri üzerinde bazı ana noktalara temas edeceğim. Bu noktalarda fikirlerimi arzedeceğim.

Mevzuu şu hatlar içinde izah etmek istiyorum.

Evvelâ “işçi” mefhumu: “işçi meseleleri” diyoruz, neden işçi meselesinden bahsediyoruz? İşçi kavramı, “işçi” mefhumundan neyi kastediyoruz? Kimdir işçiler? İkincisi, böyle bir işçi meselesinin ele alınması gerektiğine göre bunların hususiyeti nedir? Üçüncüsü, işçilerin meseleleri nelerdir? Dördüncüsü, işçi meselelerinin hal yolları nelerdir? Beşincisi, demokrasi ile işçi meselelerinin hal yolları arasındaki münasebet nedir? Altıncısı, işçi meseleleri hususunda benimsenmesi uygun olan prensipler ve alınması gereken tedbirler nelerdir?

Yazımın programı budur. Şimdi meseleyi arz ediyorum.

“İşçi meselesi” diye bir dâva esasında bugün içinde yaşadığımız sanayi cemiyetinin bir meselesidir. Yirminci Asrın ana vasfı bir sanayi dünyası oluşudur. Ve iki asırdır bu dünya ortaya çıkmış vaziyettedir. Sanayi cemiyeti, bundan önceki küçük sanatlar cemiyetinden farklı bir düzene sahiptir. Teknik bakımından, içtimâi yapı, ahlaki düzen, fikir ortamı bakımından, vesaire. O itibarla bu sanayi cemiyetinde birtakım problemler ortaya çıkmakta; fabrika sanayii cemiyeti sadece o cemiyetin teknik yapısını değil, fakat kültürel yapısını, ahlâki yapısını, zihni yapısını, içtimâi yapısını

113. Aydınlar Ocağı'nın Ankara'da tertip ettiği bir konferansta verilen tebliğ.

tesir altında bırakmakta ve sarsmaktadır. O itibarla, bütün sanayileşen cemiyetler, bu sanayileşme hareketinin ortaya çıkarttığı içtimaî meseleler üzerine eğilmek ve onlara mukabil çözüm tarzları bulmak mecburiyetini hissediyorlar. Türkiye’de aşağı yukarı iki asırdan beridir çeşitli siyâsi, hukuki, kültürel problemlerle birlikte olmak üzere, dünyadaki bu sanayi hareketine ayak uydurmağa çalışılmaktadır. Fakat bunu hâlen de gerçekleştirmiş durumda değildir. Bütün bu siyâsî hareketlere paralel olarak cemiyetimizde bu sanayileşme hareketi günden güne geliyor. Bu sanayileşme hareketinde cemiyetin içtimai ve sosyal yapısı da beraber değişmektedir. Dolayısıyla, iktisadî hayatta ve iktisadî sahada çalışan insanların yapıları ve iş tarzları değişmektedir.

Bir cemiyette nüfusun (Türkiye’nin 74 milyon nüfusu var) iktisadî faaliyetlere katılan kısmına faal nüfus veya kısaca işgücü diyoruz. Bu iş gücü denilen müstahsil üretici unsurlar dört grupta toplanıyorlar: sanayi, ziraat, ticaret ve hizmetler. Bu dört sahada çalışan insanlar yaptıkları iş bakımından da üç veya dört kademe de toplanabiliyorlar. Bu insanlar ya işveren oluyor, ya kendi başlarına çalışan insanlar durumunda bulunuyor, veyahut da işçi durumunda bulunuyor. İşveren durumunda bulunan insanlar da iki halde oluyor: ya ücret veya maaş mukabilinde çalışıyor veyahut da ücretsiz, yardımcı aile efradı durumunda bulunuyor. Şimdi Türkiye’imizde işveren dediğimiz (bunlar şahıs olabiliyor, tüccar, sanayici, devlet, belediye, âme idareleri, kurumlar, gibi) teknik bakımından sermaye sahibi olan ve başkalarını belirli bir gelir karşılığında ve bir hizmet akdi ile çalıştıran kimsedir. Geliri de belirli değildir; kârdır. Kendi başına çalışanlar üç gruba ayrılıyor: küçük esnaf dediğimiz grup, küçük çiftçiler ve bir de serbest meslek erbabı dediğimiz, avukat, doktor, muhasip vs. Üçüncü grup işgören veya ücretli dediğimiz kimseler de üçe ayrılıyor: memur, müstahdem ve işçi. Bunlar da fikrî veya bedenî emeğini muayyen bir işverenin emrine arzeden ve karşılığında belirli bir gelir elde eden kimseler oluyor.

Eğer bunlar ücretli çalışıyorsa (ücret veya maaş mukabilinde), “işçi”, “memur” ve “müstahdem” adını alıyor. Ücretsiz çalışıyorsa yardımcı aile efradı durumunda bulunuyor. Bugün (19 yılı)

Türkiye’de 74 milyon nüfusun aşağı yukarı yüzde 43’ü iktisadî faaliyete katılma durumundadır. Ve bunların da, yani iktisadî ve sosyal hayata katılan her yüz kişiden 26’sı kendi başına çalışan durumundadır. Küçük çiftçiler bunun içine dâhildir. Yüzde 2 işveren durumdadır. Yüzde 39’u da, her yüz kişiden 39’u da ücret ve maaşla çalışan işçi, memur ve müstahdemlerdir. Bunun dışında kalan yüzde 30 da ücretsiz çalışan yardımcı aile efradıdır. Bunlar daha çok köylerde, tarım sahasındadır.

Şimdi bir ülkede, iktisadî kalkınmayı sağlamak için çalışılırken, bu iktisadî kalkınmanın hızlı olması istenirken, ülkede gelir dağılımında sosyal adaletten bahsedilirken, cemiyetin iktisadî ve içtimaî yapısının ahenkli ve düzenli olması istenirken, bütün bu faaliyetler bu gruplar arasında cereyan edecektir. İşte “işçi” denilen grup da bu arzettiğim işçi kademesine girenlerdir ki, Türkiye’de bunlar ücretli veya ücretsiz çalışanlar dikkate alınırca çalışan insanların yüzde 70’ini teşkil eder. Fakat sadece ücretliler dikkate alınırca yüzde 39’u olur. Yani Türkiye’de içtimaî siyaset bakımından esasında üzerinde en çok durulması gereken insanlar ücretsiz çalışan yardımcı aile efradı grubudur. Ve bunlar tarım sahasında çalışırlar. Fakat bu sahanın çok engin oluşu, dağımıkk oluşu yüzünden bu tarafa el atılamamaktadır, bundan sonra gelen işçi grubu ele alınmaktadır. İşçi grubunun ele alınmasındaki en büyük hususiyet şudur: bu kardeşlerimiz umumiyetle şehir ve kasabalarda yaşamaktadır. Düşük gelirli gruplardır. İşyerlerinde toplu ve bir arada bulunmaktadır, bu sayede de iktisadî ve siyâsî bakımdan bir baskı grubu meydana getirme imkânına sahiptir. Bu insanların meseleleri nelerdir? Umumiyetle işçilerin meseleleri kategorik olarak çalışma şartlarının ıslâhı ve geliştirilmesinden ibarettir.. Bunun içinde iş piyasalarının, işyeri şartlarının ve iş müddetlerinin düzenlenmesi dâhildir.

İkincisi, ücret gelirlerinin arttırılmasıdır. Bunun içinde nakdî ve hakikî ücretlerin arttırılması, asgarî ücretlerin tanzimi, verimin, yani prodüktivitenin arttırılması ve verim artışından ücrete pay verilmesi dâhildir.

Üçüncüsü, sosyal güvenliklerinin teminidir. Bunun içinde çeşitli sosyal sigortaların temini, hastalık, ihtiyarlık, kaza, analık sigortalarının ve işsizlik sigortalarının temini ve sağlık imkânlarının temini sözkonusudur.

Dördüncüsü, mesken ihtiyacının karşılanmasıdır. Burada mesken kooperatiflerinin geliştirilmesi sözkonusudur.

Beşincisi, ücret politikasıyla, vergi siyasetiyle, sosyal güvenlik ve kooperatifler yoluyla millî gelirdeki işçi paylarının artırılması meselesi mevcuttur.

Altıncısı, bunlara çalışma imkânı sağlanması ve işsizliğin giderilmesi sözkonusudur. Şu halde işçi meseleleri dediğimiz zaman karşımıza bu altı kategorideki meseleler çıkmaktadır. Bu meseleleri nasıl halledeceğiz ve yeryüzünde hangi yollardan halledilmektedir? Bu meselelerin halledilmesi, doğrudan doğruya bir cemiyetin iktisadi ve siyasî rejimiyle ilgilidir.

Bunun için üç genel hal tarzı mevcuttur. Birincisi, bütün bu tedbirler devlet ve hükümet yoluyla ve kanunlarla tanzim edilir, iş piyasalarının ve istihdam şartlarının kanunlarla tanzim yolu devlet tarafından düzenlenir. Bu da ya teşriî organlar tarafından mevzuat isdariyle veyahut kazaî yollarla mecburî tahkim sistemiyle yapılır.

İkinci sistem, işverenler yoluyla yapılır. İş piyasası ve istihdam şartları iktisadî şartlara ve piyasa şartlarına göre tanzim olunur.

Üçüncü sistem kendi kendine yardım yoluyla yapılır. Yani toplu sözleşmelerle, işçi ve işveren arasında pazarlık ve anlaşma yoluyla bu işler tanzim edilir, bir de kooperatifler yoluyla düzenlenir.

Bu üç tarz sistem hangi siyasî rejimlerde mevcuttur? Birinci sistem, yani bütün bu işçi meselelerinin, çalışma hayatının tanzim hususunun devlet tarafından kanunlarla tepeden tanzim edilmesi otoriter rejimlerde görülür. İkinci sistem, yani tamamen piyasa şartlarına bırakılması, işverenlerin takdirine bırakılması sistemi 19. asırdaki liberalist sistemin prensibidir.

Üçüncü sistem, yani taraflar arasında anlaşma yoluyla meselelerin halledilmesi demokratik sistemlerde uygulanır ve böyle bir düzen birden fazla siyasi partilerin mevcut bulunduğu siyâsî demokrasilerde tahakkuk eder.

Bugünkü şartlar içinde Türkiye’de kanaatimce en uygun şekil üçüncü şekildir. Yani çalışma şartlarının taraflar arasında anlaşma yoluyla halledilmesi. Esasen, Türkiye’de bugün benimsenmiş olan iktisadî ve siyâsî istikamet bunu gerektiriyor. Çünkü Türkiye’de birden fazla siyâsî partilerin bulunduğu demokrasi vardır. Türkiye’de devletin ve özel teşebbüsün birlikte iktisadî hayata iştirak ettiği bir ekonomi düzeni mevcuttur ve bu ekonomi düzeni ve siyâsî demokrasi, arzettiğim gibi, tarafların aralarında işbirliği yapmalarıyla gerçekleşen toplu sözleşme sistemi gibi kendi kendine yardım organlarıyla gerçekleşebilir.

Bu arada şunu belirtmek gereklidir. Birinci sistem, arzettiğim, otoriter rejimlerde tahakkuk eder. Ve bu devletçiliğin kuvvetli olduğu bir rejimde gerçekleşir. Bu ara da hemen devletçiliği ikiye ayırmak gerekir. Devletçiliğin iki veçhesi ve mânâsı vardır. Birincisi, devletin iktisadî faaliyetlere bizzat katılıp, cebrî tasarruf ve yatırımlarla işletmeler kurması ve bunları idare etmesidir. Buna devlet kapitalizmi de denir. İkincisi, devletin içtimâî ve iktisadî dengeyi cemiyette sağlamak gayesiyle, iktisadî ve sosyal hayatta tanzim edici tedbirler almasıdır. Bu mânâda devletçilik umumiyetle piyasa ekonomisini benimseyen bütün demokrasilerde uygulanmaktadır.

Türkiye’de de kanaatimce Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana demokratik bir rejimin gelişme safhaları kademe kademe inkişaf etmiştir. 1923’de evvelâ Cumhuriyetin ana kalıbı kurulmuştur. 1945’de çok partili siyasi rejimle Cumhuriyetin siyâsî demokrasi safhası tamamlanmıştır. 1963’de toplu sözleşme ve hür sendikacılık prensipleri ile cumhuriyetin iktisadi demokrasi safhası tamamlanmıştır. Şimdi yapılacak şey bu kurulmuş ortamların iyi işlemlerini sağlamaktır. Yine kanaatimce, toplu sözleşme sistemine dayanan çalışma şartlarını tanzim şekli bizim millî prensiplerimize uygundur. Çünkü eğer işçinin düşük gelirleri

ve halkın taban kitlesini koruyucu bir durum ortaya çıkartırsa, yani toplu sözleşme sisteminin kabulü işçiyi koruyorsa işçiler, düşük gelirli ve umumiyetle halkın taban kitlesini meydana getiriyorsa, ziraat işçileri dahil, bu kitle, yine bir kazıye arz ediyorum, dinî ve millî şuru bozulmamış olan Anadolu çocuklarıdır; bunu kabul edersek ve Türkiye’de servet ve tahsil sahibi olanların bunlara sahip olmayanlara nazaran dinî ve millî duygular ve manevî değerler bakımından daha zayıf olduğu fikri kabul edilirse, o takdirde iktisadî ve siyasî kudreti manevî yapısı daha kuvvetli olan alt halk tabakası lehinde dengeye getiren düzenler millî açıdan faydalı sayılır. Binaenaleyh bu açıdan düşündüğümüz zaman halk kitlesinin refahını sağlayıcı sistemlerin daha uygun olması gerekir.

Şimdi bir başka noktaya geliyoruz. Peki, bu toplu sözleşme sistemi içinde meselelerin hal şeklinin demokrasi ile alâkası nedir? Demokrasinin siyasî tarifi var. Bendeniz iktisadî ve içtimaî tarifi ile ilgileniyorum. İktisadî ve içtimaî bakımdan demokrasi demek, bir ülkede iktisadî ve siyasî kudretin bir merkezde, bir şahısta, bir grupta birikmeyip muhtelif gruplar arasında ahenkli ve dengeli dağılması hali demektir. Binaenaleyh, demokrasi hiçbir iktisadî, siyasî ve içtimaî grubun diğer gruplara mutlak şekilde tahakküm edememesi demektir. Demokratik rejimin de başarısı, gruplar arasında iktisadî ve siyasî kudret dağılımının dengeli ve ahenkli olmasına bağlıdır. Siyasî kudret dağılımını siyasî partiler sağlar, İktisadî kudret dağılımını da toplu sözleşme sistemi sağlar. İki beraber tahakkük ederse demokrasi gerçekleşir. Bu hal tarzı, hemen ilâve edeyim, materyalizme ve maddî kudrete dayanan bugünkü dünyamızda maddî kudretler arası dengeye dayanan bir demokrasi şeklidir. Gaye, murakabenin sağlanmasıdır. Bu arada, Türk-İslâm cemiyeti için bu sistem ideal şekil midir, sorusu sorulabilir. Cevabım: olmayabilir. Fakat bugün için mevcutların en iyisi ve uygundur, kabili tahakkük olanıdır. Sebep de şudur: bugün, bildiğiniz gibi, dünya İslâm kongrelerinde İslâmî cemiyetin iktisadî ve sosyal şartları tartışılmaktadır. Henüz kesin sonuçlar mevcut değil. Fakat bilinen husus şudur: İslâmî cemiyet

düzeninde, gerek dört halife devri, gerek Osmanlı İmparatorluğu sistemini dikkate alırsak, maddî ve dünyevî kudrete sahip olanlar cemiyetin hayatını, iktisadî, içtimâî, her türlü ilişiyi ilâhî iradeye göre düzenlemeyi kabul ettiğinden, maddî kudretin, ilâhî kudret tarafından murakabesi söz konusudur. Şeyhülislamlık makamı ile FETVA sisteminin amacı budur. Binaenaleyh bu mânada bir kudret dağılımı vardır. Halbuki bugünkü dünyamızda böyle bir ilâhî kudrete tebaiyet söz konusu olmadığı için, cemiyette dengeyi sağlamak bakımından maddî kudretler arasında dengeyi temin etmek ve murakabeyi sağlamak yoluna gidilmektedir. O bakımdan, birinci sistem mevcut olmadığına göre ikinci sisteme gitmek gereklidir.

Toplu sözleşme sistemi, bu manâsıyla demokrasiyi gerçekleştiriyor. Bu yüzdendir ki, yeryüzünde, tarihte ve hâlde, sanayi cemiyeti içinde hiçbir otoriter rejimde toplu sözleşme sistemine yer verilmemektedir. Bugünkü dünyada sendikalar, sendika adı altında işçi teşekkülleri her ülkede vardır. Çin’de, Rusya’da, Amerika’da, Arjantin’de, Bolivya’da, Türkiye’de... her ülkede vardır. Fakat sendikaların görevleri bakımından bir taksim yaptığımız zaman cemiyetlerin ideolojik farkı ortaya çıkar. Bugün bütün komünist dünyasında ve otoriter rejimlerde, Franko İspanyasında sendikaların toplu sözleşme hürriyeti ve fiilî grev hakkı yoktur. Her türlü otoriter rejimde bu hak kaldırılır, çünkü otoriter rejim demek iktisadî ve siyasî kudretin devlette biriktiği hal demektir. Bu sistem ise kudreti dağıttığı için otoriter rejime gidilmek istendiği anda bu sisteme iltifat edilmez. Bu yüzden intikal devri olan Atatürk devresinde, 1938’e kadar Türkiye’de toplu sözleşme sistemi yoktur. İktisadî bakımdan güdümlü bir sistem hâkimdir. Dolayısıyla denebilir ki, gerek Hitler Almanya’sında, gerek Mussolini İtalya’sında bu sistem kaldırılmıştır. Şu halde, toplu sözleşme sistemleri demokratik bir rejimin kaçınılmaz bir unsuru haline geliyor. Buradan dönelim, eğer biraz teknik izahata gidersek bunun sebeplerini görmek kolaylaşır. Başta da arzettiğim gibi, işgücü her cemiyette dört grupta toplanır: ziraat, sanayi, hizmet ve ticaret. Ve bunlar da meslek bakımından, işveren, kendi başına

çalışan, işgören ve ücretsiz yardımcı aile efradı olarak dörde bölünüyor. İktisadî teori bakımından iktisadî faaliyete katılan dört unsur vardır: teşebbüs, sermaye, arazi ve emek. Teşebbüs sahibinin geliri kârdir. Sermaye sahibinin geliri, bugünkü kapitalist düzen içinde faizdir. Arazi sahibinin geliri ranttır, yani Türkçesi kiradır. Emek sahibinin geliri de maaş dâhil ücrettir. Bu dört gelirin toplamı, yani kâr, faiz, rant ile ücretin toplamı millî geliri meydana getirir. Kârı elde edenler umumiyetle işveren, kendi başına çalışanlardır. Faizi elde edenler, gene aşağı yukarı aynı grup olabilir, yani bir şahsın bankada parası varsa, faiz alıyorsa faiz geliridir, işçinin de olabilir belki ama az olur. Rant geliri yine aşağı yukarı iki grubundur. Ücret geliri de iş görenin. Şu halde, bir ülkede millî gelirin âdil dağılımından söz ettiğimiz zaman, bunun mânası bu dört unsur arasında teşebbüs, sermaye, emek ve arazi arasında bu dört tip gelirin dağılım şeklinden ibaret demektir. Bu gelir dağılımının adil olması istendiği zaman, şu sorulur: bu gelir nasıl dağılmaktadır, kim dağıtıyor? Otoriter rejimlerde bu geliri devlet dağıtır. Tepeden emreder ücretleri, fiyatları, kârları tanzim eder, cebri çalışma sistemini uygular, geliri dağıtır; eski Sovyet sistemi. 19. asır liberalizmindeki, tamamen materyalist, bütün içtimaî ve manevî değerleri bir tarafa iten sistemde ise sermayedara bırakılır, işverene bırakılır, o tanzim eder. Yine esasında iktisadî mânâsında otoriter bir rejim hâkim demektir. Demokraside ise, bu gelir dağılımı mutlak olarak, ne devlete ne işverene, ne işçiye bırakılır, aralarında anlaşma yoluyla tanzim edilmesi cihetine gidilir. Binaenaleyh demokrasiyi eğer, arzettiğim gibi, iktisadî ve siyasî kudretin muhtelif gelir grupları arasında ahenkli ve dengeli dağılabildiği düzen diye kabul edersek şayet, bunun tahakkuku bu sistemle kabildir.

Şimdi, bu maruzatımın ışığında, Türkiye’de işçi meseleleri hususunda bizlerce benimsenmesi uygun olan prensip ve tedbirler neler olabilir? Birincisi, iktisadî kalkınmanın hızlı olmasına taraftarım. İktisadî kalkınmanın hızlanması için müstahsil (üretici) faaliyetlerin gelişmesi lâzımdır. Bu da bilhassa sanayi ve ziraattır, diğer iki grup, hizmet ve ticaret müştak kollardır, ilk iki

grubun gelişmesine bağlıdır. Ve bunun artması için bu sektörlerin gelişmesi lâzımdır, içtimâî düzen bakımından lâzımdır. Zira eğer kalkınmayı ve sınaî yatırımları hızlandırmazsak, her yıl bir milyon civarında artan nüfusumuza ve her yıl 300 bin civarında iş piyasalarına katılmağa amade bulunan iş gücümüze kâfi iş sahası bulamayız, işsizlik artar, cemiyetin içtimâî yapısı sarsılır. Şu halde kalkınma hızını arttırmak, hem iktisadî geliri arttırmak bakımından, yani bugün hâlen iş hayatında gelir sahibi insanların refahı bakımından lâzımdır, hem de içtimâî bakımdan cemiyetin sosyal düzeninin sarsılmasını önlemek için lâzımdır.

İkincisi, iktisadî kalkınmada devletin düzenleyici ve denetleyici tedbirlerine, prensip olarak karşı değiliz. Fakat bu hareketi gaye olarak değil, ancak vasıta olarak kullanabiliriz. Gaye, ferdin teşebbüs hürriyeti ve kudretini geliştirmektir. Fakat gelişen ülkelerde fertlerin, şirketlerin uzun vadeli yatırımlarda sermaye imkânları kâfi gelmediği için kalkınmayı hızlandırmak bakımından devletin yardımcı harekette bulunması lâzımdır. Bunun nisbetini tayin mühimdir, işte bu tayin keyfiyeti de plânlamanın lüzumunu ortaya çıkarır. Ve demokrasilerde ihtiyarî plânlama, otoriter rejimlerde cebrî plânlama hâkimdir. Sovyet sisteminde cebrî plânlama, cebrî çalıştırma söz konusudur. Demokrasilerde ihtiyarî plânlama, yol gösterici ışık tutucu plânlama söz konusudur. Bu planlamanın da gayesi, bu nisbetleri arzettiğim gibi, kalkınma hızının nisbetini tayin etmek, bu kalkılmanın yükünü hangi gruplara dağıtacağımızı, nisbetini tayin etmek, yeraltı ve yerüstü maddî kaynaklarımızı ve insan enerjisini nasıl değerlendireceğimizi tayin etmek ve bu iktisadî kalkınmayı hazırlamak üzere cemiyetin alt yapısını, içtimâî yapısını, ahlâkî, kültürel, dinî, hukuki ve siyasî yapısını tanzim etmektir. Çünkü bunlar tanzim edilmedikçe iktisadî kalkınma sırf maddî yapıyla gerçekleştirilemez. Prensip olarak piyasa ekonomi düzenini benimsemeliyiz. Çünkü piyasa ekonomisi düzeni demokrasinin bugünkü tatbikatıdır. Bu bir ideoloji değildir, bir doktrin değildir, bir tatbikattır. Çünkü iktisadî siyaset doktrinlerle geliştirilemez. Her doktrin nazarîdir, biraz karikatüre benzer, iktisadî ve içtimâî hayat ise

zıtların birleşmesinden meydana gelmiştir. Daima karmadır ve komplekstir. Her cemiyet bulunduğu şartlara göre çeşitli doktrinlerden muayyen dozlar alabilir. Hazır reçete söz konusu değildir. Muayyen dogmatik prensiplere bağlanmak yanlıştır. Hiçbir rejimde, dünyada hiçbir zaman muayyen bir doktrin tam olarak tatbik edilememiştir, edilemez de. O itibarla Türkiye’de piyasa ekonomisi düzenini, dozunu ayarlamak, iktisadî, içtimâî plânlama ile ve fikir elemanlarımızın tartışması ile, cemiyetin içtimâî, ahlâkî, iktisadî, kültürel köküne inmek şartıyla düzenleyebiliriz. Sosyal adaletin geliştirilmesine taraftarız, şarttır; zaten dinimizin temeli buna dayanmaktadır. İslâm, sosyal adalete dayanan bir cemiyet düzeni ortaya atar. O bahse girmiyorum, çünkü İslâmiyet esasında kapitalizmden ve sosyalizmden ayrı bir iktisadî siyaset ortaya atmaktadır. Bunun teferruatı ayrı bir bahistir. Fakat sosyal adalete taraftarım. Bu sosyal adaletin gerçekleştirilmesini sosyalizm yoluyla değil, içtimâî siyaset tedbirleriyle gerçekleştirmeye taraftarım. Bu içtimâî siyaset tedbirleri de demokrasinin icaplarıdır ki, bunun teorik adı refah ekonomisi tedbirleridir. Ve bu tedbirlerin ortaya çıkarttığı devlet sistemi de refah devletidir.

Sosyal siyasetin bu mânada bir tarifini yapmak da belki icap edebilir. Sosyal siyaset, sosyalizme Marksizme karşıdır, fakat kapitalizmin, 19. asırdaki materyalist, maddî kapitalizm yönünü ıslah edici düzenleyici tedbirler manzumesidir. Ve şöyle tarif edebiliriz bunu: Sosyal siyaset, mevcut düzeni, hukuk düzenini yıkmadan bu düzeni ahlâkî ve mânevî açıdan ıslah etmek gayesiyle aksayan bütün noktalarını düzenleyici tedbirler manzumesi ve cemiyette sefaleti ve sefaheti önleyici tedbirlerin toplamıdır.

Binaenaleyh, sosyal adaleti sağlayıcı sosyal siyaset tedbirleri olarak, sendikaları geliştirmeliyiz. Sendika müessesesi esasında lüzumlu, faydalı bir organdır; çalışan bütün gruplar aralarında teşkilâtlanmalıdır, buna çalışmalıyız. Çünkü demokrasi teşkilatlanmış bir cemiyet düzeni demektir. Fakat sendikalara imanlı, milliyetçi elemanları sokmaya çalışmalıyız. Çünkü komünizmin, bir ülkede esas ele geçirmeğe çalıştığı dinamik kuvvetlerin başında sendikalar gelir. Eğer sendikalara biz vatanperver, imanlı,

dindar elemanları sokarsak sendikalar yapıcı unsur haline gelir, aksi halde yıkıcı unsur olarak fonksiyon ifa edebilir. Bu bakımdan da bu sistemin mânâsı hususunda işçileri ve işverenle tenvir etmek, bilgi bakımından ve ahlâk bakımından geliştirmek lâzımdır. Çünkü kanaatimce demokrasinin gelişmesi için Türkiye’de sistem kurulmuştur, fakat bu kâfi değildir. Sistemin başarısı neye bağlıdır? Demokraside otoriter rejimden farklı olarak şu durum vardır: otoriter rejimde hâkim olan insan emreder, tebaa riayet eder. Demokraside bu otorite kalkmıştır. Kudret dağılmıştır: Bu kudretin dağılması cemiyeti anarşiye götürebilir. Cemiyeti anarşiye götürmeden kudret dağılımını ahenkli kılmak için tek çare vardır, bu da grupların arasında işbirliği yapmasıdır. Kim yapacaktır işbirliğini? Bütün bu grupları yöneten insanlar. Önderlerin arasında işbirliği yapılacaktır. Hangi gruplar söz konusudur? Tüccar vardır, ziraatçı vardır, çiftçi, işçi vardır, memur vardır, esnaf vardır ve bunların çeşitli kurumları vardır. Ticaret odaları, ziraat odaları, esnaf demekleri, sendikalar, kooperatifler, sigortalar, talebe cemiyetleri, matbuat, parlâmento, siyasî organlar, vesaire. Bütün bu teşekkülleri yöneten insanlar ekseriya seçimle işbaşına gelir. Demokrasinin bir özelliği şudur ki, bir siyasî parti iktidarı ele geçirse dahi bütün devletin mekanizmasını ele geçirmiş değildir. Binaenaleyh devletin yapısında bağımsız kudretler yollarına devam etmektedir. Bunlar arasında işbirliği sağlanmadıkça, demokrasideki kalkınmayı sadece siyasî iktidardaki parti ve hükümet sağlayamaz. Bunun bütün gruplarca desteklenmesi lâzımdır. Bunun için de işbirliğine ihtiyaç vardır. İşbirliği demek ise, icabında menfaatleri çatışan grupların kendi fert ve grup menfaatinde vazgeçerek millî menfaadere hususunda birleşmesi demektir. Bu ise bir diğergâmlık duygusudur. Bu da bir ahlâkî meziyettir. Şu halde bir cemiyette önderler, liderler, sevk edici kadrolar ahlâk ve fazilet bakımından gelişmemişse, yaptığı vazifenin muhtevasını bilgi bakımından müdrük değilse o cemiyette demokrasi muvaffak olamaz. Bugün yeryüzünde demokratik sistemi kurmuş birçok ülke vardır, fakat kanaatimce başarı nisbetlerindeki fark, o cemiyetleri sevk eden bu önder kadrosunun bilgi, ahlâk ve fazilet bakımından farklarına bağlıdır.

Türkiye’de demokrasinin muvaffak olması için, arzettiğim gibi, sistem kurulmuştur. Artık yeni bir sistem aramaya lüzum yoktur kanaatindeyim, sistem bellidir, siyasî partilere dayanan bir demokrasi düzeni, piyasa ekonomi düzeni, devletle özel teşebbüsün beraber çalıştığı bir düzen. Bu düzenin muvaffak olması ise bu kadroların yetiştirilmesine bağlıdır. Bunun için de, arzettiğim gibi, ahlâk ve faziletin ve bilginin gelişmesi lâzımdır ve her ülkede de ahlâkın temel kaynağı dindir. Binaenaleyh dinî eğitimin, ahlâkî eğitimin, bilginin beraber gelişmesi lâzımdır. Kanaatimce bilgi bir arabanın motoru gibidir, ahlâk, fazilet ve iman ise direksiyona benzer. Eğer direksiyon bozuksa motorun hızlı gitmesi tehlikeyi arttırır. Şayet direksiyon iyi, motor bozuksa araba gitmez. Yani bilgili fakat ahlâksız ve imansız bir münevver kadrosu cemiyeti hızlı götürür, ters istikamete saptırır, uçurumdan aşağı yuvarlar.

Şu halde, hülâsa edersek, Türkiye’de demokrasinin gerçekleşmesi için bilhassa sevk edici kadronun, buna “münevver” diyebiliriz ve demeyebiliriz, çünkü seçimle işbaşına geçen elemanların hepsinin yüksek tahsilli olması şart değildir ama cemiyette vazife almıştır; sendikacılar gibi. Sendikacı, işveren, matbuat mensubu, üniversite ve parti, hepsi. Bütün bu kadroların iyi yetiştirilmesine bağlıdır iyi yetiştirilmesinden kasdım da, arzettiğim gibi, müsbet bilgi ile ahlâk, fazilet, iman ve dinî bakımdan birlikte gelişmesi lâzımdır. Bunun dışında, asgarî ücretlerin tanzimi lâzımdır, bunu benimsemeliyiz. Çünkü taban kitleyi kalkındırır. Sosyal sigortaları benimsemeliyiz. Çünkü fakirlerin, muhtaçların, kazaya uğramışların, hastaların yardımına koşmaktadır. İslâmî-millî prensiplere uyan bir düzendir. Maddî bakımdan tanzim edilmelidir. Kooperatifçiliği benimsemeliyiz. Çünkü bu sistem de fakir kitlenin gelir miktarı artmadan satın alma gücünü arttırır. Yani kooperatiflerin fonksiyonu şudur: Nakdî geliri arttırmaz, fakat o nakdî gelirin, yani aynı paranın satın alma gücünü arttırmak yoluyla refah sağlar. O bakımdan faydalıdır.

Din adamlarını bu sahada bilgili kılmağa çalışmalıyız. Çünkü din adamlarının cemiyet düzeninde muazzam bir tesiri ve rolü

mevcuttur ve halk kitlelerini bu yoldan irşad etmekle mükellef bulunmaktayız. Eğer onlar bu sahada halkı irşad edebilirse, önderleri de ikaz edebilirse, önderlerin de ahlâkî yapıları gelişebilir.

Verimi, yani prodüktiviteyi arttırmağa çalışmalıyız. Kalkınma bu demektir. Çünkü eğer cemiyette her çalışan insan, tüccarı, bakkalı, memuru, hocası, talebesi, bankacısı, hepsi beher iş saati başına yaptığı işin miktar ve kalitesini arttırabilirse bu verim artışı demektir ve bundan millî gelir artmış olur, refah sağlanır. Bunun sağlanması için kendi başına çalışanlar kendi gelirine sahiptir, müstakildir. Fakat bütün büyük sanayi ve ticaret hayatında iktisadî verimin gelişmesi iki grubun işbirliğine bağlıdır: işçi ve işveren. Çünkü bu iki grup, beraber çalışmak mecburiyetindedir. İkisinin işbirliği olmadan iktisadî ve sosyal gelişme olmaz. Şu halde verimin artması için işçi-işveren işbirliğine şiddetle muhtacıız. Bu sağlanmadan fikrî bakımdan ve maddî bakımdan gelişme olmaz. Plânlı kalkınmanın başarısı için ise bir üçüncüsünü katmak lâzımdır: işçi-işveren ve hükümet arasında işbirliği olmadıkça iktisadî plânlama başarıya ulaşamaz. Çünkü kalkınma demek, kalkınma hızının tanzimi demektir. Kalkınma hızının % 5 olması demek, millî gelirin tasarruf ve tüketim nisbetini tayin etmektir. Tasarruf ve istihlâk nisbetini tayin ettiğimiz zaman derhal muhtelif grupların istihlâk geliri ile diğer tasarruf geliri arasında bir nisbet tanzim etmiş oluruz ki, bu nisbetlerin tanzimi, yani ücret ve kârın paylaşımı işçi-işveren arasında toplu sözleşme ile işletmede, iş sahasında belirlenir. Tatbikatta cereyan ettiğine göre hükümet bunu tanzim edemiyor. Hâlbuki hükümetin bütün plânları, bunların aralarındaki dağılım tarzına dayanıyor. Binaenaleyh işveren ve işçiler hükümetle bu prensiplerde anlaşamazlarsa demokratik rejimin gelişmesi sekteye uğrayabilir. Şunu da bilhassa işveren ve işçi kardeşlerimize anlatmak lâzımdır ki, toplu sözleşme sistemi, hür sendikacılık, grev hakkı ancak demokratik rejimlerde mevcuttur, işletme hürriyeti, teşebbüs hürriyeti, çalışma hürriyeti, çalıştırma hürriyeti ancak demokratik rejimlerde mevcuttur. Demokratik rejim içinde kalkınma başarıya ulaşamaz ise cemiyette tökezlenmeler başlar, şikâyetler artar ve otoriter re-

jimlere temayül çoğalıdır. Otoriter rejime gidildiği zaman da, hangi sahaya girileceğini peşinen kestirmek kabil olmaz ve her otoriter rejim içinde de hem işletme hürriyeti, hem de işçi hürriyeti ortadan kalkar. Yani esasında kısa vâde içinde menfaatleri çatışır gibi görünen işçi ve işverenlerin uzun vâde içinde menfaatleri müşterektir, çünkü aynı sistem onlara bu hürriyetleri bahşetmektedir. Binaenaleyh bu sistem içinde gelişmeyi sağlayamazsak Türkiye bakımından demokrasinin daima tehlikeye düşmesi ihtimali mevcuttur.

İşsizlik bakımından, dışarıya işçi gönderilmesi aktüel bir konu, kanaatimce meselemizi halledecek bir tarz değildir, faydalı ve zararlı tarafları vardır. Bu konuda dikkatli olmak gerekir.

Nüfus artışında, yine kanaatimce, nüfus artışının durdurulmasına, bendeniz taraftar değilim. Çünkü nüfus, bizatihi iktisadî kalkınma bakımından nötr bir unsurdur. Nüfus tek başına kalkınmayı ne hızlandırır, ne de geriletir. Çünkü nüfusun insan olarak iki fonksiyonu vardır. Bir insan hem müstahsildir, hem müstehliklidir. Üreticidir ve tüketicidir. Şayet bir cemiyette nüfusun müstahsil fonksiyonu müstehlik fonksiyonundan daha fazla geliştirilirse, o cemiyette nüfus artışı kalkınmayı hızlandıran muharrik unsur olur. Şayet bir ülkede nüfusun müstahsil fonksiyonu müstehlik fonksiyonu kadar geliştirilemezse nüfus kalkınmayı geriletir. Ama bunun miktarla alâkası yoktur. Tek bir şahıs da olsa bir cemiyette, o şahsın eğer istihsali istihlâkine yetmiyorsa o şahıs açlığa mahkûmdur. Nüfus kontrolü İslâm prensiplerine uygun olmak şartıyla ancak imsak yoluyla mümkündür. Fakat ana rahmine düşen insan, cenin artık ruh sahibidir ve insandır, ister bir aylık olsun, ister on yaşında olsun. Yani onun öldürülmesi katildir. Fakat imsak yoluyla doğum kontrolünü önlemek mümkündür. Bu esasında dünyanın jeopolitik yapısı ile ilgili ayrı bir konudur. Gerek Batı, gerek Doğu dünyasının müşterek bazı politikaları mevcuttur ve umumiyetle üçüncü dünya ülkelerinin nüfusunun artışına mani olmak istemektedirler. Bu ayrı birtakım problemlerle ilgili bulunmaktadır. Yani sadece basit bir dahilî, iktisadî, politika değildir; milletlerarası statüko ve dengenin sağlanmasıyla ilgili geniş bir problemdir.

Bugün Türkiye’de sendikacılık hareketi bakımından Türk-İş, Hak-İş ve DİSK adıyla ifade edilen teşekküller vardır. İşçi Sendikaları Federasyonları bir tarafta, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu bir tarafta. İki organ mevcuttur, bunlar en yüksek organlardır. Bunun dışında bir de Türkiye Ticaret, Sanayi ve Borsalar Birliği, yani Odalar Birliği mevcuttur. Fakat esas olarak ilk ikisi hâkimdir. Her ikisi de Türkiye’de bugün mevcut şartlar içinde demokratik sendikacılığa inanmış insanların elindedir.

Ve bugün Hak-İş ve Türk-İş dediğimiz teşkilâtlar Türkiye’de TİP’e karşı en müessir mücadeleyi yapan organlardır.

Efendim, benim maruzatım burada bitiyor. Şimdi bu arzettiğim hususları münakaşanıza arz ediyorum. Hüremetlerimle efendim.

Ortadoğu Ülkeleri Arasında İktisadî İşbirliği İmkânları I¹¹⁴

Bugün Asya'daki Ortadoğu ülkeleri içinde bulunan İslâm ülkeleri şunlardır: Türkiye, Afganistan, Arnavutluk, Azerbaycan, Bahreyn, Brunei, Bangladeş, Endonezya, İran, Irak, Ürdün, Kazakistan, Kırgızistan, Kuveyt, Lübnan, Maldiv Adaları, Mozambik, Malezya, Pakistan, Umman, Filistin, Suudi Arabistan, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri, Tacikistan, Türkmenistan, Yemen Cumhuriyeti. Bu yirmi devletten ondördü Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunuyordu: Afrika'da yirmi beş devlet İslâm dünyasına dâhildir. Bunlar: Benin, Burkina Faso, Cezayir, Cibuti, Komor, Fildişi Sahili, Kamerun, Çad, Mısır, Gabon, Gambia, Gine Bissau, Libya, Mali, Moritanya, Fas, Nijer, Senegal, Sierra Leone, Togo, Uganda, Yukarı Volta, Somali, Sudan, Tunus devletleridir. Bunların yedisi Osmanlı İmparatorluğuna dâhildi. Yâni bu devletler, elli yahut yüz sene evvelki Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarıydı.

İşte bunlar Ortadoğu veya İslâm dünyasıdır. Her gün bu devletlere bir iki tane daha ilâve ediliyor. İslâm dünyası zengindir. Ham petrolde dünya rezervinin %80'ine, tabii kauçukta %70'ine, dünya jüt rezervinin %80'ine, dünya hurma yağı potansiyelinin %75'ine sahiptir. Baharatın %67'si, hububatın %30'u, pamuğun %30'u, şeker kamışının %10'u gene İslâm dünyasındadır. İslâm dünyasında üretilen pamuğun büyük kısmı Rusya'da ve Rus pa-

114. 10-28 Aralık 1976, 8 Mart 1977 tarihlerinde Kubbealtı Cemiyetinde verilmiş olan seri konferanslardır. Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı / Toplum / İktisat / Siyaset, Cilt: 1, sh. 368-390.

muğunun tamamı Türkistan'da, petrolün büyük bir kısmı yine Rusya'da onun da tamamı yine Müslüman kesimi olan Türkistan ve Kafkasya'dadır. Bu ülkelerin ihracatları arasında şu önemli maddeler vardır. Aden: kahve, tütün, balık, tuz, petrol; Afganistan: yün, meyve; Cezayir: petrol; Bahreyn: petrol; Endonezya: kauçuk, çapra, teneke, baharat, tütün vs. ihraç etmektedir. Bütün bunları niçin tespit ediyorum. Çünkü Türkiye'nin dış ticaretini düzenlerken bunlarla ilgilenmesi lâzım gelecektir. Bu da bir politika meselesidir.

Bu ülkelerle ticaret anlaşması yapmak gerekir. Meselâ gazetelerde görüyorsunuz, Türkiye'nin buğdayı elinde kaldı, ihale yaptık da gelmediler deniyor. Bugün İslâm ülkelerinde buğday gibi bir meta yok. Ülkeler aç, ihtiyaç sonsuz. Ama Ankara'da ihale açılırsa, ancak büyük Batı şirketleri girebilir. Bunlar ihale ile olmaz. Ticaret Bakanı gidecek, dolaşacak, ülkelerle anlaşacak. Bu imkânlar araştırıldığında; buğday mukabilinde petrol, su mukabilinde petrol de alabiliriz. Bunlar anlaşma ile olur ve ülkelerin üst kademesinde düzenlenmesi lâzımdır. Biz alışmışız, ticarî hayatta Batı dünyası talip olsun, yol göstereyim; şunu alıyorum, şunu almıyorum desin, şunu sat desin. Bu tip, tâbî bir ticarî bünyedir. Biz umumiyetle Avrupa'ya, mal satmazdık, Avrupa bizden belli malları alırdı. Bizim artık satıcı hüviyetine girmemiz ve dünyaya açılmamız lâzımdır. İslâm ülkelerinde birçok kaynaklar var. Bunları toplantılarda söylüyoruz. Hepsi tertemiz pırıl pırıl genç Müslümanlar, ama çoğu da bilgisiz. Türkiye'yi tanımıyorlar. Geçen sene İslâm kongresine katılanların %70'i İstanbul'a ilk defa geldiklerini söylüyorlardı.

Çünkü yıllarca Türkiye ile İslâm dünyası arasında bir kopukluk vardı. Batı'nın muazzam propagandası bizde onlar aleyhine, onlarda bizim aleyhimize işlemiştir. Yeniden köprüleri kurmak, irtibatı temin etmek, enformasyon ve bilgi akışını sağlamak lâzımdır. İslâm dünyasında en büyük eksiklik budur. Ortadoğu ülkelerinin hepsi aynı yapıda değildir. Çok farklı bir oluşum içindedir. Zenginlik, resmî, iktisadî yapı bakımından farklılıklar çoktur.

Meselâ bunların içinde hızlı sanayileşme arzusu bol, sermayesi yetersiz insan gücü olan İslâm ülkeleri var: Libya, Suudi

Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Abu-Dabi, Bahreyn, Umman, Katar gibi. Burada insan yok, yetişmiş insan çok kıt. Para çok, sermaye bol, yatırımlar hızlı; her gün gazetelerde devamlı ihale ilânları görülür, hepsi milyarlık ihaleler. Batı dünyası buralara koşuyor. Diğer yanda, nüfusu yeterli, kapitali az, nispeten gelişmiş ülkeler var: Türkiye, Mısır gibi. Sermayesi bol, nüfusu ve sanayileşme arzusu olan ülkeler var: İran, Irak gibi. Sermayesi az, nüfusu ve sanayileşme arzusu olanlar var; Suriye, Ürdün gibi. Böylece İslâm ülkelerini çeşitli gruplara bölmek ka-bil. Siyasi rejim yönünden sosyalizmi benimseyenler var, kapita-lizmi benimseyenler var, İslamiyet'i şuurlaştırmak isteyenler var. Bütün bunlar arasında bir insicam ve işbirliği yapılırsa büyük im-kânlar doğabilir.

Size İslâm ülkelerinin imkânlarını rakamlarla verebilirim, İslâm ülkelerini AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu, Ortak Pazar) ile mukayese edersek GSMH (gayri safî millî hâsıla) bakımından fakirdir, aşağı yukarı %20'si kadar; nüfus aşağı yukarı aynı, GS-MH'yı ele alırsak, AET'nin %60-70'ini buluyor. Japonya ile muka-yese edersek; Japonya'nın GSMH'sinin %60'ına ulaşıyor. Nüfus da 2,4 misli. GSMH+Nüfus da Japonya'nın 1,5 misli oluyor. ABD ile karşılaştırsak; GSMH, ABD'nin %20'si, nüfus da 1,2 katı olup daha fazladır, LAFTA (Güney Amerika Birliği) yı ele alırsak, GSMH ondan fazladır. Nüfusta ve toplamda gene fazladır. Yâni dünya ölçüsünde oldukça potansiyelli, hacimli bir grup mevzu-i bahistir. Bu ülkelerin iktisadî potansiyelleri çok kuvvetlidir. Za-ten Afrika'ya XXI. asır kıt'ası deniyor. Fakat bu ülkelerin kendi aralarındaki münasebetleri ve ticaretleri zayıf; dış ticaretlerinin ancak %12'sini aralarında yapıyorlar. Ticaretin hemen hepsi gayr-i muslim dünya ile yapılıyor. Tek tek hepsi dışarıya bağlan-mış vaziyettedir. Bunu aralarındaki trafiğe çevirmek lâzım. Acaba bunun için evvelâ ne yapmak gerekecek?

Bendenizce önce zihniyet önemlidir. Türkiye'nin Ortado-ğu'ya girmeyi istemesi gereklidir. "Türkiye Ortadoğu'ya girer mi, girmez mi?" den önce, girmeyi istemesi lâzımdır; yâni, Türki-ye'nin İslâm dünyasında yer almayı arzu etmesi lâzımdır. İstersek

gireriz. Buna hiç şüphem yok. Bütün potansiyel hazır. Bütün müşahedeler onu gösteriyor. Durum son derece kıvamında, ortam hazır. Evvelâ bizim kendi zihniyetimiz olarak, yönetici kadro, münevverler, partiler, hükümet adamları olarak bunu istememiz lâzımdır. Bunu katiyetle söylüyorum. Çünkü bugün Türkiye’de bazı gruplar bunu istememektedir. Samimiyetle istediğimiz zaman Türkiye Ortadoğu’ya girer. İşte bu yönde yeni yeni kıpırdanıyoruz; ama gene de tam olarak istemiyoruz. Tekrar ediyorum, Türkiye Ortadoğu’da yer almak isterse, girer ve iyi yer alır; ama önce Türkiye’nin zihniyet olarak Ortadoğu’ya açılma siyasetini benimsemesi lâzımdır. Birinci nokta budur. Ondan sonra Ortadoğu’ya hulul etmek için yetişen neslin ve yeni kadroların dil bilgisi itibarıyla kendisini takviye etmesi lâzımdır. Şimdi Ortadoğu ülkeleri ve İslam dünyası ile işbirliğini kurmak istersek, bunu kim kuracaktır? Ancak bu dâvaya inanmış insanlar, yâni sizler. Bu fikriyatı sizler temsil ediyorsunuz. Genç nesillerin bu işlere girmesi lâzım.

Bu ülkelerle olan münasebetlerde, ticaretle, akademik faaliyette, fikriyatla politikada komşu ülke insanlarıyla görüşe görüşe asırların bıraktığı boşlukları kapatacağız. Fakat birbirinizle görüşecek müşterek diliniz olmazsa güç olur. Ne ticaret yapmanız mümkündür, ne politika, ne seminer, itiraf etmek gerekir ki dilbilgisi hususunda büyük eksikliğimiz var. Türkiye lisan bakımından çok kapalı bir ülke durumundadır. Çok içimize kapanık kaldık. Müşterek dilimiz yok. Bendenizin âcizane müşahadem şu ki; iki dili bilemezsek, ne Asya’ya, ne Afrika’ya girmemiz kabil olur. Arapça ve İngilizce iki geçerli dil halindedir. Bu gelişmeden insan kadrosu olarak da en çok istifade eden iki ülke var: Mısır ve Pakistan. Mısır Arapçasıyla, Pakistan İngilizcesiyle giriyor. Çünkü arz ettiğim gibi, sermayesi bol, yatırım hızı fazla, nüfusu az ülkeler var. İnsan kıtlığı var; mühendis yok, hekim yok, avukat yok, muallim yok vs. İslâm ülkelerinden gelenler tercih ediliyor.

Fakat daima bu ülkelerin çoğunun da Batı dünyası ile irtibatları çok kuvvetli. Meselâ Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinde Amerikan ekonomisi hâkim. Arkasından İngiltere geliyor. Emirliklerde muazzam yatırımlar var. Buralarda İngilizler hâkim.

Abu-Dabi, Dubai'ye giderseniz İngiliz genel valisi hâlâ duruyor gibi. Fakat eski İngiliz hâkimiyeti yıkılmış. Statüko bozulmuş. Her ülke giriyor; şimdi bu furya arasında Türkiye de girebilir. Çünkü evvelce bu ülkeler Batı ülkeleri arasında parsellenmişti. Meselâ Fransa Suriye'de, İngiltere Irak'ta ekonomiyi bağladıklarından hâriçten öyle kolay kolay girilemezdi. Şimdi bu monopol kırılmış vaziyettedir. Japonya, Amerika, Rusya ve diğer gelişmiş ülkeler bu pazarlara girmektedir. Böylelikle o ülkelerdeki iktisadî statüko bozulmuş olduğundan, yeni bir oluşum var; bu oluşumda kimin bileği kuvvetli ise o girebiliyor. Bu sebeple Türkiye için çok müsait bir zamandayız. İslâm dünyasında, Batı'nın monopolcü tutumunun kırıldığı bir zamanı yaşıyoruz. Fakat dediğim gibi, buralarda bu iki dil lâzım. İngilizce ve Arapça.

Batı dünyası hep takip ediyor, adamlarını gönderiyor. Meselâ Dubai'de iken İslâmî bir eğitim teşkilâtına çağırıldılar; gittik, görüş-tük, konuştuk. Çoğu Türkiye'ye gelmiş ilgili insanlar. Konuşurken solda bir adam dikkatimi çekti. Öyle oturuyor, tuhaf bakışlı, Arap kıyafetli. Tipi dikkatimi çekti. Tamamen-İslâmî mes'elelerden bahsedilen bu toplantıdan sonra, sordum: Kim bu adam? Müslüman mı? "Hayır" dediler. "Bir Fransız". Peki ne işi var burada? diye sorduğumda, "Vallahi geliyor, biz de git diyemiyoruz, ama kim olduğunu da bilmiyoruz." dediler. Tabii adam Arapça biliyor, İngilizce biliyor ve topluma kolayca hulul ediyor. Adamlar casus şebekeleriyle, potansiyelleriyle giriyorlar. Kim gidiyor, ne yapıyor, ne ediyor diye merak ediyorlar. Tabii bu ülkeler yeni yeni geliştiğinden devletlik vasfını yeni kazanıyorlar. İyi bir gelişme ile on sene içinde bir hayli terakki ettikleri meydanda, çoğu da şeyhlik vs. durumunda. Akıllı insanları var. Fakat buraları bütün dünyanın, üzerinde konsantre olduğu yerler.

Bu sözlerimle şuraya varmak istiyorum. Ortadoğu politikamızda, ikinci nokta lisan mes'alesidir. Üniversitede, yüksekokul-daki bütün derslerime başlarken, daima bundan bahsederim. Vakit kaybolmuş değildir. Üniversiteyi bitirinceye kadar, asgarî bir yabancı dil bitirmeye azmedin. Azmin elinden bir şey kurtulmaz. Ne için yüksek tahsil yapıyorsunuz? Çünkü bu size cemiyette bir

statü ve gelir imkânı ve gayelerinizin tahakkukuna imkân verecektir. Yüksek tahsil, eşittir yabancı dil. Yüksek tahsili bitirince, yabancı dil bilmiyorsanız, standart bir vatandaşsınız, iş bulmakta güçlük çekersiniz. Yabancı dil bildiniz mi derhâl maaşınız da mevkiiniz de iki misli artar. Bir işletmeye girseniz, yabancı dil bilmeyen ikinci sınıf mühendis durumunda kalırsınız. Çünkü muameleler geliyor, yabancı şirketlerle irtibat artıyor ve bu şirketlerle ticarî alış veriş, pazarlama işlerinde yabancı dil bilen ön plâna geçiyor. Aksi hâlde, cevher olsanız başarı nispetiniz yarım kalır. O vakit kolejden, yabancı okullardan gelenler Türkiye'nin dış politikasına, dış ticaretine hâkim olmakta ve ona göre yön vermektedir. Dil bilmek, bu bakımdan büyük hâdisedir.

Kubbealtı içinde bunu ele almak imkânları var mı, yok mu bilemiyorum. Bu lisan işine bütün gücümüzle önem vermek lâzımdır. Yabancı okullar değil, ama kendi mektebimizde kendi mefkûremiz içinde yabancı dili öğrenmek lâzımdır. Tekrarlıyorum: Türkiye'nin Ortadoğu'daki yerini alabilmesi için lisan bilen gençlere sahip olması lâzım ve bizim de en zayıf tarafımız budur. Bugün İstanbul'da paralı, parasız çeşitli imkânlar var. Bunu halletmek lâzımdır. İçinde bulunduğunuz çağ, sizin cihazlanma devrinizdir. Şu beş on yılda ne edinebilirseniz edinmeye çalışacaksınız: Bilgi, hüner, lisan, marifet. Çünkü sonra hayatınız boyunca hep bunları sarf edeceksiniz. Onun için lisan hem bu bakımdan hem de Türkiye'nin politikası bakımından çok önemlidir.

Üçüncü mühim nokta enformasyon, bilgi alış verişidir. Türkiye'nin İslâm dünyasında yerini alması, İslâm dünyasının kalkınması için, bu ülkeler arasında bilgi alış verişinin sağlanması lâzımdır. Bugün bu husus tamamen kopuktur. Şu saydığım 57 ülke birbiriyle irtibat bakımından çok zayıf bir durumdadır. İrtibatları zayıftır ve birbirinden habersizdirler. Aralarında fikrî alış veriş yoktur. Mecmua gitmez, kitap gitmez, gazete gitmez, telefon işlemez. Posta zayıf, ulaşım yok ve tabii ki bu durumda da işbirliği yapma imkânları çok zayıftır. O bakımdan şahsî dostluklar, müesseseler arası alış verişler ve münasebetlerle birlikte alt yapı yatırımlarının gelişmesi lâzımdır. İslâm dünyasının içinde geniş

sermaye ve potansiyel kaynaklar var, fakat imkânlarını kullanamamakta ve parasını nereye harcayacağını bilememektedir.

İslâm ülkelerine güzel projeler götürmek lâzım. Bu zengin ülkeler öyle durumdadır ki bütün dünyadan proje yağıyor. Bu yabancı rekabet ise, kafalarını karmakarışık ediyor. İşte bunlara Türkiye'nin güzel projelerle çıkması lâzım. Türkiye'de buna alışkın değil. Batı'ya karşı hep tâbi ülke olmaya alışmışız; onlardan bize teklif ve projeler gelir, şunu yapalım derler biz de onlara katılırız. Para isteriz verirler. Fakat burada ters bir metoda girmek lâzımdır. Türkiye projeleri ortaya atacaktır, organizasyonları yapacak, parayı isteyecek, onlar da verecekler. Bu durum onların menfaati icabıdır.

Burada iki önemli nokta var. Birisi ulaşım, diğeri haberleşmedir. Bu saha tamamen bakirdir. Batı dünyası, Rusya ve Avrupa İslâm dünyasını öyle tanzim etmiş ki bu İslâm ülkeleri tek tek Batı'ya ve Rusya'ya bağlanmışlar, fakat birbirleri arasında irtibat kuramamışlardır. Her zaman misal veriyorum, Türkiye'deki yetkililere de söylemeye çalışıyorum, fakat bu, bir zaman ve zihniyet meselesidir. Meselâ İstanbul'dan Cidde'ye telgraf, Roma üzerinden gidiyor; İstanbul'dan teleks çekmek isterseniz, bu bugün muazzam bir kolaylık olmuş olur. Cidde'ye teleks Viyana üzerinden gider. Veya Bağdat'a teleks çekmek isterseniz Moskova üzerinden gider. Şaka söylemiyorum, bunlar ciddî vakıalardır. Şu andaki realite bu. Cidde'den New York'a telefon etmek isterseniz, üç dakikada konuşursunuz. Ama İstanbul'dan, yirmi dört saat beklersiniz, yine çıkmaz. Sâdece İstanbul değil, Bağdat da aynı vaziyettedir. Cidde'den Sudan'a telefon etmek için bir gün bekliyorsunuz. Bütün bağlar birbirinden tek tek kopuk. Ama Roma, Paris, Londra derhâl bağlı vaziyettedir. Şimdi bu durumda siz iktisadî rekabet yapabilir misiniz? Bu günkü iktisadî hayat an meselesidir. Rakibin üç dakikada telefonla malûmat alıp mal sevk ediyor. Sen yirmi dört saatte malûmat alabilmek için bekle dur. Tabii bunlar hep zihniyet meselesidir. Para mı yok? Hayır para çok. Ama bu projeleri ortaya koymak lâzım. Riyad'daki teknoloji kongresinde bilhassa bunun üzerinde duruldu. İslâm dünyasında bu alt yapı-

ya önem vermek lâzım. Bugün için haberleşme tamamen kesik vaziyette, telefon yok, telgraf yok, posta mürâselâtı zayıf, ulaşım dersenez, geçin!

Afrika ülkelerini alın, Türkiye ile aralarında hangi ulaşım imkânı vardır? Kara yolunuz yok, İsrail irtibatı kesiyor. Deniz yolunuz yok, hiç birine bizim gemilerimiz gitmez. Hava yolunuz yok. Şu anda THY'nin, yeryüzündeki hiç bir İslâm Ülkesine hattı yoktur. (1970'li yıllarda durum böyle idi). Meselâ bu sene Avrupa'nın hemen her bir şehrine hat açıldı, Kopenhag'a, Londra'ya vs. Fakat kırk üç İslâm ülkesinden (O zamanki OIC üye sayısı) müteşekkil koca İslâm dünyasına THY işlemez. Tel Aviv'e vardır da Kahire'ye yoktur. Bir sürü işçilerimiz olduğu hâlde Cidde'ye de yoktur. Keza Libya'ya yoktur, Pakistan'a yoktur, Asya'ya yoktur. Tek kelime ile Türkiye, hava ulaşımı bakımından İslâm dünyasına kapalıdır.

Deniz yollarına gelince, bu haftaki gazete haberlerine göre, Deniz yolları İskenderiye-Beyrut hattını da kapatmayı düşünmektedir. Vapurlarımız bir tek oraya işliyordu, onu da kapatıyorlar. Bu durumda deniz yolları bakımından da Türkiye İslâm dünyasına kapalıdır. Bir tek kara yolumuz var, o da hafif gidiyor.

Demiryolu zaten kesilmiş vaziyette. Türk mühendisinin yaptığı ilk Hicaz demiryolumuz ve Medine'ye gidenlerin gördüğü Ayyıldızlı istasyon binası metruk olarak durmaktadır. İngilizler I. Dünya Harbi'nde tahrip etmişlerdi. Sonuç olarak dördüncü nokta, ulaşım ve haberleşmedir. Bunları halletmedikçe, İslâm dünyasının iktisadî bakımdan iş birliğine gitmesi mümkün değildir.

Libya ile bir sürü projelerimiz var, iş birliği yapalım diyoruz, fakat nasıl yapacağız? Sorarım sizlere. Uçağımız gitmez, gemimiz gitmez, demiryolu irtibatı yok; peki Libya'ya kim, nasıl mal götürüp getirecektir? Başka ülkelerin vâsıtaları ile olmuyor. Çünkü onlar zaten bizim ticaretimizi baltalamaya çalışıyorlar. Konserve-lerin bozulması hikâyesi bu sebeptendir. Geciktiriyor, vaktinde götürmüyor, çürütüyorlar. İmkânlar yok mu, var tabii. Meselâ benim dikkatimi çeken ve aklı zorlayan mantıksızlıklar var. İstan-

bul-Londra direkt uçak hattı açtık, İstanbul'dan Londra'ya, başka hiçbir yere uğramadan gidiyor. Pakistan'ın ayrı bir Londra hattı var. O da Karaçi'den kalkıyor İstanbul'a geliyor, ama Londra'ya gitmeden evvel arada Trablusgarp'a uğruyor, sonra Londra'ya gidiyor. THY da Trablusgarp'tan Londra'ya gitse, olmaz mı? Zira orada on binlerce işçimiz var, Türkiye'ye gelmek için sıra bekliyor ve yer bulamıyorlar.

Bugün Türkiye'den Afrika'ya gitmek kabil değil. Kahire, Afrika'nın kapısı durumundadır. Fakat Türkiye ile irtibatı yoktur. Ancak Yunanistan ve Roma üzerinden gidiliyor. Tel Aviv'e hat açılmış vaziyette, sanki çok lazımmış gibi, Tel Aviv ve Atina hattı var. Nihayet bu hat Olimpik Hava Yolları'nın işine gelir. Atina-Tel Aviv hattı yerine, İstanbul-Kıbrıs-Kahire-Cidde hattı açılrsa, Türkiye bütün Asya ve Afrika'ya bağlanacaktır. Dubai'ye gidiyorsunuz, Kore uçakları, Japon uçakları, bütün dünya uçakları geliyor, fakat Türkiye'nin esamisi okunmuyor. Bugün Riyad'da on bine yakın Türk işçisi var, hepsi yana yakıla vâsita bekliyor. Cidde'ye giderken Türkistanlı bir mühendise rastladım. Dert yandı: "Hocam, dedi, Türkiye'ye, İstanbul'a gelmek için bir aylık izin aldım; bir ayın yirmi gününü Cidde'de uçak bileti beklemekle geçirdim." dedi. Suudi Arabistan, İstanbul seferini haftada birden ikiye çıkardı, yine de yer yok. Bütün yerler tıklım tıklım dolu. Türkiye'den Şam'a uçak yok, Bağdat'a uçak yok, Halep'e uçak yok. Suudi Hava Yolları Cidde-Şam üzerinden İstanbul'a geliyor. Cidde-Şam yolcusu dolunca İstanbul yolcusuna yer kalmıyor ve irtibat kesiliyor. Hâlbuki Şam'a uçak olsa, oradan aktarma yapıp yine gelinebilir. Bütün bu sebeplerle Türkiye Şark'a, Asya'ya ve Afrika'ya kapalı kalmaktadır.

O bakımdan, evvelce arz ettiğim gibi, evvelâ zihniyeti değiştirmek gerekir. Bendeniz hâriçten bunu görüyorum da işin içindeki insanlar bunun farkında değiller mi? Soruyorum, nedir bunun psikolojik tarafı? Ne için böyle oluyor? Demek ki alt yapı yatırımları, ulaşım ve haberleşme imkânları İslâm dünyasının en büyük eksikliğidir. Bu olmadıkça kalkınmayı sağlamak mümkün değildir. Türkiye'nin burada önderlik yapması lâzım ve müm-

kündür. Mühendisimiz var, elemanımız var, proje yapabiliriz ve onlar da buna hazırlar. Zira Ortadoğu ülkeleri, bütün dünyaya Türkiye üzerinden ulaşıyorlar. Karayolları ve TIR durumlarını biliyorsunuz. Bizim bütün kamyon teşkilâtımız Avrupa'ya bağlanmış durumunda. Ortadoğu'dan mal alıp vermek için, Türkiye'den vâsıta bulamıyorlar. Buradan mal alıyorlar, Türkiye ise kamyon gönderin, verelim diyor. Onlar kamyonu nereden bulsunlar? İşte oralarda büyük kamyon filoları kurup işletmek mümkün. İran, Bulgaristan ile bu işi yapıyor. Ayrıca deniz yolları sahasında da işbirliği yapmak mümkün. Şimdi yeni bir buluş var. Buna *Roll On Roll Off* gemileri diyorlar. Araba vapurları gibi. Şu ana kadar liman yetersizliği vardı. Liman yetmiyor, yüzlerce gemi mal boşaltmak için bekliyordu. Bu yeni şekilde gemi yanaşıyor, açıyor kapaklarını limana, kamyonlar gemiye giriyor. Vinçlerle karaya nakil meselesi yok. Yirmi dört saatte o malları boşaltıyorlar. Bu tip filolar kurulabilir. Birçok iş imkânları var; fakat ilgilenmek lâzım. Bir ton çimento Türkiye'den getirmek için 28 dolar nakliyat parası ödüyorlar. Bunların kolaylaştırılması lâzım. Bizden biraz açkgöz Müslüman tüccarlar bu işe başladılar. Benim bildiğim bazı firmalar Irak'la, Suriye ile güzel iş yapıyorlar. Ne de olsa Müslüman ülke. Bir iki köprü başı kuruldu mu ihaleler rahatça bizimkilere geliyor. Bizdeki büyük şirketler, bu konularla ilgilenmeye başladılar. Bir ay kadar evvel bendenizden Transtürk şirketi (Transtürk Holding'in kırka yakın Şirketi var) Doğu'ya Teknoloji Transferi konulu bir konferans istemişlerdi. Sheraton'da iki saat bu konularda bilgi verdim, Batı dünyasına girmiş olanlar yavaş yavaş burası ile ilgileniyorlar. Büyük şirketlere de yol göstermek lâzım. Orada tavsiye ettiğim şey şu: Bu gibi ülkelere bilhassa Suudi Arabistan, Libya gibi ülkelere küçük firmalarla girmek çok güç. Zira buralar açık pazar, bütün dünya firmaları giriyor. Japonlar, ABD, İngilizler, hepsi oradadır. Tahdidat yok, serbest piyasa. Al parayı, ver malını, şeklinde iş yapıldığı için malları teşhir etmek, göstermek lâzım, malı beğendirmek lâzım. İşte bize gelen Japon gemisini gördünüz değil mi? Onu sergi diye gezdirdiler. Bir de böyle mal satan gemiler var. Gemi yanaşıyor, tüccar giriyor, "Şundan, şundan ver." diyor; ânında satış tamamlanıyor. Dolayısıyla bu tip müesseselerle rekabet etmek lâzım.

Onun için de benim âcizane tavsiyem, özel sektörün ve kamu kesiminin birleşip bir pazarlama şirketi konsorsiyumu kurması lâzım. Libya'da inşaatçıların yaptığı gibi. Bu şirkette her müessesese ortak olur, hisse sahibi olur. Dış ülkelerde geniş bir teşhir yeri kurulabilir. Bunu Kore yapmıştır. Orada bütün sanayi malları teşhir edilebilir. Orada birkaç yabancı dil bilen şahıslar ihaleleri takip ederler ve buradaki ilgili firmalara sipariş sağlamaya çalışırlar. Sipariş sağladığı an buradan komisyonunu alır. Yöneticiler iş adamı gibi çalışmalı, memur gibi çalışmamalıdır. Şirket komisyonunu verir, ihaleyi alır ve ayrıca da şirketin kârından hissesini almış olabilir. Böyle bir yapıya girilirse, muvaffak olunabilir. Onun dışında tek tek firmalarla rekabet etmek son derece güç olacaktır. Fakat bu imkânlar da hiç yok değildir. Tek tek giren firmalar da vardır. Meselâ Ülker Bisküvileri Ortadoğu piyasasına girmiştir, bakkallarda satılıyor. Yalnız kuvvetli tüccarlarla bağlantı kurmak lâzım.

Suudi Arabistan, Libya gibi ülkelerin iktisadî potansiyelini, nüfusları ile ölçmemek lâzımdır. Suudi Arabistan'ın altı milyon nüfusu var. Ne hacmi var? Buraya girmeğe değer mi? dememek lâzım. Bu ülkeler organik swiç merkezleridir. Yâni buraya gelen mal yeniden başka ülkelere gider. Orada kalmaz. Libya, bütün Afrika'nın kapısıdır. Trablusgarp'a gidenleriniz bilirler. Trablusgarp şehrinin çarşısı çok geniştir, İzmir'den büyüktür. Bütün Libya'nın nüfusu zaten üç milyon. Dükkânlar lebalep malla doludur. Merak ettim sordum, bunları kim alıyor, diye. Dediler ki: "Bu mallar burada bir iki gün kalır, satılan satılır, satılmayan derhâl içeriye Çad, Kamerun, Gana, vs. Afrika ülkelerine gider". Bu durumda Libya pazarına girdiğiniz zaman otomatikman malınızı Libyalı tüccar bütün Afrika'ya satıyor, ihracatçı hazır, ihracat yapıyor, yeniden ihracat yapıyor. Bedava reklâmını yapıyor. Burada otuz-kırk ülkeye dünyanın reklamını yapman gerekirken, o orada otomatikman malları satmış oluyor. Cidde, Mekke, Medine de öyledir.

Bugün bütün bu eksikliklere rağmen İslâm dünyası arasında ilişkiler genişliyor. Yılın dört ayı Hac mevsimi ile geçiyor, geri kalan zaman da umre mevsimidir. Her gün yüz binlerce insan oraya

gidip geliyor. Kâbe-i Muazzama'nın etrafında yirmi dört saatin her ânında binlerce insan var. Her gelen de oradan hediye alıyor. Böylece Mekke'ye giden bütün mallar oradan dünyâya yayılmış oluyor. Onun için bu ülkelerin ticarî potansiyellerini kendi iç tüketim hacimleri ile ölçmemek lâzımdır. Ayrıca Ortadoğu ülkelerinde geniş yatırımlar var. Doksan milyon dolara otel yapılıyor; iki yüz milyon dolara hastahane yapılıyor. Su konusu başlı başına bir imkândır. İçme suyu olarak kuyu suları var, ama güzel su bu ülkelerde çok kıt. S. Arabistan'da, Dubai'de, Katar'da şurada burada vs. bir buçuk litre iyi su 5 riyal (25 TL). Chevrolet arabayı ful benzin doldurursanız, tam deposu 10 riyal (50 TL). Yâni 70 litre süper benzin 10 riyal, üç litre su fiyatınadır. Bir şişe coca-cola 1 riyal, bir teneke portakal suyu 1 riyal, bir şişe su 5 riyal. Merak etmiştim bu su nereden geliyor diye. Fransız Vişi suyu, Eviyan suyu etiketi ile bunlar Lübnan'da şişeleniyordu. Lübnan yıkılınca, oradan su gelmez oldu. Bu sefer de Safa suyu, Merve suyu gibi kendi suları gelmeye başladı. Ve şimdi Yeni Zelanda, Japonya su piyasasına giriyor. Daha geçenlerde gazeteler, gemilerle Yeni Zelanda'dan Suudi Arabistan'a içme suyu nakledildiğini yazdılar. Şimdi Japonya, Malezya'dan içme suyu alıp, Suudi Arabistan'a taşımaya başlamış. Hâlbuki Türkiye'nin suları fevkalâde güzeldir. Evvelce Taşdelen suyu Mısır'a giderdi. Bir imkân bulunabilse, su verip yerine rahatlıkla petrol alınabilir. Çünkü su daha pahalı. Yâni su ile petrolü trampa etmek mesele değil ama; zihniyet lâzım, evvelâ piyasalara girmeyi arzu etmek lâzım. Yoksa "Pis Arap" deyip sırtımızı çevirirsek biz kendi pisliğimizle kalırız. Bu ülkeler için çok geniş finansman imkânları da var, yatırım imkânları da çok geniş. Meselâ bunlardan Kuveyt fonu, Abudabi yardım fonu, Suudi Arabistan yardım fonu, Irak yardım fonu zikre şayandır. Bunlar evvelâ Araplar için kurulmuştu. Şimdi bütün dünyaya açıldılar. Hepsinin de sermayeleri milyarları buluyor. Ayrıca Arap fonu var, Arap ülkeleri arasında Arap yatırım şirketi var, kuruluyor. Ayrıca üç tane de Afrika fonu var. Onun dışında Dünya İslâm Bankası kurulmuştur. Böylece sermaye bakımından geniş imkânların mevcut olduğu görülüyor. Teknik teferruata gir-

miyorum. Eğer Türkiye isterse, bütün bunlara girişmesi mümkün. 1974'te Arap-Afrika petrol yardım fonu kuruldu. Yine 74'te teknik yardımlaşma için Afrika devletleri arasında yardım fonu kuruldu. Yine 74'te Arapların iktisadî gelişmesi için Arap Bankası kuruldu. Fakat Irak, Abudabi ve Kuveyt fonları en eskileridir. Kuveyt 1962'de kuruldu. Abudabi 71, S. Arabistan 74'te kuruldu. Irak 74'te kuruldu. Dünya İslâm Bankası geçen sene kuruldu, şimdi organizasyonunu yapıyorlar. Geçen sene bendenizi çağırılmışlardı. Bankanın reisi Ahmed Ali isminde eski Cidde üniversitesi rektörü, çok kıymetli, hakikî Müslüman bir zattır. Dünya İslâm Bankası Cidde'de kuruldu. Merkezi Cidde'dedir. 2 milyar İslâm dinarı sermayesi var. 1 milyar İslâm Dinarı 1,3 Dolar Milyar civarında. Demek ki 3 milyar dolarlık bir sermayesi var.

Şimdilik Türkiye de bunun ortağı durumundadır. Bunun mâliye bakanlarından meydana gelen bir genel kurulu ve yönetim kurulu vardır. Burada dört büyük ortağın daimî delegasyonu mevcuttur. Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri olarak 26 ortak var. (Bir tek İran girmedir. O da ayrı bir meseledir. Batı dünyası İran'ı İslâm dünyası içinde problem olarak tutmaya çalışıyor. Şah da bu oyuna geliyor). 22 üye de seçimle geri kalan 6 üyeliği paylaşıyorlar. Seçilen her idare heyeti üyesi, belli ülkeleri temsil ediyor. Seçimde biz Pakistan'a rey vermişiz, bizi Pakistan delegesi temsil ediyor (o zamanki durum böyleydi). İşte şimdi dâhili organizasyonu teşkil için eleman temini hususunda ilânlar verdiler. Merkez teşkilâtı eleman olmak için Avrupa'ya da ilan vermişler. *Times'e*, *Le Monde'a* vs. Ve İslâm dünyasından 17.000 kişi Dünya İslâm Bankası'nda görev almak üzere müracaat etmiş. Tabii Türkiye'den kimse yok. Kimse farkında değil ki. Gerçi Dış İşleri Bakanlığı, Mâliye Bakanlığı'na ilanı gönderiyor, ama Pakistan'da Mâliye Bakanlığı ayrıca kendisi mahallî gazetelere ilan vermiş. Bizde bir tarafa atılmıştır. Banka müdürü şaşır kalmış, 17.000 kişiden nasıl eleman seçsinler diye. Cidde Üniversitesi'ne bunu vermişler ve bilgisayarlarla bir tasnife tabi tutmuşlar. Her kademe için en yukarı puan alan 20 kişi seçmişler ve bunları umum müdürlüğe takdim etmişler. Reis de İslâm Ülkeleri'nin coğrafi dağılımına göre ayrıca bir taksim yapmış.

Gene tarafsız olsun diye bir ilim heyeti teşkil edilmiş. İslâm Bankası'nın manevî kurucularından Mısırlı bir profesör, Prof. Dr. Ahmed Neccar ile adam kıtlığında bendenizi de davet etmişlerdi. Adayların büyük kısmı Pakistan'dan, Bangladeş'ten katılmış. Kazananlarla mülakat yapıldı. Maalesef hiç Türk yoktu. Müracaat da olmadığı için, bu kademeye de çıkan olmamış. Adaylar umumiyetle doktora yapmış, mastır yapmış, bir kaç dil bilen kimseler.

Böylece şunu demek istiyorum: Bundan böyle milletlerarası sahaya girmeniz gerekecektir. Kendi imkânlarınızı, Türkiye piyasası ile sınırlandırmamalıyız. Önünüzde koca bir İslâm Dünyası var, bütün dünya yetişmiş eleman bekliyor. Fakat yetişmeniz lâzım. Yâni yüksek tahsili bitirmek artık bir şey ifade etmiyor. Onun için gençler, size sesleniyorum: Cihazlanın, mastır yapın, doktora yapın, birkaç fakülte bitirin, icabında standart yüksek tahsilden kendinizi ayıracak bir takım ilâvelerle bezenin ki rekabet sahasında yükselebilesiniz! Aksi hâlde şanslar azalabiliyor. Türkiye'nin sesini duyurabilmek için milletlerarası sahalarda da kuvvetlenmek icap ediyor. Yâni şöyle böyle bilgiler bir şey ifade etmiyor. Çünkü mülakatlarda neyiniz var, ne özelliğiniz var, hangi eserleriniz var, diye soruluyor.

Muhterem dinleyicilerim, zaman bir hayli ilerlemiş, sözümü şöyle bağlamak istiyorum: Türkiye'de ağır sanayi hamlesi başladı. Memleket, sanayileşme, iktisadî kalkınma sahasında belli bir noktaya gelmiş vaziyettedir. Bir buçuk asırlık çırpınma devresi, artık, bir seviyeyi bulmuştur. Türkiye'de Cumhuriyet, devreler hâlinde tezahür etmiştir. Cemiyetin İslâmî yapısı bir an için bozulmuş, tekrar kaynaklara dönülmüş, yeniden reislamizasyon başlamıştır. Bugün demokratik düzen içerisinde Türkiye'de kıyasıya bir mücadele vardır. Sosyalizmi, komünizmi benimseyenler teşkilatlanmışlardır, milletlerarası organlarla irtibat halindedirler. Onlar Türkiye'yi bu noktaya götürmek isterler. Buna mukabil Türkiye'de İslâmî şuurla bezenmiş bir kadro yetişmektedir, yetişmiştir. Onlar da Türkiye'yi kendi kaynaklarına döndürerek Türk-İslâm kimliğine bağlanmasını isterler. Böylece ülkemizin kalkınacağına inanmışlardır. Onlar da mücadele veriyorlar. Bü-

tün bu mücadeleler medenî ölçüler içinde, demokratik çerçevede devam ediyor. Buradaki en önemli unsur, kadro meselesi ve insan meselesidir. Kendinizi iyi yetiştirir, bilgili kuvvetli olursanız, ideal istikâmet ve bilgi ile birlikte istediğiniz sahaya yönelirseniz, Türkiye'nin sizin istediğiniz yöne meyli artar.

Onun için bu sahada Türkiye'nin rolünün büyük olacağına bendeniz inanıyorum. Dışarıya çıkınca, insan bunu daha iyi görüyor. İslâm dünyası Türkiye'den çok şey bekliyor. Bizim bu herçümerc, karışık durumlarımıza rağmen, Türkiye İslâm dünyasında en büyük potansiyele sahip ülkedir. Pakistan ve Mısır'ın yetişmiş elemanı fazla ama, bunlar dağınık vaziyettedir. Kendi elemanını ülkesi içinde kullanan ve yetişmiş elemanı en fazla ülke bugün Türkiye'dir. Pakistan'ın bölünmesi onları çok dağıttı, bütün dünyaya serpildiler. Mısır'da da Nasır rejimi Mısır'ı bir hayli dağıttı. Bu bakımdan o ülkeler, İslâm dünyasında potansiyel olarak çok kuvvetlidirler. Fakat kendi ülkelerinde temerküz etmiş güç olarak, Türkiye en kuvvetli vaziyettedir. Sanayi bakımından da, askerî bakımdan da en kuvvetli durumdadır. Onun için Türkiye'nin Ortadoğu'da yer alması, hem de üst seviyede yer alması imkânları vardır. Bunu bizim istememiz lâzım. Bunu istemek demek, diğer dünya ile irtibatı koparmak manasına gelmez. Zaten istesek de koparamayız. Bugün ekonomimiz Avrupa ile öyle iç içe girmiştir ki yıllar boyu daha bunu devam ettirmek mecburiyetindeyiz. Ama oraya karşı kuvvetli olmak için Türkiye'nin çevresiyle münasebetlerini kuvvetlendirmesi lâzımdır. Türkiye'nin bugünkü yapısı gayrı mantıkî bir durum arz ediyor. Bir ülke çevresiyle iktisadî, içtimaî münasebetlere girişmeden yaşayamaz, kıtalar arası münasebetlerle ekonomi dönmez. Türkiye bu vaziyettedir. Çevre ülkelerle irtibatımız kopuk vaziyettedir. Bunu organik hâle getirmek lâzımdır. Türkiye bugün hakikaten garip bir durumdadır. Güneyde Suriye ile münasebetlerimiz kopuk, Irak'la doğru dürüst gelişmiş değil, İran ile şeker renk, SSCB ile ve Bulgaristan ile ideolojik kopukluk var. Yunanistan'la kavgadayız ve hiç bir komşusu ile organik iktisadî münasebeti olmayan ülke durumundayız. Bunu mümkünse tabîî hâle getirmek lâzım. Onun için maruza-

tımı o şekilde toparlıyorum. Türkiye'nin kalkınması için geniş imkânları vardır. Bu kalkınma sade Türkiye'yi değil bütün İslam dünyasını ilgilendirmektedir. Cidde'deki bir gündelik gazetenin muhabiri şöyle demişti: *“Siz İslam dünyasına dirsek çevirdiğiniz müddetçe İslâm dünyası kalkınmaz, ama siz de kalkınamazsınız. Şayet siz el uzatarsanız İslâm dünyasında yerinizi bulursunuz, biz de kalkırız. Çünkü bu dünyanın size ihtiyacı var.”* Türkiye'nin bunu kabul etmesi lâzımdır. Türkiye'de maalesef Şark düşmanlığı, İslâm düşmanlığı fanatizmi ve taassubu ortaya çıktı. Gayr-i şuûrî bir taassupla Şark'ı küçük görme ve aşırı Batı hayranlığı bizi Şark'a küstürdü, onlara küçük bakmaya alıştırdı. Bugünün iş adamı, münevveri hâlâ Doğu'ya, sakat XIX. asır düşüncesiyle bakıyor. Hâlbuki şartlar süratle değişiyor. Çevremizde nehirler akıyor, biz başımızı döndürüp bir kova su almasını beceremiyoruz. Türkiye etrafına bakmadığı için bundan istifade edemiyor.

Türkiye'nin dünyadaki yerini daha iyi bulabilmesi için çeşitli bakımlardan da bu çevre ile bütünleşmesi lâzımdır. Bugün Avrupa, Amerika, Asya birleşiyor. Büyük üniteler içinde Türkiye de bir çevre içinde kendini kuvvetlendirmeye mecburdur. Bütün bunları insanlar ve yeni kadrolar yapacaktır. O kadroların da bilgili ve İslâm ahlakıyla bezenmiş olarak yetişmesi lâzımdır, İslâm şuuruna varmak ve çok çalışmak gerekmektedir. Yüzlerce, binlerce doktora tezi yapmak lâzımdır. Arşivlerimizde 80 milyon vesika bekliyor. Tam tasnif edilmiş değildir. O bakımdan Türk gencini, münevverini bekleyen çok büyük işler vardır. İçte biraz kendimize dönebilsek, husumeti, didişmeyi, kavgayı bırakıp da belli bir mefkûre etrafında toparlanabilsek, Türkiye'nin çok büyük mesafeler kat edeceğine dışardakiler inanıyorlar. Bir Malezyalı sendikacı (Şimdi Asyalı Sendikalar başkanıdır) bana 15 sene evvel görüştüğümüzde: *“Türkiye, bir gün gelecek dünyada muazzam bir hamle yapacak, bomba gibi patlayacak”* diyordu. Yâni dışardan bize böyle bakıyorlar. Kendi iç didişmemizden kurtulup da kendimizi söyle bir tartma imkânı bulamıyoruz. Düşmanlarımız da bize, bunun için nefes aldırılmamaya çalışıyorlar. Fakat inşallah bu olacaktır. Bu merhale er veya geç kat edilecektir. Aklımızı

başımıza alırsak, bunu kısa zamanda gerçekleştiririz. Belki biraz iyimser bir sonuca vardım. Fakat bu iyimserliğe de ihtiyacımız çoktur. Muhterem dinleyenlerim! Sohbetime burada son veriyorum. Teşekkür eder, saygılarımı sunarım efendim.

Ortadoğu Ülkeleri Arasında İktisadî İşbirliği İmkânları II

Muhterem Dinleyenler! Sizlere hitap etmeyeli, aşağı yukarı bir yılı geçmiş bulunuyor. Karşımda yine aynı kadroyu görüyorum. Bir kısmı talebelerimiz, bir kısmı arkadaşlarımız veya hocalarımız. Kubbealtı hakikaten tebrike şayan bir halk üniversitesi hâline gelmiş bulunuyor. İtiraf etmek gerekir ki, bizim üniversiteden daha iyi çalışıyor. Bizimki yine kapandı; burada ise ne boykot var, ne de kapanış. Konferans salonu olarak mekânımız biraz dar olsa da gönlümüz geniş.

Mevcut mekândan da azamî istifade ediliyor, çeşitli faaliyetler yapılıyor. Bir yandan lügatler hazırlanırken, bir yandan Yahya Kemâl Enstitüsü çalışmalarını sürdürüyor. Fetih Derneği ile birlikte Türk Kadınları Kültür Derneği, Kubbealtı seminerlerinin yanı sıra faaliyetlerine şevk ve azimle devam ediyorlar. Bu arada mimarlık tarihi ile ilgili Rumeli'nin mimari Türk eserleri yönünden incelenmesi gibi çalışmalar da yürütülüyor. Bütün bu ilmî faaliyetlerin başında bulunan muhterem idarecilere, bendenize bu akşam sohbet imkânı verdikleri için, huzurlarınızda şükranlarımı ve tebriklerimi arz etmek isterim.

Bu akşamki sohbetimizin mevzuunun ne olması gerektiğini uzun uzun düşündüm. Hatırıma çeşitli iktisadî mevzular geldi. Meselâ Türkiye'nin iktisadî yapısından, sanayileşme durumundan, yâni yatırım projelerinden mi bahsetsem diye düşündüm. Yoksa maddî kalkınma üzerinde durarak iktisadî kalkınma ham-

lelerimizi tahlil ederken, Türkiye'nin demokratik yapısı içindeki problemleri mi incelesem dedim. Diğer taraftan, her işin başı insana dayandığına göre, cemiyette mevcut olan bütün bunalımlarda insanın ruh yapısındaki buhran dile gelmektedir. Bugünün insanı İslâm'ın kaybedilmesinin acılarını çekmektedir. Bu hususun incelenmesi de ilgi çekici olurdu.

Başka mevzular da hatırıma geldi. Bugün karışık ve girift bir dünya içinde yaşıyoruz. Milletlerarası münasebetler çok gelişmiştir. Bütün milletler gibi Türkiye'nin de tek başına kalkınması mümkün değildir. Sanayileşelim, kalkınalım diyoruz; bu durumda çeşitli ülkelerle işbirliği imkânlarını geliştirmek gerekir. Batı dünyasıyla asırlar süren iktisadî ve sosyal münasebetlerimiz mevcuttur. Buna mukabil dünyanın diğer yerlerindeki gruplaşmaları da yakından takip etmemiz ve bilhassa kendi çevremizde ve İslâm dünyasındaki gelişmeler ve organizasyonlarla yakından ilgilenmemiz lâzımdır. Acaba bu konuları mı ele alsam diye tememmül ettim.

Bazı mevzuların bir kısmından evvelce de söz etmiştim. Bu sebeple bu günkü konuşmamda müsaade ederseniz bütün bu hususlara kuşbakışı bir nazar atfederek, hepsine kısa kısa temas etmek suretiyle hakiki bir sohbet toplantısı yapmayı tercih ediyorum.

Bu yaz İngiltere'deki İslâm Talebe Birliği'nin (Fosis) yıllık kongresine katılmışım. İngiltere'de 70'e yakın yüksek tahsil Müslüman talebe cemiyeti mevcut. Bunların da bir federasyonu var. Bu yılki kongrelerine bendenizi de bir konuşma yapmak üzere davet etmek lütfunda bulunmuşlardı. Oradaki tebliğimde İslâm ülkeleri arasındaki iktisadî işbirliği konuları üzerinde durdum. Ayrıca bir Müslümanın iktisadî hayattaki davranışlarını tahlil eden bir teorik modeli inceledim. O konuşmamda konuya şöyle girmiştim.

Bugün dünyamız son iki asırlık sanayileşme inkılabından sonra gelişmenin doruğuna varmış vaziyettedir. Artık insanlar dünyaya sığamaz oldu, fezaya uçuyorlar, fezanın fethi ile meşgul-

ler. 1780'de başlayan bu teknolojik gelişme, insanların tahayyüllerini dahi aşan bir inkişaf kaydetmiş bulunuyor. Fakat bütün bu teknolojik gelişmeğe rağmen içtimai sahada da, insan ruhunda da muazzam fırtınalar kopuyor ve insanlar huzurlu değil. Cemiyetler maddî sahada çok gelişiyor ama bu maddî gelişmeye rağmen manevî sahada müreffeh, mes'ud cemiyet tipi kalmadı. Hani evvelce madde sahasında Doğu dünyası geri kaldığı için Batı'daki maddî inkişafı, büyük binaları, fabrikaları görerek hayran olurdu, dış yüzüne bakarak: "Aman ne mes'ud cemiyet." derdik. Şimdi münasebetler giriftleştii. O büyük binalar Doğu'da da yapılıyor. Batı'ya daha çok gidip geliniyor ve görülüyor ki bu maddî ihtisamın arkasında bahtsız ve bedbin insanların meydana getirdiği gruplaşmalar, küsmeler, cemiyetten kopmalar, mevcut yapıya sırt çevirmeler, hippilik gibi bütün medeniyetten kopma arzularını dile getiren bunalımlar görülüyor. Batı dünyası, maddî sahadaki gelişmesinin doruğuna vardığı, maddenin dünyaya hâkim olduğu çağımızda, bu teknolojiyi, bu medeniyet tipini bütün dünyaya saçmış ve yaymış olduğu hâlde, kendisi çöküntüye maruz kalıyor. Esasen Batı dünyası çöküntüyü bu asrın başında idrak etti. Çünkü kendi yetiştirdiği sanayi devi tarafından evvelâ kendi içinde ikiye bölündü; kapitalizm, sosyalizm bölünmesi. Batı medeniyetinin materyalist dünyası içindeki sanayi devrinin ortaya çıkardığı içtimai meselelerin sonucudur. Bu iki kopuk ucun çatışması iki grubun birbirini yemesi devam ederken, iki sistem bütün dünyaya hâkim olduğu için, bu mücadele ve onun doğurduğu meseleler bütün dünyaya sirayet etti. İşte böyle bir bunalım hâlinde iken İslâm ülkeleri içinde bir kıpırdanma başladı. Hatırlarsak, XX. asrın ilk çeyreği sonunda İslâm dünyası tamamen müstemleke hâline düşmüştü. 1930'larda, her zaman tekrarladığım gibi, zahirî bakımdan istiklâle sahip Türkiye, Afganistan, İran belki kısmen Fas gibi üç-dört ülke vardı. Aradan bir yirmi sene geçti, Batı birbiriyle çatışmağa devam etti ve şerden hayır doğar hükmünce İslâm dünyası bir toparlandı. II. Dünya Harbi'nden sonra bilhassa Afrika ve Asya uyanmaya başladı ve geçen seneki İslâm konferansına siyasi bakımdan istiklâl sahibi kırk üç İslâm ülkesi iştirak etti;

böylece üç âdeti, otuz kırk sene içinde kırk üçe baliğ oldu. Bugün aşağı yukarı Rusya ve Çin'deki Türk Müslümanlar hâriç, müstemleke hâlinde İslâm topluluğu pek kalmadı. Azınlıkta olanlar da birtakım statüko hakları sağlıyorlar. Binâenaleyh Rusya ve Çin yıkılırsa İslâm dünyası iyice ferahlayacaktır. Onun için Ruslar Türklere düşman oluyor. Çünkü Rusya'nın bekası Türklükle ilgilidir. (Nitekim Sovyetler Birliği yıkılınca Orta Asya'da altı Türk Cumhuriyeti doğdu.)

İşte dünyanın siyasi ve iktisadî bünyesinde, İslâm dünyası yönünden böyle bir kalkınma olurken, Allah'ın lütfuyla bu İslâm ülkelerinde tabii kaynaklar içinde olan petrolü değerlendirme imkânları sağlandı. Gerçi bu ülkelerde tabii petrol hep vardı. Fakat bu petrolü değerlendirecek münevverler yetişti, gerekli organizasyonlara girişebildiler, meselelerini düşünecek hâle geldiler ve bildiğiniz gibi petrol birlikleri, OPEC, vesaire kurularak bu ülkelerdeki gelir seviyesi süratle arttı, bu artışı maddî gücün artması takip etti. Tam bu arada, bununla birlikte İslâmî mefkûreye bağlı bir şuurlanma, İslâm ülkeleri ve İslâm gençliği arasında bir işbirliği ve kaynaşma hareketi başladı.

Böylece İslâm alemindeki bu uyanış neticesinde dünyada manevî bunalımın ortaya çıktığı, Batı dünyasının bir kaos hâline geldiği bu esnada, İslâmiyet yeniden insanlığa bir çözüm tarzı olarak ortaya çıkma imkânlarını aramaya başladı ve bu minval üzere son beş-on yıl içinde bu sahada bir hayli inkişaf kaydedildi. Bir taraftan nazarî sahada İslâmî mefkûreyi iktisadî, içtimâî ve siyasi muhtevasıyla bir dünya görüşü ve bir ideoloji olarak, yeniden izah etmek hususunda çalışmalar arttı. Akif merhumun: "Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı", şeklinde ifade ettiği üzere, İslamiyet'i bugünkü meseleler ile bugünkü neslin anlayacağı biçimde tefsir ve izah etmek cihetine gidildi. Tabii bu kolay bir iş değildi. Bu sahada akademik seviyede, üniversiteler seviyesinde çalışmalar başladı; çeşitli seminerler ve dünya kongreleri tertip edildi. Yeryüzündeki kırk üç (bugün 57'dir) İslâm devletinden ve çeşitli ülkelerde azınlık olarak yaşayan milletlerden her sahada ilim adamları bu kongrelere katıldılar. Bunların bazıları devam edi-

yor. Bilhassa 1976 yılı çok kesif bir ilmî faaliyete sahne oldu. İktisadî Kongre, Teknoloji Kongresi toplandı, Eğitim Kongresi toplanıyor. Üçüncü Dünya İslâm Gençlik Kongresi toplandı, bunlar devam ediyor. Umumiyetle Suudi Arabistan'da, Libya'da, Pakistan'da, Türkiye'de bu hareketler tevali ediyor.

Diğer taraftan madde sahasında bu ülkelerde maddi bir gelişme, büyük yatırımlar, büyük gelir imkânları ve iktisâdi kalkınma ile birlikte İslâmî müesseseleri geliştirme, mefkûreyi geliştirme, mefkûreyi eğitim sahasına intikal ettirmek gibi çok hacimli büyük çapta işlere girişiliyor.

Fakat tabîî, arada madde sahasında, mânâ sahasında cemiyet olarak ve devlet olarak asırların meydana getirdiği kayıplar, kopukluklar mevcut, İslâm cemiyetinde Müslüman olarak nasıl yaşamak ve davranmak durumunda olduğumuzu unuttuk. Hepimiz Müslümanız diyoruz ama oturuşundan giyinişine kadar, ticaretinden politikasına kadar bütün bir hayat düzeni olarak Müslümanın bir davranışı var. Bunu kaybettiğimizi yeni yeni fark ettik. Bunları yeniden ihya etmek ve düzenlemek mücadelesine girişildi. Bu, kolay olmuyor tabîî. Bu güzel safhanın yanında manialar var. Mücadele başlamıştır, mücadele hızlanıyor, mücadele bütünüyle devam ediyor. Siyasetiyle, maddesiyle, manasıyla ve insanıyla. İslâm dünyası diğer cemiyetlerden tecerrüd etmiş olarak tek başına yaşamadığı için, onun kalkınmasının bütün dünyayı etkileyen tesirleri de mevcut. Dolayısıyla diğer cemiyetler de, bilhassa Batı, bu hâdiseyle çok yakından ilgilenmektedir. Batı ve Doğu dediğimizde şu hususu hatırlamalıyız: Bugün Batı dünyası Batı ve Doğu diye ikiye ayrılmıştır. Esasında hepsi Batı dünyasıdır. Her ne kadar Çin Maoizm diye ayrı bir özelliğe sahipse de umumiyetle ideoloji Batı kültüründen doğmuştur. Dünyada onlar hâkim olduğu için İslâm dünyasının kalkınmasını çok teyakkuzla ve dikkatle takip ediyorlar. Teknik imkânlar da çok fazla olduğu için bizlerin içinde olduğumuz; halde göremediğimiz meseleleri onlar dışarıdan çok daha net tahlil edebilme imkânına sahipler. Bunun sonucunda da gerekli tedbirleri almaya çalışıyorlar. Hani: "O mâhîler ki derya içredir, deryayı bilmezler" sözündeki gibi biz

gelişmemizin farkında olmuyoruz ama bu gidişi onlar çok iyi takip ediyorlar. Daha 1955 yıllarında Amerika'da bir kitap neşre edilmişti: "İslam on the March" "İslâm Yürüyüş Hâlinde" diye. Bu kitapların yazılışındaki gaye cemiyeti ve efkâr-ı umûmiyeyi ikaz etmektir: Dikkat edin bunlar uyanmaya başladı, deniyordu.

Nijerya'da Müslüman liderler devrildi, Hristiyanlar geldi. Mücadele bitmeyecektir. Bütün bunlar bir uyanışın ortaya çıkarıldığı mes'elelerdir. Bugün umumiyetle İslâm dünyasından iktisadî sahada söz edilirken "Ortadoğu Ülkeleri" diye bahsedilir. İslâm dünyası tabiri kullanılmaz. Bu tabir İslâm dünyasının gizlenmiş bir ismidir. Ortadoğu şumulüne hangi ülkeler girer? Sâdece, Türkiye, Irak ve Suriye mi? Suudi Arabistan ve Mısır dâhil mi? Mısır girince Libya da katılıyor mu? Fas, İran, Pakistan da var mı? Tatbikatta "Ortadoğu" mefhumu dar ve geniş anlamda kullanılmaktadır. Fakat Batı dünyasının "Ortadoğu" diye literatürde işlediği ülkeler İslâm dünyasıdır. Bunu coğrafi terimlerle akıllıca inceleyerek, gizlemeye çalışırlar. Şu hâlde Türkiye'nin içinde bulunduğu dünya parçası Ortadoğu oluyor. Türkiye'nin iktisadî, sosyal kalkınması Ortadoğu içinde cereyan edecektir, tıpkı şehirlerin bölgeler içinde kalkınması gibi. İstanbul şehrinin kalkınmasını plânlamak isteyince, Marmara Bölge plânlamasını yaptık. Çünkü bir şehir tek başına değil çevresiyle birlikte kalkmıyor. Ülkeler de böyledir. Türkiye'nin kalkınmasını, başarılı bir kalkınma sağlamak için, tesir sahalarına giren çevresiyle birlikte ele alıp incelemek gerekir. Çevresi de Ortadoğu ülkeleridir. Ortadoğu İslâm dünyasıdır. O zaman Türkiye'nin kalkınmasını bu çerçeve içinde düşünmek gerekmektedir. Bugün Türkiye'de hakikaten süratli bir gelişme var. Ağır sanayii, otomotiv sanayii hızla gelişiyor. Gazetelerde tenkit ediliyor, şu oluyor bu oluyor amma, bugün otomotiv sanayiinde Türkiye de muazzam şekilde gelişmeye başlıyor. Şu Türkiye haritasında gördüğünüz kutular kurulma hâlindeki fabrikalardır ve bunların büyük çoğunluğu ağır sanayii ile ilgilidir. Tabii bunlar üç yılda mı biter? Beş yılda mı biter? sorusu hatıra gelir. Fakat bir atasözü vardır : "Bir milyon kilometrelik yola dahi, bir adımla başlanır". İlk adımlar atılıyor. İktisadî kalkınma, ülke-

ler için tabiatıyla uzun zaman içinde ölçülür. Mühim olan projeksiyon, hedef ve niyetlerdir. Yâni iktisadî unsurları belli bir hedefe sürüklenme azmi ve arzusudur.

Gazetelerde tartışması yapılan bu tesisler için 1977 bütçesinde on beş milyarlık bir yatırım söz konusudur. Bunlar içinde, meselâ: SEKA tarafından yeni kâğıt fabrikaları, Afyon, Balıkesir, Mersin, Silifke, Artvin, Kastamonu ve Samsun'da kurulacaktır. Çimento grubunda yirmi üç fabrika kurulması söz konusudur. Gübre sanayiinde beş yeni ünite, şeker sanayiinde on sekiz, makine-kimyada on altı, Sümerbank'ta otuz sekiz ünite, demir-çelikte üç ünite kurulacaktır. Bu bir şey ifade ediyor: Demek ki Türkiye sanayileşme hamlesinde neticeye varmak üzeredir.

Her zaman söylüyorum yakın tarihi çok iyi bilmemiz lâzımdır. XIX. asır Türkiye için çok mühim bir çağdır. O çağdaki bütün problemler bugün aşağı yukarı tekerrür ediyor. Sanayileşme meselesi de oradan geliyor.

Türkiye evvelce fabrika sanayiinden önceki küçük sanayi devrinde, bir sanayii cemiyeti idi. Fabrika sanayii başlarken bazı problemler çıktı İslâmî sahada dejenerasyon başladı, çöküntü devriydi. Bütün İslâm dünyası ile birlikte sanayileşmekte muvafak olamadık ama, hep hamleler yaptık. Türkiye ile Almanya benzer şekilde harekete geçtiler. Onlar Hıristiyan dünyasında idiler. Kapılarını Hıristiyan dünyaya açtılar. Türkiye açamadı, çelme takıldı. Japonya bize yetişti; geçti. Ama Türkiye hep uğraştı. Tanzimat devrinde sanayileşme hamleleri oldu. 1866'da İslah-ı Sanayii komisyonu faaliyetleri oldu; 1870-1900 arasında oldu; 1911'de oldu. Cumhuriyetle başladı 1923'de 1930'da tek parti devri, özel sektör kalkınması ve beşer yıllık plânlı kalkınma devri. Bütün bunları topladığımız zaman bir yerden bir yere gelmiş oluyoruz.

Bugünkü durum sanayileşme devresinin aşağı yukarı sonucu oluyor. Fabrikaları kurmak için gerekli bir çok hazırlıklar yapmak lâzımdı. Onlar bütün didinmelere, tökezlenmelere rağmen, birikti, birikti, şimdi sonuçları ortaya çıkmaktadır. Evvelâ gıda sanayiini, sonra giyim ve mensucat sanayiini geliştirdik. Arkasından

madeni eşya ve kimya sanayiine girildi. Şimdi ağır sanayie giriliyor. Esas sanayii geliştiren, dışa bağılı olmaksızın sanayileşmeyi kendi hızı ile yürütebilen sanayileşme devresine, Türkiye büyük iddialarla ve azimle girmek arefesindedir. Böyle bir Türkiye'nin, artık sâdece Türkiye sınırları içinde bu kalkınmasını mütalaa etmesine imkân yoktur. Çünkü artık bu noktada sanayii mütearrız hâle yâni, dışa dönük hâle gelmiştir. Artık bu noktada sanayii üretimini ülke içindeki iç tüketimle massetmek hem mümkün değildir, hem de döviz temini yönünden faydalı değildir. Gerçi kurulan sanayii ürünleri yönünden iç tüketim de çok önemlidir. Bilhassa yeni gelişen sanayii kollarının mamulleri dâhilde tüketilecektir.

Nüfus artışı bu imkânı geliştirecektir. Türkiye'nin en büyük kaynağı nüfustur. İşte bu sebepten dolayıdır ki, nüfus patlaması, nüfus plânlaması gibi sloganlarla bu en mühim varlığımızı da engellemeye çalışmaktadırlar. Zira nüfus artışı iktisadî hayatı kamçulamakta, dinamize etmektedir. Türkiye'nin gelişen sanayileşme hamlesi bilhassa gıda ve dokuma sanayii gibi çeşitli kollarda ihracata yönelmiştir ve dış sınırları zorlamaktadır. Bu durum diğer ülkeler ve bilhassa komşularla münasebetlerimizi arttırmayı zarurî kılmaktadır. Artık Türkiye'nin çevresindeki yâni Ortadoğu veya İslâm dünyası içindeki yerini kuvvetlendirmesi zaruret hâline gelmiş olmaktadır. Hamdolsun, hem iktisadî gelişme hareketi, hem de İslâmî şuurlaşmanın ulaştığı seviye Türkiye'yi, Ortadoğu ülkeleri içindeki yerini araştırma noktasına getirmiş bulunuyor.

Türkiye ile İslâm Ülkelerinde Sanayileşme Çabaları ve Ticarete İşbirliği İmkânları¹¹⁵

Son yıl içinde İslâm ülkeleri arasında iktisadî işbirliği hızlanmıştır. Türkiye yönünden bu işbirliği RCD ile başlamış ve OIC'ye ve İslâm Kalkınma Bankası'na üye olmasıyla gelişmiştir. 57 İslâm ülkesinden 10'u OPEC üyesi petrol üreten ülkeler olup geniş bir yatırım ve tüketim potansiyeline sahiptir ve çoğu Türkiye'nin komşularıdır. İmalat ve inşaat sanayiinde ve gıda maddeleri üretiminde ihracat potansiyeli olan Türkiye'nin, bu yatırım ve tüketim pazarlarına girme imkânı vardır ve son beş yılda inşaat sektörü, son altı ay içinde ise sanayi ve gıda mamulleri ihracatçıları tarafından bu imkânlar zorlanmaya başlamıştır.

Bu on OPEC ülkesinden Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya'nın tüketim maddeleri talebi, bir nevi reeksport kabiliyetleri sebebiyle kendi nüfusunun talep kapasitesini aşan bir özellik arz etmektedir. Suudi Arabistan'da Cidde, Mekke ve Medine'nin hac ve umre merasimleri dolayısıyla, Libya'da Trablusgarp'ın Orta Afrika'nın limanı olması sebebiyle, buralara sevkedilen mallar diğer İslâm ülkelerine akmaktadır. Kuveyt'in ticari alandaki becerikliliği ile reeksport kabiliyeti yüksektir.

Bu bildiriye 3 konu üzerinde durulacaktır: Türkiye'nin kısa ve uzun vadede ihracatını artırıcı tedbirler, Uzun vadeli tedbirler içinde sanayi, ticaret ve finansman alanında işbirliğini artırmak için gerekli çalışma sahaları ve İslâm ülkeleri arasında işbirliğini engelleyen faktörler.

115. 1981 yılı sonunda Ankara'da SESTRIC ile MPM'nin müştereken tertip ettiği "İSLAM ÜLKELERİ ARASINDA EKONOMİK İŞBİRLİĞİ VE TÜRKİYE" seminerine sunulan tebliğ. Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı / Toplum / İktisat / Siyaset, a.g.e., sh. 427-438.

1980-1981 yılında Cidde, Melik Abdüllaziz Üniversite'sinde misafir profesör olarak bulunmam sebebiyle görüşlerim bir kısım şahsi müşahedelerime dayanmaktadır:

Ticari ilişkilerin en üst siyasi düzeyden başlatılması lâzımdır. Suudi Arabistan Kralı'nın İngiltere, Fransa ve İspanya'ya davetinde misafir heyeti 1981 Haziran'ında görülmemiş merasimlerle karşılama hususunda Batılı ülkelerin birbiriyle yarışması bunun bir örneğidir. Bu ziyaret sırasında bir televizyon mülakatında İngiliz Ticaret Bakanının cevabı örnektir. Soru: "Bu ziyaretin ticari ilişkilerimiz üzerinde olumlu etkileri olacak mıdır?" Cevap: İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi, en üst düzeydeki siyasi ilişkilerin gelişmesinin tabii bir sonucu olarak ortaya çıkar."

Buradan bizim için çıkacak ders şudur: OPEC ülkeleriyle ve en başta Körfez ülkeleriyle siyasi ilişkileri hızla geliştirmek için üst düzeyde karşılıklı ziyaretlerle uygun bir ortam hazırlamak gerekir. Son yıllarda Pakistan bu yönde çaba göstermiş ve başarılı olmuştur.

11 Eylül 1981'de Kuveyt Emiri'nin Türkiye'yi ziyareti, Türkiye yönünden güzel bir başlangıçtır. Bu gibi ziyaretlerin çok sıklaştırılması gerekir ve genel ortam bizim için buna uygundur. Suudi Arabistan, bugün dünyanın önemli bir finans merkezidir. Bu ülkeye her gün Japon Kralından İngiltere Kraliçesine, Fransız Cumhurbaşkanı'dan Alman Başbakanına kadar üst düzeyde siyasi misafirler gelir, gider. Türkiye, komşu İslâm ülkeleri liderlerini davet ve ziyaret hususunda ağır davranmış, ihmal göstermiştir. Sayın Başbakan Ulusu'nun İran-Irak sorununa iyi niyet heyetinde aktif görev alması olumlu bir davranış olmuştur. Ancak devlet reisleri düzeyinde başlayan direkt ilişkilere ihtiyaç vardır.

Körfez ülkelerinde piyasa ekonomisi hâkimdir. Rekabet şiddetli olduğundan ülkelerin müteşebbisleri toplu, koordineli ve organize halde piyasaya girmektedir. 1981'in şu son aylarında Türk müteşebbislerinden Cidde piyasasına gelenler çoğalmıştır. Ancak müteşebbisler münferit, birbirinden habersiz gelmektedir. Her biri ayrı temsilcilik kurmaya çalıştığından masrafları çoğalmakta,

bazen da farkında olmadan birbiriyle rakip duruma düşmektedirler. Hâlbuki piyasa hacmi geniştir. Bizim müteşebbislerimizin hepsi birleşse, talebin ancak bir kısmını karşılayabilir. Cidde’de, Çin, Kore, İspanya gibi ülkeler ticaret merkezleri kurmuşlardır. Türkiye’nin çok çeşitli bölgelerde (Cidde, Kuveyt, Trablusgarp, Bağdat gibi) birer ticaret merkezi kurması gerekir. Model olarak, özel ve kamu sektörünün hissedar olduğu bir pazarlama şirketi düşünülebilir. Merkezin başında Arapça ve İngilizce bilen, mahalli piyasayı tanıyan tecrübeli yöneticiye maaş-prim verilir. Bu şirkette müteahhitler, tüccarlar ve sanayiciler gruplar olarak yer alır. Mesela, Koç ve Sabancı Holding gibi Türkiye iç piyasasındaki rakiplerin bu pazarlama şirketinde birlikte mücadele vermesi gerekir. Batı bunun örneklerini vermiştir. Almanya’da rekabet halindeki ilaç sanayii İstanbul’a birleşik ilaç sanayii olarak gelmiştir. Pazarlama şirketi Suudi Arabistan piyasasını devamlı tarar, ihaleleri takip eder, ilgili firmaları vaktinde haberdar ederek devreye sokar, onlara temsilcilikler bulur, vs. Yönetim tarzı itibariyle bu ülkelerde şahsi dostlukların büyük ve müspet rolü vardır. Daimi temsilcilik bu imkânları sağlayabilir.

Sektörler olarak su, meyve suları, gıda maddeleri, et, taze meyve piyasaları bazı şartların yerine getirilmesi halinde uygundur. Suudi Arabistan’da su pazarına girmekte henüz vakit geçmiştir. Genellikle tatlılaştırılmış deniz suyu, kullanma suyu olarak, tavsiye edilmiş kuyu suları da içme suyu olarak kullanılmaktadır. Fakat şişe sularına talep yine de yüksektir. Ciddi ve büyük bir teşebbüsün bu işe el atması başarılı sonuç verebilir. Meyve suları, taze meyve ve gıda pazarı da müsaittir. Ticaret merkezi uygun kanalları bulup, referansla iyi temsilciliklerin seçilmesinde yardımcı olabilir. Çünkü Suudi Arabistan’da ticaret kesiminde yabancı sermayeye izin verilmez. Bir Suudi Arabistanlı firma ile iş yapmak gerekir. Bu seçimin çok dikkatli ve isabetli yapılması lâzımdır. Ticaret merkezi bu fonksiyonu yapabilirse başarı sağlar. Sanayi ve inşaat kesiminde yabancı ortaklık söz konusudur.

Müteahhitlik sahasında İslam ülkelerinde ikisi kamu kuruluşu olan 65 firma tarafından yaklaşık 9 milyar dolara varan iş

alınmıştır. Firmalardan 34'ü Libya'da, 14'ü Suudi Arabistan'da, diğerleri Irak, Kuveyt, Abudabi ve Ürdün'de çalışmaktadır.¹¹⁶

Bu alanda;

a) Müteahhit firmalar arasında koordinasyonun artırılması,

b) Teminat mektubu vs. gibi finansman kolaylıkları sağlanması, firmalarımızın iş alabilmesi için gereklidir. Başlangıçta proje ve kontrol firmaları olarak girmek uzmanlarca tavsiye edilmektedir. Fakat taahhüt işinden sağlanacak işveren döviz geliri, vergi çıktıktan sonra %3,5 civarında olup çok cüzdür, inşaat sektörünün esas faydası dolaylıdır: 1) Türk işçisine iş sağlamak, 2) İnşaat malzemesini ihraç etmek, 3) Karşılıklı teknoloji transferinde aracı olmak. İnşaat sektörü işgücüne iş sağlama alanında başarılı olmuştur. Bölgedeki işgücünün %60'ı Türk firmalarınca istihdam edilmektedir. Ancak, malzeme ihracında henüz başarılı değildir. Hâlbuki döviz geliri yönünden, aslan payı malzemededir. Bunun için;

a) Devletin fiyat rekabetini sağlamak yönünden gerekirse sübvansiyona başvurması,

b) Türkiye'den malzeme tedarikinin koordine edilmesi. Bilhassa kamu kesiminden demir-çimento ihracında bürokratik engellerin ve zaman kaybının önlenmesi için müteahhit karşısında tek bir muhatap bulundurup, onun aracılığıyla ihtiyaçların süratle sağlanması ya da büyük dış pazar merkezlerinde (Trablusgarp, Cidde gibi) demir-çimento vb. depolama merkezi kurarak Türk müteahhidine mahallinde ve anında mal arzının sağlanması.

Fiyat rekabeti ve tedarik kolaylığı sağlanamazsa ve malzeme talebi dış pazardan sağlanırsa, müteahhitlik faaliyetinin sadece işçiliği ve hamallığı bizde kalmış olur.

Bugün sanayi mamullerimiz için en büyük ihraç pazarı dışarda iş almış olan kendi müteahhitlerimizdir. Bunların sağlayacağı ihraç potansiyeli, bütün dış ticaret hacmimize eşdeğer olur ve dış ticareti 2 misline çıkarabilir. Üstelik alıcı da yabancı firma

---

116. Ayrıca son bir yıl içinde 300 Türk firması Ortadağu pazarına girmek için Maliye Bakanlığından izin almış bulunmaktadır.

yerine kendi firmamız olur. Bu sebeple son aylarda, Türk müteahhitlerinin büyük işler aldığını gören batılı sanayicilerin malzeme pazarını elinde tutabilmek için, Türkiye’de inşaat malzemesi yatırımlarına, işbirliğine veya ortaklığına girme teşebbüslerinde buldukları görülmektedir.

Sınai ihracat potansiyelimizin artırılmasında en büyük müşterinin dışarda iş alan müteahhitlerimiz olduğunun bilincine varmalı ve belirtilen tedbirlerin ve benzerlerinin alınmasında acele etmeliyiz. Zira Ortadoğu’da iş alan yabancı firmalar, projelerini detayıyla, prefabrik modele göre kendi ülkesinde planlamakta, mermer kaplamadan pencere pervazına, camdan kapısına kadar bütün malzemeleri vagonlarla ülkesinden gemilere yükleyip treylerle inşaat mahalline getirmekte ve numarasına göre yerine yerleştirmektedir.

Türkiye’nin Ortadoğu İslâm ülkelerine ihracatı 1980’de 560 milyon dolardır. 130 milyon dolar Irak’a, 103 milyon dolar Suriye’ye, 85 milyon 2 dolar İran’a, 60 milyon dolar Libya’ya, 50 milyon dolar Kuveyt’e, 48 milyon dolar Ürdün’e, 43,5 milyon dolar Suudi Arabistan’a, 20 milyon dolar Mısır’a ve 13 milyon dolar Tunus’a ihracat yapılmıştır.

Türkiye’nin Ortadoğu ülkelerindeki ithalat payı 1980’de %11 civarındadır. 1982’de % 25’e çıkması beklenmektedir, ihracatta 1980’de tarım ürünlerinin payı % 57.4’ten 1981’de % 49,5’e düşerken, sanayi ürünlerinin payı % 34,7’den % 45,8’e yükselmiştir.

Bankacılık hizmetlerinin ve finansman imkânlarının geliştirilmesi için uzun vadeli yanında kısa vadeli tedbirlere ihtiyaç vardır. Mesela, Suudi Arabistan Merkez Bankasının (Saudi Monetary Agency) (SAMA) İş Bankasını, teminat mektubu kabul edilecek bankalar listesine katması bu yönde atılmış başarılı bir adımdır. Türkiye’ye para transfer işlemleri konusunda belirli bankalarla anlaşmalar yapılmak zorunludur. Mesela İş, Yapı ve Kredi, Vakıflar, Anadolu Bankası, Bank El Cezire ile anlaşma yapmıştır. 10 günde direkt para transferi sağlamaktadırlar. Bu yapılmadığı takdirde para transferi Amerikan, İngiliz veya Fransız bankaları

aracılığıyla o ülke üzerinden yapılmakta ve süre 2 ayı bulmaktadır. Hisarbank'ın Kuveyt'te şube açması teşebbüsü bu alanda olumlu bir adımdır.

İslâm ülkelerindeki işçilerin tasarruf gücü Batı Avrupa'dakilere kıyasen 4 kat daha yüksektir. Çünkü buradaki işçiler bekârdır, yanlarında aileleri yoktur. Kendilerine genellikle lojman ve yemek verilmektedir ve tüketim imkânları çok sınırlıdır. Elde ettikleri gelirin bazen % 90-95'ini tasarruf etmek imkânına sahiptir. Bu tasarruf gücünü değerlendirici anlaşmaların gecikmeden arttırılması gerekir. İslâm ülkelerinde çalışan işgücünün Sosyal Sigorta kapsamına alınması yolundaki teşebbüs de olumlu bir girişimdir. Suudi Arabistan, Libya, Irak, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi OPEC ülkelerine İş Bulma Kurumu aracılığıyla giden işçi sayısı 110 bini bulmaktadır. Bu sayının iki yılda 300 bine çıkması umulmaktadır. Libya hariç hiçbirisiyle sosyal güvenlik sözleşmesi yoktur. Hazırlanan tasarıya göre 506 sayılı Kanunda yapılacak değişikliklerle, sigorta primleri işveren tarafından bizzat SSK'ya yatırılacak ve işçi ve buradaki ailesi bütün risklere karşı SSK haklarının hepsinden faydalanacaktır (hastalık, iş kazası, analık vs.). Ankara merkezi, işçi mübadelesi ve sosyal güvenlik konusunda çalışarak bir sosyal güvenlik modeli geliştirmektedir. İslâm ülkelerinde çalışan işgücünün çeşitli konularına eğilerek, ilgili ülkelerin mevzuatına uygun tedbirler üzerinde düşünmek gerekir. Kore firmalarının askerlik hizmetine sayılmak üzere düşük ücretle işçi çalıştırmaları inşaat sektöründe durumlarını kuvvetlendirmiştir. Bizim de Kore örneği ve bedelli askerlik ilkesi dikkate alınarak belirli şartlarda askerlik hizmetine sayılacak şekilde işgücüne hizmet arzı imkânları üzerinde düşünülmesi akla gelen bir husustur. Bu konunun fizibilitesinin incelenmesi bir teklif olarak ileri sürülebilir.

Uzun vadede en önemli husus işbirliğini engelleyici konuların giderilmesidir. Bunların önemlileri şunlardır:

- 1) Alt yapıya ilişkin faktörler
  - a. Ulaşım güçlükleri, liman, depolama, güçlükleri,

- b. Haberleşme güçlükleri,
- 2) Kurumsal faktörler
  - a. Finans,
  - b. Pazarlama,
  - c. Teşvik, araştırma, servis hizmetleri,
- 3) Yapısal faktörler
  - a. Milletlerarası ekonomiye sanayici ülkelerin egemenliği
  - b. Üretimde benzerlik,
  - c. Tarihi sömürgecilik gelenekleri, bunların toplumdaki kalıntıları,
- 4) Siyasi faktörler
  - a. Siyasi uyumsuzluklar,
  - b. Sınırlayıcı ve çelişkili uygulamalar, (iktisadi, mali, nakdi, ticari, dış ticaret, yatırım siyasetlerinde) ortak çabaları balatalıyor.
- 5) a) Kültürel alanda işbirliği yapılamayışı, kültür emperyalizminin ayırıcı etkileri,
  - b) İslami bilinçlenmede zaaf,
  - c) Lisan-dil-anlaşma güçlüğü.

Bu engelleri gidermek için İslâm ülkeleri dezorganize, dağınık durumdan kurtularak işbirliğini sağlayıcı organlar kurmaya başlamışlardır. Bunların başlıcaları;

- 1) OIC (İslâm Ülkeleri Konferansı)
- 2) IDB (İslâm Kalkınma Bankası)
- 3) İslâm Ticaret Odaları, Sanayi ve Borsalar Birliği (Karaçi),
- 4) Teknik ve Mesleki Eğitim Merkezi (Dakka),
- 5) İslâm Ticaret Merkezi (Fas-Tanca),
- 6) İstatistik İktisadi ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (Ankara),

- 7) İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Merkezi (İstanbul),
- 8) İslâm İlim, Teknoloji ve Gelişme Vakfı (Cidde).

Bu kuruluşlar aracılığıyla çeşitli alanlarda işbirliği faaliyetleri hızlanmıştır:

- 1) Zirve konferansları
- 2) Dışişleri Bakanları toplantıları
- 3) Merkez Bankası guvernörleri toplantıları
- 4) Para otoritelerinin toplantıları
- 5) İstatistik merkezlerinin toplantıları
- 6) Gıda-tarım komitesi toplantıları
- 7) Müşterek yatırımlar komitesi toplantıları
- 8) İktisadî-tekniik konularda bakanların toplantıları,
- 9) Yıllık ticaret fuarları.

Bunların dışında özel organlar arasında;

- 1) İslâm Bankaları Birliği (Kahire-Cidde),
- 2) Rabıtatü'l-Alemi İslâm (Mekke)
- 3) Mutemerü'l-Alemi İslâm (Karaçi) sayılabilir.

İslâm Bankalar Birliği ve üniversiteler tarafından 1981'de Kıbrıs Türk kesiminde Lefkoşe'de Milletlerarası İslâm Banka ve Ekonomisi Enstitüsü kurulmuştur. IDB içinde de 1981'de bir iktisadi araştırma enstitüsü kurulmuştur. Her iki kuruluş aralarında işbölümü ve işbirliği yapacaklardır.

Ayrıca kültürel alanda hicretin 15. yüzyılı kutlama programları yapılmaktadır.

Ayrıca İslâm Birliğine takaddüm eden devrelerde petrol üreten çeşitli İslâm ülkelerinde, İslâm ülkelerini finanse etmek için çeşitli yardım fonları kurulmuştur. Suudi Arabistan Yardım Fonu, Kuveyt Yardım Fonu, Abudabi Yardım Fonu, Irak Yardım Fonu vb. gibi.

Uzun vadeli tedbirler içinde tarım, sanayi, ticaret ve finansman alanında işbirliğini arttırıcı tedbirler üzerinde halen çalışılmaktadır. İslâm ülkeleri ve tahsisen OPEC ülkeleri ile ortak yatırım projeleri geliştirip uygulamak, Türkiye'nin sanayi potansiyeli

ile OPEC ülkelerinin finans ve pazar potansiyelini birleştirmek suretiyle yararlı sonuçlar sağlayabilir. Türkiye-İran ve Pakistan'ın RCD çerçevesi içinde başlattığı bu model OPEC ülkeleri ile çok daha iyi gelişebilir. Bu konuda sınai potansiyeli olan Mısır, Pakistan, İran, Cezayir gibi ülkelerle yatırım gücü olan ülkeler arasında makro seviyede bir çalışmaya ihtiyaç vardır ve OIC çerçevesinde beş konuda üç organ tarafından çalışmalara başlanmıştır:

- 1) İslâm ülkelerinin sınai potansiyelini ve yapısını incelemek, aralarında işbirliğini sağlamak için ulusal seviyede ve bölge seviyesinde gelişme imkânlarını araştırmak,
- 2) Müşterek yatırım projeleri geliştirip uygulamak,
- 3) Yatırım garantisi sağlamak,
- 4) Anlaşmazlıkların halli için bir organ kurmak.

Bu konularda OIC tarafından Ankara İktisat ve Karaçi Ticaret Odaları merkezleri ile IDB görevlendirilmiştir.

1) Birinci konu ile ilgili olarak Ankara merkezinin 5 yıllık çalışma programında şu konular vardır:

- a. İslâm ülkelerinin sınai yapısını ve gelişme imkânlarını incelemek;
- b. Sanayileşme plân, program ve politikalarını incelemek;
- c. Yatırım faaliyetleri, politikaları, mülkiyet durumu, uluslararası uzmanlık ve danışmanlık hizmetleri ve teknoloji transferi konularında inceleme yapmak;
- d. Finansman ihtiyaçlarını, potansiyelini ve teşvik imkânlarını, sermaye birikimi potansiyelini incelemek;

Bu konularda Ankara merkezi IDB ve UNIDO ile işbirliği yapacaktır. Bu hususlarda IDB içinde yeni kurulan İktisadî Araştırma Enstitüsü görev alabilir.

2) Müşterek Yatırımlar Komitesi

Dışişleri Bakanlar Konferansı tarafından tavsiye edilerek kurulan müşterek Yatırımlar İstişare Komitesi ilk toplantısını Eylül 1980'de Cidde'de yapmıştır. Bütün iktisadi kesimlerde ortak projeler ve yatırımlara girişilmesi tavsiye edilmiştir.

a) Tarım ve gıda üretimi alanında (gıda maddeleri üretimi, canlı hayvan, tavukçuluk, balıkçılık, süt mamulleri, yem, tohum ıslahı, araştırma ve zirai eğitim).

b) Sanayi (gemi inşa, ulaşım vasıtaları, yedek parça, mühendislik malzemeleri, inşaat malzemeleri, kimyevi maddeler, gübre, petrokimya, elektronik, tekstil, ilaç üretimi ve tıbbi cihazlar).

c) Ticaret, programlama, araştırma

d) Hizmetler (turizm, bankacılık, sigorta, yönetim ve istişare hizmetleri)

e) Altyapı (elektrifikasyon, sulama) realizasyonu için gerekli organın kurulması

f) Bu konuların takibi için Dışişleri Konferansı IDB'yi ve İslâm Ülkeleri Odalar Birliğini görevlendirmiştir.

g) OIC genel sekreterliği işbirliği yapılacak bütün sektör isimlerini üye ülkelere sirküle etmiş ve katılma niyet ve arzularını bir raporla bildirmelerini istemiştir.

Ülkeler, hangi şekilde ortak yatırımlara katılacaklarını;

- Fiziki girdiler (hammadde, ara ve nihai mamuller, fabrika, makine ve yedek parça),

- Teknik ekspertiz,

- Potansiyel teşebbüs mahallen,

Özel tercihler ve finansman konularındaki durumlarını ve katılma şeklini (ortaklık, üretime iştirak, ihracat konusunda muafiyet ve imtiyazlar, ihracat kolaylıkları ve benzeri) hususlardaki durumlarını bildireceklerdir. Gelen cevapların değerlendirilmesi alt sektörler göre incelenmesi hususunda İstişare Komitesi, IDB, Ankara Merkezi ve Karaçi Odalar Birliği Merkezini birer rapor yazmakla görevlendirmiştir. Bu raporlar istişare komitesinin gelecek toplantılarında incelenecektir. Gelecek taleplere göre, mevcut finansman imkânlarının dağılım şeklinin etüdü gerekmektedir.

3) Yatırım Garantisi

Üçüncü Zirve Konferansında, yatırımların teşvik, himaye ve garantisi için OIC'ye bağlı bir İslami organ kurulması kararlaştırıldı.

rılmış. Dışişleri Konferansında bu karar onaylanmıştır. Bu organ yatırımların, terasların ülkelerinde sigorta edilmesini deruhte edecektir. Bu husus anlaşma metnine ve İslâmi esaslara uygun olacaktır.

4) Uyuşmazlık Komitesi

Zirve Konferansında, uyuşmazlıkların çözümü için bir komite kurulması da kararlaştırılmıştır,

5) Zirve Konferansında, bunlardan başka bir de, İslâm ülkeleri gemi sahipleri birliği kurulması da karara bağlanmıştır.

1) Uzun vadeli sanayileşme çalışmaları alanında şu hususların inceleme konusu olarak ele alınması yararlı ve hatta zorunludur.

a. Sanayileşme modeli olarak her ülke için kabulü zorunlu bir tek model üzerinde birleşmek şu aşamada şart değildir. Çünkü İslâm ülkelerinin iktisadi ve siyasi rejimleri farklıdır. Ortak projelerde Japon modelinde olduğu, gibi ileriye dönük karşılaştırmalı avantajlar teorisi esas alınabilir. Fakat uzun vadeli bir inceleme konusu olarak İslâm ekonomik modeli çerçevesinde, İslam'ın sanayileşme modeli üzerinde çalışılırsa, projelerin seçiminde ortak ölçüler geliştirilebilir.

b. İslâm ülkeleri ulaşım kolaylığı yönünden bölgelere ayrılarak bölgeler itibariyle sektörler arası denge prensibi benimsenebilirse sektör tercihleri buna göre yapılır ve plânlama teknikleri buna göre düzenlenebilir.

c. Ortak bir otomotiv sanayii ve harp sanayii projesi üzerinde çalışılması ve fizibilite incelemeleri yapılması son derece gereklidir. Halen otomotiv projesiyle ilgili bir teklif IDB'de incelenmektedir.

d. Finansman kaynakları yönünden: IDB'nin kullandığı İslami finansman modelleri içinde en çok ortaklık (*equity*) sistemi kullanılmıştır. Kara iştirak sistemini (*profit-sharing*) geliştirici tedbirler alınmalıdır. IDB dışında özel sektör olarak kurulan ve İslam bankaları birliği içinde teşkilâtlanan İslâm bankaları mode-

li geliştirilerek kara iştirak esasına dayalı finansman imkânlarıyla yatırımların teşvik edilmesi esası üzerinde durulmalıdır. 1981 Mayıs'ında Almanya'da Baden-Baden toplantısında İslam Bankaları Birliğiyle Batı bankaları arasında yapılan sempozyumda bu konu tartışılmış, kara iştirak sisteminin Batı ülkeleri için dahi uygunluğu savunulmuştur.

e. İslâm ülkeleri arasındaki ortak tedbirlerde altyapı yatırımlarına öncelik verilmelidir. Ulaşım (kara-deniz-hava) ve telekomünikasyon (telefon-telgraf-teleks sistemi-posta) ilişkileri, İslam ülkeleri arasında hızla geliştirilmelidir.

f. Plânlama modelleri, bölge ve şehir plânlamasıyla güçlendirilmeli, organize sanayi bölgeleri geliştirilmelidir. Bu sahada çalışmalara ihtiyaç vardır.

g. Endüstriyel ilişkilerde sosyal adaleti sağlamak için İslam ekonomik modeli içinde uygun bir sistemin geliştirilmesine çalışılmalıdır. Batı sendikacılık modelinin uygulandığı İslâm ülkelerinde de bu model pek başarılı olmamıştır.

h. Vasıflı işgücü, bilhassa az nüfuslu petrol üretici ülkelerde en önemli meseledir. Batı ülkelerine beyin göçü meselesinin tartışıldığı 1976 Riyad Teknoloji Konferansında İslam ülkeleri arası bir İslam Bankası kurulması fikri benimsenmiştir. Halen OIC, Dakka merkezi ve Ankara Merkezi bu konu üzerinde çalışmaktadır.

i. Standardizasyon: Ortak yatırımların gelişmesi için, ilgili İslâm ülkeleri arasında standartlarda işbirliğine gidilmesi, sanayide işbirliği yönünden önemli bir husustur. TSE bu konuda öncülük yapmalıdır. Esasen TSE böyle bir kongreyi toplamak için teşebbüs halindedir.

j. Verimliliği artırıcı tedbirler yönünden İslâm ülkeleri arasında teknoloji transferine, "know-how" alış-verişine gidilmesi ve produktivite merkezleri arasında işbirliği yapılması gerekmektedir.

k. Teknolojik araştırmalarda işbirliğine gidilmesi de önemli bir konudur. TÜBİTAK'I diğer araştırma merkezleri ile işbirliği imkânları araştırılmalıdır. Suudi Arabistan Araştırma Merkezi

halen araştırma modellerini ABD'den yönetilen bilgisayar sistemine bağlamıştır. İslâm ülkeleri arasında işbirliğini çoğaltmak gerekir. Cidde'de bulunan ilim ve Teknoloji Araştırma Merkezi bu amaçla kurulmuştur.

1. Pazarlama konusu: Ortak yatırımlar pazarlama alanında işbirliği ile birlikte geliştirilmelidir. Bu alanda Ankara, Karaçi ve Tanca araştırma merkezlerinin işbirliği içinde çalışmalarını geliştirmelerine şiddetle ihtiyaç vardır.

Sonuç

İslâm ülkeleri arasında çeşitli kademelerde, çeşitli alanlarda teşkilatlanma ve işbirliği çabaları başlamıştır. Yakın bir gelecekte bu alanda büyük gelişmeler olacağı ve Türkiye'nin de aktif bir rol oynayacağı kuvvetle ümit edilmektedir.

Report of the Experts Committee on the Promotion, Regulation and Supervision of Islamic Banks

In the Name of Allah the Beneficent the Merciful

In conformity with the Resolution issued by the Third Meeting of the Governors of Central Banks and Monetary Authorities of the Member States of the Organization of the Islamic Conference held in Riyadh, Kingdom of Saudi Arabia, between 21-22 Shawal, 1400 H, corresponding to 1-2 September, (a copy of the resolution is attached in Annex I).

And in response to the invitation extended by His Excellency Sheikh Abdul Aziz Al Quraishi, Governor of the Saudi Arabian Monetary Agency, the members of the Committee of Central Banks comprising of Pakistan, Jordan, Sudan, United Arab Emirates, Malaysia and Saudi Arabia, and representatives of the International Association of Islamic Banks, the General Secretariat of the OIC and the Islamic Development Bank, met at the Headquarters of the Saudi Arabian Monetary Agency in Riyadh on Tuesday and Wednesday (30-31) December 1980 (A list of participants is attached as Annex II).

The members discussed the working paper prepared by SAMA entitled "Regulation and Supervision of Islamic Banks". They agreed that Islamic banking, as new idea, needs special care and full awareness and understanding of its main concept.

It goes without saying that establishment of such institutions, the work of which is characterized by being on non-interest basis, would reflect the sincere desire of the peoples of the Islamic World to apply Islamic Shari'a in the different fields in life. The existence of such institutions in a number of Islamic countries already signify the pioneering steps towards presenting a practical solution in modern banking operations in full conformity with Shari'a.

In addition, the existence of Islamic banks would meet one of the major needs that would help achieve the socio-economic objectives. They would help to attract deposits and savings for directing them towards investment and employment beneficial to capital and human effort.

Islamic description will apply to any banking or financial institution, the activities and dealings, with other parties, of which is conducted in full compliance with the provisions of Islamic Shari'a.

The functions of the Islamic bank may be determined in light of this general frame: To cover economic and social requirements in the domain of banking services, financing and investment works which are affected on non-interest (non-riba) basis. These objectives include the following in particular:

a) Expanding the range of dealing with the banking sector through the extension of riba-free banking services.

b) Improving the means that would ensure the attraction of funds and savings and directing them towards Halal (Profit) participation in the domains of investments available in accordance with Shari'a provisions.

c) Providing necessary funds to meet the requirements of the various sectors.

The success of these pioneering Islamic Banks requires due care, proper supervision and organization, not only to ensure the success of this experiment on a continuous basis, but also to provide welfare and social security for Islamic peoples, and to enrich the heritage of the human civilization.

Eventually, prompted by their beliefs in these facts, and in light of the lengthy discussion of the working paper prepared by SAMA, the Committee agreed as follows:

1. Promotion of Islamic Banks

The Committee felt that since Islamic Banks are established to meet the requirements and aspirations enshrined in the Islamic religion, they are in need of enlightened support and promotion to ensure the success of this experiment.

Towards this end, the committee recommends the following:

a) Reconsideration of banking laws with the aim of expanding the coverage of such laws or percent applicable for conventional banks for cover also the operations of Islamic banks based on Shari'a. The adoption of this proposal might free monetary authorities from having to issue special laws and regulations to regulate the operations of Islamic banks.

b) Creation of specialized control departments in Central Banks guide and supervise the operations of the Islamic banks, and particularly the different new functions that are practiced by these banks.

c) Providing suitable methods governing the relation between Islamic banks and Central Banks and monetary authorities in the following aspects.

- Explore appropriate methods for equal support as enjoyed by conventional banks concerning redescunt facilities enable the Central Bank of work as a last resort to the Islamic banks on non interest basis.

- Investment returns, distributed by Islamic banks to depositors, should enjoy privileges identical to those enjoyed by depositors with conventional banks. For instance, exempting investment returns from taxes as in the case of interests, and should be treated in accordance with the provisions laws on investment incentives and income tax.

- Promotion of independent supervisory Shari'a Committee, or Shari'a advisors to ensure that the operations of Islamic banks conform to the Islamic Shari'a.

2. Control and Supervision

The Committee notes that the Islamic banks, as in the case of all other conventional financial and banking institutions, should be subject to control and supervision so as to generate public confidence in such institutions, on one hand and to maintain economic and stability.

To achieve these objectives the Committee has taken into consideration the application of the following measures:

A. Constitution (legal status)

It is preferred that the Islamic Bank takes the form of public shareholding company or a specialized institution operating according to a special law. The aim is to restrict licencing to legal and not to natural persons.

It is up to the Government of the member state concerned (according to its own situation) to decide whether the Islamic Bank will be completely or partly owned by the Government, or this may be left entirely to private participation on the condition that the Bank shall operate in accordance with domestic public shareholding companies law.

B. Licencing

Licencing of Islamic Banks should be subject to and in accordance with the prevailing banking law in the country concerned.

Given the special nature of the Islamic Bank, the monetary authorities should ensure that sponsors applying for licence are fully committed to apply Sharia principles with the help or Sharia consultants or a committee well-versed in Sharia.

C. Capital

The Capital required for establishing the Islamic Bank should be subject to the prevailing applicable local laws. Although the committee felt that it is better for an Islamic Bank to commence its operations with a strong capital base, it also recognizes that the Bank should not be over burdened with having to start with a large capital from the beginning which would take it difficult for the bank to operate profitably and be able to distribute adequate profits to the shareholders.

D. Reserves and Liquidity Ratios

Reserve requirements and liquidity ratios should be in line with what is imposed on commercial banks.

E. Deposits

Acceptance of deposits of different kinds (current and investment deposits) should be subjected to the same principles applicable to commercial banks. A special attention should be given to the specified ratio between capital and the amount of deposits that can be accepted from the public.

F. Advances and Investments

In utilizing its investments, the Islamic Bank should not finance any project that contradicts the Sharia in the context of Halal and Haram framework.

G. Membership of the Board of Directors

Members of the Islamic Bank's Board of Directors shall conform to the conditions specified in domestic companies' laws. Preference should be given to members with adequate knowledge of Islamic Shari'a, persons well-versed in banking and Shari'a may be invited to work as advisers to the Board of Directors.

H. Inspection

The Islamic Bank should be subjected to domestic banking control laws including direct inspection from the monetary authorities and submitting to them the periodical and other necessary information.

I. Acknowledgement

The committee unanimously felt that it is timely that member states set up an adequate framework to organize and supervise the operations of the Islamic banks in accordance with suitable regulations taking into consideration the application of the Shari'a principles.

The committee expresses its deep gratitude and thanks to Governors of Islamic Central Banks and Monetary Authorities for their concern and encouragement of Islamic banks. The commit-

tee in particular, is grateful to His Excellency Shaikh Abdul Aziz AI Quraishi, Governor of SAMA for hosting the meeting and for the team who participated and helped to make the meeting successful.

List of the experts participating in the Islamic Banking Committee (Riyadh: 30 Dec. 1980)

Central Bank of Jordan

1. Mr. Sami Al-Homoud

2. Mr. Jamal Salah

State Bank of Pakistan

3. Dr. Ziauddin Ahmed

Bank of Sudan

4. Dr. Burai Yousif

Bank Negara Malaysia

5. Mr. Raly Ahmed

Inte'l Association of Islamic Banks

6. Mr. Abdul Rahim Hamdi

7. Dr. Ahmed Al-Naggar

Islamic Development Bank

8. Mr. Jalal Osman

Central Bank of U.A.E.

9. Mr. Auni Al-Hajib

General Secretary of the Islamic Conference

10. Dr. Ashraf Uzaman

11. Dr. Sabah El-Din Zaim

Saudi Arabian Monetary Agency

12. Dr. M.A. Jamjoom

13. Dr. M. Umar Chapra

14. Mr. Misbahuddin Farooqi

15. Mr. Mehmood Nashar

16. Mr. Hasan Mustufa

Banking System and Economic Development: The Case of Turkey

1. Introduction: The function of banking system in economic development and the emergence of Islamic Economics and Islamic Banking.

Banking system, channeling the savings to investment one side, and functioning as an intermediary in economic and commercial transactions on the other side, and dealing with the monetary policy has an important function in economic development. Banking sector is the backbone of the internal and international economic relations. For this reason, if banking sector fulfills its duties they become the main guiding instrument of economic development. But as we may observe in many developing countries they may even become as hindrance for development, and causes the disturbance of the division of national income, if they don't fulfill their functions as it should be.

In analysis of the functions of the banking sector; they may be classified as public and private banks. Central bank has an important place in the banking sector. Because, as the bank of banks, Central bank may regulate both the banking and monetary policy of the country. Up to the third quarter of the 20th century, the concept of interest was the main instrument of the banking

sector. Islamic world, after having political independence, following the Second World War, has found two ways to follow for their economic development. Some of them followed either the root of capitalism, or socialism, or made a mixture out of them, for their economic policy-pattern. But neither of them succeeded. After 1970s, due to the petroleum production some of the Muslim countries became rich. At the end of 1969, by the establishment of OIC, reawakening of the Islamic World, which has started with the foundation of Pakistan, gained a momentum.

Islamic banking has started officially in 1976 with Islamic Development Bank (IDB) in Jeddah and accepted internationally which was the conclusion of previously quarter century evolution of Islamic economies and Islamic finance institutions in the world.

IDB, which was established by the member countries of OIC, has started to function according to Islamic principles based on interest-free system. Later, according to this model different member country, adopted Islamic banking system in two different models:

a) To establish the whole banking and financial system according to the model of Islamic economics, in context of an Islamic society and Islamic state, leaving aside the previous secular system, based on capitalist or socialist ideologies. Iran, Pakistan and partly Sudan adopted this model.

b) Preserving the current secular system, based on capitalist or socialist ideologies, adopting a gradual evolutionary strategy through establishment of Islamic institutions, and particularly Islamic finance institutions, individually. The rest of the member countries of OIC, have adopted this second model.

We should confess that in both models the Islamic banking has not been improved successfully as it is intended and desired.

The main problem of the Islamic banking, in the first model is that, Islamic banking and financial institutions is a part of the model of Islamic economics. The behavior of the people and so-

ciety, composed of Muslim men, the composition and function of the Islamic state, the total components and the general structure of the economic life, which should be oriented according to the spirit of Islam are the main concomitance of the Islamic banking, which should be operated in such an environment.

In Islamic countries, which adopted the first model, the Islamic banking and financial institutions, which have been established, couldn't be surrounded with and integrated in such an environment.

The harmonization and synchronization of the particular units, like Islamic banking, with the totality of Islamic society, e.g. the social, political and economic order, organization of state, legal structure, behavior of the people etc. couldn't be achieved.

In the second model, the Islamic banking and financial institutions, which were surrounded with an alien environment, could only survived, operating with their marginal functions.

There are some difficulties and deficiencies in the evolution process of Islamic banking, attributable to both models:

1. The imperfection of a unified explanation of theoretical model of Islamic society and Islamic economics by current scholars, particularly among fuqaha and economists.

2. As the most important factor, imperfection of the model of Muslim man in practice, both qualitatively and quantitatively.¹¹⁷

3. Deficiencies, attributable both to managers, and lay-man in practice of the principles of Islamic economics in the field of Islamic banking and financial institutions.

4. The lack of political will of the governors of the member countries (states), which reduce the speed of the Islamic evolution.

5. The change of the political structure of the world, emergence of the so called new world order, and acceptance of Islam

---

117. "The Attitude of Muslim-man in economic life: Muslim-man instead of homo-economics." Review of the Institute of Islamic Studies: Volume; VII, Parts: 1-2, 1978, Publication of the Faculty of Letters, Istanbul University.

as a target under the slogan of fundamentalism by the West, and the disintegration of the Islamic World.

6. Under those conditions Islamic banking institutions, after a particular improvement in national and international level, slowed down. But it seems to me that, in spite of all these discouraging factors, the Islamic reawakening, and return to the sources of Muslim societies, shortly reemergence of Islam in the whole world is in formidable.

At the beginning of this year, the problem of Islamic banking and economies were discussed in an international conference, which was organized by private foundations in Ankara, Turkey.¹¹⁸ This time with the initiation of the Central Bank of the Islamic Republic of Iran, the discussion of the problems of Islamic banking in the context of economic development, is an action of appreciation on the one hand, and the evidence of the continuing dynamism of the Islamic movement generally and Islamic banking particularly, which is mentioned above, on the other hand.

2. Influence of Islamic Banking institutions on economic development

The key factors may be summarized as follows:

1. The main peculiarity of the Islamic banking and finance institution is *mudaraba*. By this function, an Islamic bank joining to the risk of business and decreases the financial risk of the enterprise compared to the *riba*-banking. Especially, during the increase of interest-rate and financial risk, *mudaraba* system encourages the investment-inclination of entrepreneur, and effects positively on economic development. It is argued that: a) The uncertainty of profit in *mudaraba* and b) the increase of project-evaluation expenses may discourages the investor.¹¹⁹ But there is

---

118. "The Islamic Economy, Financial Institutions and Future Developments" January 15-16, 1994, Symposium Grand Hotel of Ankara Organizer: Hakyol Eğitim, Yardımlaşma ve Eğitim Vakfı: Strasburg Cad. no.28/9 Sıhhiye, Ankara, Türkiye.

119. "Some Misgivings about İslamic interest free banking", Dr. Ziauddin Ahmad Annual Lecture series of Faisal Islamic Bank of Sudan, Khartoum Nov. 21, 1985.

no enough evidence in practice, to justify such misgivings. The increase of expenses in project-evaluation as a negative factor in micro-level may be compensated by the increase of the productivity and profitability, as a positive factor in macro-level.

2. The behavior of the manager of Islamic bank, and entrepreneur, and depositor in economic life should be different in an Islamically-oriented society, compared to the secular ones.¹²⁰

3. The target of an Islamic bank should be to encourage the development-from below, by stimulating the saving capacity of small-savers, and guiding them through the institutions organized in community development, toward to Islamic banks. The development process should be spread in the bottom of the society, instead of being satisfied with the relations of a limited number of rich people with Islamic banks.¹²¹

4. Islamic banking, as a method of project evaluation, may shift from traditional investment-project-planning to more successful program-planning. Since strategic-investment-program-planning is strongly oriented towards the bank's (companies') external environment. There will be need not just investment research, but particularly for more sophisticated investment-program-research. It needs multi-disciplinary approach to the investment process.¹²²

5. We need to improve the interrelations and cooperation among the Islamic banks in national and international levels. IDB and International Association of Islamic Banks should assure more responsibility on this field.

6. IDB should also have responsibility, in bringing together the private and public capital resources in member countries and acting as an intermediary organization, channeling them to the

120. "İslam, İnsan, Ekonomi", Prof. Dr. Sabahaddin Zaim, Publication of YENİ ASYA, İstanbul, 1992.

121. "New Strategy for Development From Below", 23-27 Sept. 1987. MAGOSA, North Cyprus Turkish Republic, Publication of TOBB, no.87 (Union of chamber of commerce and industry of Turkey), Ankara.

122. "The Report about the seminar of Islamic banking", Prof. Dr. Sabahaddin Zaim, and Prof. Dr. M.O. Zubeir KAAU, Jeddah, 1981. A seminar organized by Dr. A. Haggar, Int. Assoc. of Islamic Banking.

investment in the developing countries. Different local Islamic banks can be channeled through IDB for infrastructural and institutional development or for technical assistance.¹²³

7. One of the roles of the Islamic banks in the Islamic capital markets, is to direct the funds, generated by Islamic financial instruments to the productive investments.¹²⁴

3. The effects of the Islamic banking on economic development of Turkey

If we take Turkey, as an example of the second model of the Islamic banking, we may observe that the effect of the Islamic banks on economic development, is not very influential. The reasons are as follows:

1. Islamic banking has been improving in Turkey in the line of the second model. According to the Decree, No 83/7506, dated 16-12-1983, regarding the Foundation of Private Financial Corporations, opportunity has been given to establish riba-free bank. Later with the amendments made in 1984 and in 25-2-1985, the legal structure had been finalized.

According to their legislation, “they collect funds, in addition to their capital, for allocation of funds to economy by means of private current accounts and those accounts giving the right of participation to loss and profit from foreign countries and native country, and, may according to the methods to be designed in notifications, make these funds available for the financing of all agricultural and commercial operations and services; for joint ventures for the issue of letter of guarantees to abroad for the financing of export and import, as well as supply of equipment related to investments, and offer the same for sale or lease to firms by installments”.

Any real or legal persons, other than those authorized pursuant to this decision or its private codes, may not accept funds or make them available by essentially or secondarily acquiring it

123. “Mixed financing of projects in member countries of IDB”, Dr. A. O. Abudu, July 16, 1983.

124. “An Address,” Prof. Dr. Ahmed El Naggar, First General Conference of Islamic Banks, İstanbul, 18-21 Oct. 1986.

a profession. These institutions do not function according to the Turkish Banking Law. Because, all financial institutions in Turkey, which are called bank are riba-banks. These new institutions which are called Private Finance House have been authorized to collect funds, based on riba-free model and operates through participation to profit and loss system.

Up to now, four private finance house (PFH) have been established; three of them have native and international mixed capital (Faisal-Finance, Al-Baraka-Finance and Kuveyt-Türk Evkaf Finance) and one has only native capital (Anadolu-Finance). PFH has authority to operate like other Islamic banks in the world. Generally all the collected funds are classified under two categories as current accounts and participating accounts, like in other Islamic banks. PFH may utilize these funds under the contracts of:

- a) Murabaha (providing riba-free fund for production or consumption),
- b) Participation to profit and loss,
- c) Leasing,
- d) Providing fund for commodity based on documents.

The most important function of FFH is to attract the fund of the faithful Muslims to the economy, which were idle, because of interest. Later the other people have deposited their funds to the PFH, because of higher return expectation. PFH, although improved rapidly, and starting from zero, acquired a very high percentage of growth; still they have a very modest share in the total deposits of banking in Turkey (in 1993 % 2.96). Only about 8% of deposits are in current accounts and the rest in participating account.

In utilization of funds, almost more than of the funds are directed through contract of murabaha to the commercial and industrial sector (mostly in textile). During the last two year some funds are invested in industrial sector through leasing contract. Mudaraba contract, which should be the essential part of the activities of PFH, almost not exist. The main reason can be explained as follows:

1. There is a high chronic inflation in Turkey since 15 years. Before Islamic banks, the people had two alternatives of investments to keep the real value of their assets: a) real estate, b) bank-interest, c) foreign exchange. (During Özal time, selling and buying of foreign exchange and deposit of it in and out of Turkey became free. Interest rate also is left to the market).

After joining of PFH into the financial market, two more alternatives were provided to the savers: a) to deposit their saving into PFH on riba-free model, or

b) to buy participating shares based on profit and loss for a particular period of public investments like tall-bridges, tall-ways, dams etc., sold by the treasury. There is competition among the return of real estate, bank interest, and foreign exchange in financial market. When the riba-free financial instruments joined to the market, they had to compete with the previous ones. It means that PFH had to provide higher return to attract the funds. Therefore instead of channeling the deposited funds into the industrial investment, providing long run returns, they preferred to utilize the funds in the commercial immediately to get market higher returns, through murabaha contracts.

Another reason is that, the majority of the participating accounts are deposited in foreign exchange (Because of high inflation, saver prefer to keep their assets in foreign exchange). The percentage of foreign exchange rose from 72.6 % in 1992 to 77.4 % in 1993. PFH has to provide returns to the depositors in the same currency what they had deposited. Therefore, PFH has to utilize such funds in foreign trade through export and import.

Finally, we can say that PFH has a positive contribution to the economy by attracting the idle funds and utilize them mainly in commercial sector and particularly in foreign trade. But as the total fund, attracted by the PFH, is only 3% of the total deposits of the banking sector; they have no capacity to guide the direction of the economy. And the funds which are collected by the PFH are not utilized in industrial investment.

Although the PFH in Turkey is gradually improving, they have a marginal effect on the economic development, which is the current subject of our conference. In the other member countries of OIC, which follow the second model, the case, seems so far similar.

The evaluation of mudaraba function of Islamic banking system may only possible in an Islamic state, where the total banking system operate in riba-free system, which is mentioned as the first model. Therefore we have to evaluate the banking system of the follower of the first model, e.g. Iran and Pakistan for being now. Up to now, the current data as far as we know, have not been enough for a sound evaluation on this subject. We hope that Insha'Allah, the papers, which will be submitted in this conference will enlighten us.

Finally I would like to express my gratitude and congratulations to the Central Bank of The Islamic Republic of Iran, for organizing such an interesting and fruitful conference for Muslim Ummah, and also wish and pray to Almighty God (ALLAH) that, Islamic Republic of Iran may contribute successfully in the field of Islamic Banking.

	Banking Sector(x)		Private Finance Houses	
	1992	1993	1992	1993
Capital	33746	70 204	298	595
Total deposits	291 334	480 793	6 278	14 238
Foreign exchange deposits	117 062	225 985	4 561	11 024
Profit	14 263	28 381	99	197
Profit/Capital %	42	41	33	33
Foreign exchange deposit	40	47	72	77

Note: (x) including PFH.

Dr. Ashrafuz Zaman

Director of the Department of

Economic Affairs of the Islamic Secretariat of OIC

Dear Dr. Ashrafuz Zaman

As you have requested, the highlights of the SAMA report, for Circulation to the member countries, is prepared, and attached to this letter. May Allah succeed you in your efforts serving for Islam.

With my best regards,

Dr. Sabahaddin Zaim

The Important Points about the Islamic Banking Activities, Which Should be taken into Consideration by The Governments of Member Countries

In The Name of Allah, the Most Beneficent, the Most Merciful

1. Recommendation of the Third Meeting of the Governors of Central Banks and Monetary Authorities of the Member Countries of the Organization of the Islamic Conference

Riyadh, 21-22 Shawwal, 1400 (1-2 Sept. 1980).

The Governors appreciated the desire to apply Islamic Shariah in the field of banking and noted with interest the establishment of Islamic banks in a number of Member States. They also took note of the desire to support the International Association of Islamic Banks. Recognizing the need to ensure that these banks conform to Islamic economic theories and apply sound banking principles for the protection of depositors, and the need to create public confidence in these banks, so as to ensure their future success, the Governors considered it imperative based on Islamic in conformity with regulators' intentions of a sound banking system. In this connection the resolution adopted at the Eleventh Islamic Conference of Foreign Ministers held in Islamabad in Rajab 1400 (May 1980).

The Governors expressed their willingness to carry out this task but recognized in the light of their deliberations, that in order to do so effectively they need to study all the relevant aspects and to draw up a uniform set of guidelines.

Accordingly, they decided to entrust this task to committee composed of the Governors of the Central banks of Pakistan Jordan, Sudan United Arab Emirates, Malaysia and the Kingdom of Saudi Arabia, in consultation and co-ordination with the International Association of Islamic Banks, the General Secretariat of the Organization of the Islamic Conference and the Islamic Development Bank. This Committee could request assistance from any agency that it found necessary in connection with its work.

2. Report of the committee of Governors of Central banks on the Promotion, Regulation and Supervision of Islamic Banks

In conformity with the Resolution passed by the Third Meeting of the Governors of Central Banks and Monetary Authorities of member states of the Organization of Islamic Conference held in Riyadh, Kingdom of Saudi Arabia, on 21-22 Shawwal; 1400H, corresponding to 1-2 September, 1980, (a copy of the resolution is attached as Appendix 1) the members of the committee of the Governors of Central Banks of Pakistan, Jordan, Sudan, United Arab Emirates, Malaysia and Saudi Arabia met at the Headquarters of the Saudi Arabian Monetary Agency in Riyadh on Sunday the 25th of Rabi al-Thani 1401, corresponding to 1st March, 1981, in response to the invitation of its Governor, Shaikh Abdul Aziz al-Quraishi.

The Governors discussed the Report prepared earlier by the Experts from their respective countries and the representatives of the International Association of Islamic Banks, the General Secretariat of the Organization of Islamic Conference and the Islamic Development Bank, and prepared this final Report for submission to the Plenary Session of the member states of the Organization of Islamic Conference, to be held in Khartoum on 1st Jumad al-Awaal 1401, corresponding to 7th March, 1981.

According to the report the following points are suggested:

1. The existence of Islamic banks would meet one of the major needs that would help achieve the Socio-economic objectives. They would help attract deposits and savings for directing them towards investment and employment beneficial to capital and human effort.

2. Islamic description will apply to any banking or financial institution, the activities and dealings of which with other parties, are conducted in full compliance with the provisions of the Islamic Shari'ah.

3. Simultaneously with control and regulation the Central Banks will also have to provide support and assistance to the Islamic banks so as to nurture their growth and development. There would be nothing unusual in this because Central Bank in a number of developing countries have taken a number of measures to promote the growth of Indigenous banks and to refuse the predominance of foreign banks in their banking structure, It must be appreciated that Islamic Banks will be at a considerable disadvantage in facing the competition with conventional banks because they will not have access to the money market and may even face hostility from the conventional banks. The conventional banks can always resort to the other banks and to the Central Bank when they face a difficulty liquidity situation. It will be necessary to ensure that Islamic banks also get the needed financial assistance in such a situation. For this purpose it will be necessary to make provision for Central Bank assistance to the Islamic banks on a basis compatible with the Sharia'ah.

4. The Central Banks of Islamic countries should also foster the development of financial instruments which are interest-free so as to enable the Islamic Banks to meet statutory liquidity requirements as also to place excess liquidity avenues. Development in efficient market for such instrument would facilitate the realization of the above objective.

5. The different Muslim countries may wish to adopt different ways of promoting such institutions. Some may prefer to

establish individual Islamic banks to operate alongside the conventional banks with- the idea of gradually replacing them. Other may prefer to undertake a phased transformation of the existing institutions into Islamic banks within a given time frame. Moreover, the Islamic countries are in different stages of development with different historical, social and economic background. Hence it would be unreal to assume that all Islamic countries can adopt a uniform supervisory law. In determining the method of transforming the present system into the Islamic system and the course and development of the Islamic banks each country will have to take into account its special circumstances and its existing framework of laws and institutions. The effort has, therefore, to be directed to achieving only the broad outlines.

6. It may not be appropriate at this stage to attempt a precise definition of Islamic banking. This is because, firstly even the conventional banking or “banking business” has been found difficult to define, and secondly, banking in conformity with the teachings and Socio-economic objectives of the Sharia is still in its initial phase of development and has to undergo a process of evolution before its concepts, operations and mechanics become clearly formulated and established.

7. The functions of an Islamic bank may be determined in the light of the following general frame. To cover economic and social requirements in the domain of banking services and financing and investment operations which are undertaken on non-interest (non-riba) basis. This objective includes the following in particular:

a) Expanding the range of dealings in the banking sector through the extension of riba-free loans and banking services;

b) Improving the means to attract funds and savings and directing them towards-halal (profit) participation in the domain of investments available in accordance with the provisions of the Shari’ah;

c) Providing necessary funds to meet the requirements of the various sectors.

8. Reconsideration of banking laws with the aims of extending the coverage of such laws or provisions applicable to conventional banks to cover also the operations of Islamic banks based on the Shari'ah. The adoption of this proposal might relieve the monetary authorities from having to make special laws to regulate the operations of the Islamic banks.

a) Creation of specialized control departments in Central Banks to guide and supervise the operations of Islamic banks, and particularly the different new functions that are undertaken by these banks.

b) Adoption of suitable methods to govern the relation between the Islamic banks and the Central Banks and Monetary and Fiscal Authorities in the following ways:

i. Explore appropriate methods for extending the same support enjoyed by conventional banks concerning financing and refinancing facilities to enable the Central Bank to extend the same to the Islamic banks on a non-interest basis.

ii. Explore appropriate methods for facilitating short-term investment of excess liquidity in Islamic banks on a profit-sharing basis.

iii. Extend to investment returns distributed by the Islamic banks to their depositors privileges identical to those enjoyed by depositors of conventional banks, i.e. extending such investment returns, the same tax exemption and incentives which are available to returns on deposits; with conventional banks.

iv. Promote independent supervisory Shari'ah Committee, or Shari'ah advisors, to ensure that the operations of Islamic banks conform to the Islamic Shari'ah.

9. To ensure that Islamic banks function in the general public interest and not in the interest of certain individuals and groups, the broadest possible measure of public participation in their equity is desirable if they are to be established in the private sector. They may, therefore, take the form of a public limited com-

pany either wholly owned by the private sector or partly owned by the Government and partly by the private sector. If they are to be wholly or partly owned by the public it would be desirable to place a ceiling on individual holding of shares. Accordingly, no shareholder be allowed to acquire and hold in its own name or in the name of its dependents (in the case of natural person and subsidiary (in the case of juristic persons) more than certain maximum per cent total subscribed share bank. This may be supplemented by a further provision that voting rights of any one shareholder shall not exceed a certain per cent of the total voting rights. It would be desirable to have both the above percentages as low as possible. Government and governmental agencies and instrumentalities subscribing to the share capital of an Islamic bank may be exempted from such ceilings. In the light of the emphasis in Islam on equitable distribution of economic opportunities these provisions will help in broad-basing the equity ownership of Islamic banks and preventing interested persons from cornering their shares with a view to acquiring controlling rights.

10. Deposit: Deposit in an Islamic bank may be in the form of either demand or time deposits. Demand deposits may not share in the risk or in the profit and loss and should hence be fully guaranteed. Time deposits will be for investment purposes and will be in the nature of an equity participation involving sharing of profit and loss. This represents a basic conceptual difference in the role and function between the Islamic bank and the conventional bank. The regulations pertaining to Islamic banks have, therefore, to be conditioned by the purpose and function of those deposits.

11. As in the case of conventional banks the Central Banks will have the powers to control and regulate the financing and investment operations of Islamic banks. These will include the powers to issue directives regarding the purposes for which financing may or may not be made, the maximum limits of such financing, the cash margin to be maintained and ratio of collateral to be obtained in respect of specified categories of such financing.

Also with a view to broad-basing its financing facilities and preventing undue concentration of investment risk, the Islamic bank should be required to diversify adequately its equity holdings investments and financing operations so that its total exposure to any one individual, industry or business does not exceed an appropriate proportion of its paid-up capital and reserves as prescribed by the Central Bank. The Islamic bank will only finance the business of others on the basis sharing of profit or loss or other modes permitted by the Shari'ah and not undertake independently any trade or business on its own account.

12. Central Banks should also have general powers as they are already vested with such powers in many countries with respect to other banks, to issue such directions to any Islamic bank as they deem fit in the public interest or to prevent the bank's affairs from being conducted in a manner prejudicial to its interests or to the interests of its depositors

İslam Ekonomisinin Gelişme Seyri

İktisat ilmi kabaca dört bölümden oluşur: İktisat Teorisi, İktisadî Doktrinler, İktisat Siyaseti ve İktisat Tarihi.

On sene öncesine kadar dünyamız iktisat siyaseti açısından Kapitalist ve Sosyalist diye ikiye ayrılıyordu. Bir de Üçüncü Dünya'dan ve Tarafsızlardan söz edilirdi. Marksizm Sovyetlerde uygulamadan kaldırılınca küreselleşen dünya kapitalizme kaldı. Fakat kapitalizmin, Marksizm'in doğmasına yol açan kusurlar da tam giderilemedi. Gerek Kapitalist, gerek Sosyalist, gerek Tarafsız Blok'ta başarılı bir performans sergileyemeyen İslâm toplumları bir kimlik arayışına girdiler.

Her hareketin temelinde görüldüğü gibi bu süreç de önce tahayyül safhasında başlamış, şair ve ediplerin yazı ve şiirlerinde dile getirilmiştir. Şair İkbâl hatıra gelen ilk örnektir. Bilâhare bu duygular fikir sahasına intikal etmiş ve akademik çevrelerde yer bulmuş, sonra da siyaset erbabının elinde aksiyona dönüşmüştür.

Yirminci Asrın ikinci yarısına doğru, Hindistanlı Müslümanlar Pakistan adıyla İslâmî kimlikli bir devlet kurdular. Bu sebeple Hint Yarımadası bu süreçte hem edebî ve fikrî yönde, hem de siyaset ve aksiyon sahasında öncülük yapmıştır. İslâm Ekonomisi kavramı ilk defa Hindistanlı âlimler tarafından "Islamic Economics" adıyla İngilizce olarak takdim edildi. Bu âlimler yirminci asrda toplumlara yön veren iktisadî doktrin ve ideolojiler tartışılırken iktisadî kavramları, uygulanan politikaları ve kurulan

müesseseleri İslâm'ın değer hükümleri ile tahlil edebilmenin yollarını aramışlardır. Bu sebeple klâsik Fıkıh ilmi yanında “İslâm Ekonomisi” kavramını ortaya atmışlardır. Bu kavram Arapça'ya ve diğer dillere yayılırken, bu arada Türkçe'ye de Hindistanlı âlim Muhammed Hamidullah tarafından takdim edildi.

Fransız hükümeti, bildiğim kadarıyla, Hamidullah Hoca'yı resmen İslâmî konularda araştırmacı olarak görevlendirdi. Hoca, hayatının sonuna kadar Fransa'da İslâm üzerinde çalıştı. Bu arada Hoca, yaz aylarında Türkiye'ye gelip İstanbul Üniversitesi, İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nde dersler verdi. Bunlar arasında “Modern İktisat ve İslâm” adlı küçük bir kitabı da basıldı. Bilâhare Türkiye'de birçok ilim adamı bu mevzuda çalıştı ve yayın yaptı.

Yirminci asrın ikinci yarısında Türkiye gibi diğer İslâm ülkelerinde de İslâm İktisadı sahasında başlayan ilgi ve onun sonucu olan ilmî ve ekonomik çalışmalar hız kazandı. Bu dönemler aynı zamanda muhtelif İslâm ülkelerinin petrol üretimine başlaması dolayısıyla iktisaden zenginleştikleri bir zaman dilimidir. Dünyadaki siyasi konjonktürün yardımıyla bağımsızlığına kavuşan İslâm ülkelerinin sayısı da o dönemde 40'a, bugün 57'ye ulaşmıştır. 1969'da Fas Kralı II. Hasan'ın daveti ile toplanan İslâm devletleri İslam Konferansı Teşkilatı'nı (OIC) kurmuşlardır. Siyasî sahada başlayan bu entegrasyon hareketi iktisadî, fikrî ve akademik sahayı da etkilemiştir. Akademik sahadaki ilk hareket “İslâm İktisadı Birinci Kongresi” olmuştur. 1976'da ilk defa Mekke'de toplanan bu kongrede iki yüzü aşkın iktisat ve fıkıh âlimi İslâm İktisadı ile ilgili tebliğler verdi. Bunlardan bir kısmı İngilizce ve Arapça olarak iki cilt hâlinde KAAU ve Islamic Foundation tarafından yayınlandı. Konular şöyle gruplanmıştır: İslâm Ekonomisi Kavramı ve Metodolojisi, İslâm Ekonomisi'nde Tüketim ve Üretim, Devletin Rolü, Sigorta, Faizsiz Bankacılık, Zekât Uygulaması ve Malî Siyaset, İktisadî Gelişme ve İşbirliği, İslâm Ekonomisi ile İlgili Yayınların Tetkiki ve Tahlili.

Bu kongrenin sonucunda KAAU'nde bir Milletlerarası İslâm İktisadı Araştırma Merkezi -International Center for Research in Islamic Economics- (ICRIE) kuruldu.

ICRIE, kongrede alınan kararlar ve Yüksek Müşavere Kurulu'nun tavsiyeleri istikametinde İslâm İktisadı ile ilgili muhtelif konferans, seminer ve izleme toplantıları tertip etmiştir.

Böylece: İkinci Milletlerarası İslâm İktisadı Konferansı 19-23 Mart 1983'te İslamabat'taki Milletlerarası İslâm Üniversitesi'nde yapılmıştır. Konferansın başlığı: "İslâm Ekonomisi'nde Malî Siyaset ve Kalkınma" olmuştur. Bu konferansta Gelir Dağılımı ve Adalet konusu işlenmiştir. Konferans sonuçları kitap hâlinde basılmıştır.

Üçüncü Milletlerarası İslâm İktisadı Konferansı 28-30 Ocak 1992'de Malezya'da Kuala Lumpur'daki Milletlerarası İslâm Üniversitesi'nde toplanmıştır. Organizasyona IDB, IRTI ve IAIE (International Association for Islamic Economics) de katılmıştır. Konferansların dördüncüsü İngiltere'de Laughborough Üniversitesi'nde yapıldı. Konusu: Islamic Finance: Challenges and Opportunities in the Twenty-First Century idi. Organize eden kuruluşlar, IAIE, IRTI, The Islamic Foundation-Lester UK, Laughborough Üniversitesi idi.

Beşinci konferans, Sustainable Development and Islamic Finance in Muslim Countries konusu üzerine Bahreyn'de 7-9 Ekim 2003'te yapıldı.

Bu konferansların yanında seminerler de yapılmıştır. Bunların ilk üçü, sırasıyla 1978'de Mekke'de, 1981'de İslamabad'da, 1985'te Nijerya'da University of Sokoto'da, dördüncüsü; Kuala Lumpur'da yapılmış ve konular genellikle para ve finans konularına üzerine odaklanmıştır. Bunların dışında dünyanın muhtelif yerlerinde çeşitli kurumlar tarafından İslâm İktisadı ile ilgili olarak birçok konferans ve seminerler yapılmıştır. Meselâ: International Seminar on Social Justice, ABU, Zaria, Nigeria, 3-8 Jan. 1978 ve International Seminar on Islamic Banking, Al-Azhar Univ. Cairo, August 29-Sept. 17, 1981 IAIE tarafından, First Advanced Course on Islamic Banks olarak tertiplenmiştir.

Bu arada iktisat dışında iki büyük konferans daha yapılmıştır. Bunların ilki, İlim ve Teknolojide İşbirliği Birinci Dünya

Kongresi'dir. 1976'da Riyad'ta yapılmıştır. İkincisi, Birinci Dünya İslâm Eğitimi Kongresi olarak Mekke'de Birinci İslâm İktisadî Kongresi'nin yapıldığı Intercontinental Oteli'nde yapılmıştır.

1976'da Cidde'de faaliyete geçmiş olan İslâm Kalkınma Bankası içinde -İslâmî Araştırma ve Eğitim Merkezi- Islamic Research and Training Institute- (IRTI) kurulmuştur. Bu enstitü Araştırma, Eğitim ve Bilgi Toplama şubelerinden oluşarak faaliyete geçmiştir. Araştırma ve Eğitim bölümleri İslâm İktisadî ile ilgili muhtelif konularda araştırmalar yaptığı gibi muhtelif İslâm üniversiteleri ve kurumları ile işbirliği hâlinde, bu yöndeki faaliyetlerin finansmanını sağlayarak teşvik etmiştir. Bunlar içinde başlıcaları şunlardır:

- Workshop faaliyetlerini düzenlemek ve misafir konuşmacılar davet etmek,
- İslâm İktisadî ve Bankacılığı ile ilgili dergi ve bültenler çıkarıp yayımlamak (Islamic Economic Studies bunlardan biridir),
- Belli başlı konularda tebliğler ve monografi serileri yayımlamak,
- Merkezde ve diğer ülkelerde konferanslar ve seminerler düzenlemek, ilim adamlarının mübadelesini temin etmek,
- Hizmete dönük talim ve eğitim faaliyetlerini organize etmek,
- Doktora için ve doktora sonrası olmak üzere genç iktisatçılara ve ilim adamlarına burslar, vermek,
- Dünyada İslâm İktisadî ve Bankacılığı sahasında eserleri veya hizmetleriyle ün yapmış tanınmış kişilerden veya kuramlardan her yıl jürilerce seçilecek kişi ve kuruma bir dünya ödülü vermek ve onların eserlerini yayımlamak.

Bu cümleden olmak üzere Karaçi'de tertip edilen Zekât Uygulaması Semineri'nde muhtelif ülkelerdeki zekât uygulamaları tartışılmıştır. Sonuçlar yayınlanmıştır.

1988'de Amman'da El-Beyti Vakfı ile İslâm İktisadının Gelişmesi ve Araştırma Faaliyetleri konusunda bir seminer düzen-

lenmiştir. İslâm İktisadı ve Bankacılığı sahasındaki bu faaliyetler çeşitli kuramların kurulmasına yol açmıştır. Meselâ: Pakistan’da İslamabat’ta International Islamic University (ITUP) kurulmuştur. Buraya bağlı olarak bir iktisat fakültesi ve Milletlerarası İslâm İktisadı Enstitüsü kurulmuştur.

Malezya’da Kuala Lumpur’da ikinci bir Milletlerarası İslâm Üniversitesi kurulmuştur.

Suudi Arabistan’da Mekke’de Ümmül Kura Üniversitesi’nde ve Riyad’da İmam Muhammed Üniversitesi’nde İslâm İktisadı bölümleri açılmıştır.

İngiltere’de Leicester’de kurulmuş olan The Islamic Foundation, İslâm İktisadı üzerinde çalışmalar ve yayınlar yapmaktadır.

ABD’de kurulan “The Association of Muslim Social Scientists” İslâm İktisadı üzerinde her yıl konferans ve seminerler yapmaktadır.

Ayrıca ABD’de “International Institute of Islamic Thought and Islamic Research” adlı kuruluş da bu sahada çalışmaktadır.

1980’de Dakka Üniversitesi’nde kurulan “Islamic Economic Research Bureau” ile birlikte İslam İktisadı üzerine çalışmalar yapılmaktadır.

IDB tarafından finanse edilmek suretiyle Afrika’da 1984’te Nijer ve 1988’de Uganda’da birer İslâm Üniversitesi kurulmuştur.

İslâm İktisadı ile ilgili çalışmalar devam ederken yayın çalışmaları da hızlanmıştır. Bilhassa İslâm Bankacılığının gelişmesi, bunların bir kısmının Batı ülkelerinde kurulması, finans çevrelerinin ilgisini çekmiştir. Bu sebeple İngilizce, Arapça, Almanca, Fransızca, İtalyanca, Urduca ve Türkçe olarak İslâm İktisadı ile ilgili bibliyografyalar yayımlanmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır:

İslâm Kalınma Bankası’nın yayınladığı 840 sayfalık İngilizce bibliyografya, IRTI’nin ve çeşitli ilim adamların bibliyografyaları. Almanya’da Prof. Volker Nienhouse Bochum Üniversitesi’nde bir İslâm İktisadı Araştırma Merkezi ve kütüphane kurdu. Almanca, İngilizce bir İslâm İktisadı bibliyografyası yayınladı.

Tarihte ilk defa faizsiz finans sisteminin M.Ö. 2123-2081 yılları arasında Babil Kralı Hammurabi tarafından denendiği belirtiliyor. Çağımızda ise ilk defa 1975'te Cidde'de İslâm Kalkınma Bankası'nın kurulmasıyla, İslâm Bankacılığı yaygınlaştı. IDB İslâmî esaslara göre faizsiz çalışmak üzere kurulmuş bir bankadır. OIC mensubu üye ülkelerin ortaklığı ile kurulmuş olup Mudaraba (kâr zarar ortaklığı-*profit and loss sharing*), Murabaha (ticaret-*trade*), Şerike (*ortaklık-equity*), İcare (kiralama-*leasing*) esasına göre çalışır. Bilâhare kurulan bütün finans kuruluşları -ÖFK'lar- IDB prototipini esas alarak kurulmuşlardır. Dünyadaki İslâm Bankaları iki gruba ayrılır. Birinci modelde devlet tarafından kanunla, bütün bankaların İslâmî Banka Modeli'ne geçmesi söz konusudur. Pakistan, Sudan ve İran modeli böyledir. İkinci grup faizli bankalarla faizsiz bankaların birlikte bulunduğu modeldir. Türkiye, Malezya, Körfez ülkeleri vb. bu gruba girer. Ama hepsi IDB modeline göre çalışır. Türkiye'de 1983'te Özel Finans Kurumları adıyla İslâm Bankaları'nın kurulmasına izin verilmiştir. Türkiye'de 5 ÖFK vardır. Dünyada ise İslâm Bankalarının sayısı bugün 75 ülkede 237'ye yükselmiştir. Körfez ülkelerinde hâlen 500 ilâ 600 milyar dolar civarında bir fon oluşmuş bulunuyor. Bundan pay almak için Batı ülkelerindeki büyük bankalar kendi içlerinde İslâm Bankaları Bölümleri açtılar. Bunlar arasında Citibank, Manhattan-Chase Bank ve HSBC başta olmak üzere Goldman Sachs, Morgan Stanley, Merrill Lynch, Solomon Smith, Standard Chartered, Banque Natonal de Paris, ABN Amro Bank, Bank of America, Key Global, Societe Generale ve Alman Commerzbank'ı zikredebiliriz. En son Deutsche-Bank da İslâm Bankacılığı sahasında bir fon oluşturarak bu sahaya girmiştir. İtalyan Bankalar Birliği de 2002 sonunda -19-12-2002'de- Roma'da bir seminer tertipleyerek bu sahada hazırlık çalışmalarına başlamıştır. Danimarka ve Lüksemburg bankaları da bünyelerinde faizsiz bankacılık birimlerini kurmuşlardır. Böylece bütün dünyada İslâm İktisadî ve Bankacılığı ile ilgili teorik ve akademik çalışmalar yapılırken bir yandan da ÖFK modelleri yaygınlaşmıştır. IRRA'ya göre İslâm finans kurumlarında yönetilen fonlar 250 milyar dolar civarında bulun-

maktadır. Bunun 70 milyar dolarının İran'da, 15 milyar dolarının da Pakistan'da olduğu tahmin edilmektedir.

Özel finans kurumlarının iktisadî açıdan önem arz eden hususları şöyle belirtilmektedir: Özel finans kurumlarının esas özelliği mudaraba fonksiyonudur. Bu fonksiyonu yerine getiren bir kurum teşebbüsün riskine ortak olduğu için, müteşebbisin finansal riskini faizli bankacılığa nazaran azaltmaktadır. Bu tutumun, faizlerin yükseldiği, finansal riskin arttığı ortamlarda, müteşebbisin yatırım meylini artırma açısından kalkınmaya pozitif etki yaptığı ileri sürülür. Aynı görüşe göre, ÖFK, teşebbüsün riskine katıldığı için tercihini yaparken, iktisaden güçlü ve malî karşılığı olan müesseseyi değil, projesi verimli, rantabl ve feasil olan işletmeyi tercih eder. Bir finansçıdan ziyade bir yatırımcı gibi davranır. Bu da yatırımlarda verimi artırıcı tesir yapar.

“Teorik olarak, ÖFK’da hedef, mahdut zenginlerin bankayla münasebetlerini geliştirmek yerine, tabandaki büyük kütlenin küçük tasarruflarını kuruma çekerek, kalkınmanın tabandan başlamasını ve tabana yayılmasını sağlamak olmalıdır. Bunun için halkın psikolojisini değiştirerek moralini yükseltmek, iktisadî imkân ve kaynakları artırmak, bu kaynakları kalkınmaya yönlerecek müesseseleri kurmak, bütün bu işlemleri “toplum kalkınması” modeli çerçevesinde küçük mahallî yerleşim birimlerinde gönüllü kuruluşlarca gerçekleştirmenin yolunu aramak lâzımdır. Hedef, tüketim toplumu yerine üretim toplumu zihniyetini yerleştirmektir. Bunlar sağlandığı ölçüde ÖFK modeli iktisadî kalkınmada önemli pozitif rol oynar.”

“Metot olarak ÖFK tarafından meselenin daha makro plânda ele alınması için proje değerlendirmelerinde klâsik ve geleneksel “yatırım-proje planlaması” yerine, belirli sektörler ve belirli bölgelerde “başarılı program planlamasına” yönelinmesi uygundur. Bu takdirde sadece belli bir yatırım için, araştırmalarla yetinilmiyip bir programın gerçekleştirilmesi için dış çevrenin disiplinler arası bir metotla incelenmesi uygun olur.”

“Sermaye piyasasına katılmak ve ÖFK’lar vasıtasıyla buradaki kaynakları üretken yatırımlara yöneltmek de ÖFK’ların kalkın-

madaki tesirini artırır.” Netice olarak benimsenen hedefler şunlardır:

a) Mudaraba’yı geliştirme imkânlarını aramak (şu anda ÖFK’larda çoğunlukla Murabaha sistemi uygulanmakta olup, Mudaraba’nın payı çok azdır.) ABD’de mudaraba (*venture capital*) yatırım şirketleri olarak çok gelişmiştir.

b) ÖFK’ları tabana yaymaya çalışmak,

c) Özel sektörde KOBİ’leri daha fazla muhatap almak,

d) ÖFK’lar ve diğer finans kuruluşlar ile işbirliği içinde ülkelerarası işbirliğine ve müşterek kalkınma projelerine ağırlık vermek,

e) Menkul Sermaye Endeksleri hazırlama konusu üzerinde çalışmak.

Sermaye piyasaları ile ilgili olarak ABD’de Dow Jones Endeksi Kurumu, 1999’da bir Islamic Dow Jones Endeksi kurdu. Bu endekste dünyadaki şirketler İslâmî kriterlere uygunluğuna göre puanlandırılıp İslâmî hassasiyeti olan yatırımcılara tavsiye edilmektedir. Dow Jones, Bahreyn’de bir merkez kurmuştur. Aynı kurum, 2003’te İstanbul’da Kuveyt-Türk ÖFK ile İslâm Ekonomisi ve İslâm Bankacılığı adıyla milletlerarası bir seminer düzenlemiştir.

Financial Times da 1999’da FTSE adıyla bir Global İslâmî Endeks hazırlayarak bu sahaya girmiştir.

Kamu mâliyesi sahasında, İslâm ülkelerinde zekât uygulanmaktadır. Bu da gelir dağılımındaki bozukluğu giderici ve sosyal adaleti sağlayıcı bir tesir yapıyor. Zekât, sadaka, fitır gibi malî enstrümanlar sayesinde İslâm toplumlarında resmî verilere göre çok fazla olan gelir dağılımı bozukluğu, tatbikatta resmîyete intikal etmeyen bu bireysel İslâm Ekonomisi uygulamalarıyla, gelirin müspet yönde yeniden dağılımını (*redistribution of income*) sağlamaktadır.

İslâm Ekonomisi, Marksizm’in yıkılışından sonra tek kutuplu dünyada hâkim olan Küresel Kapitalizm’ in gelir dağılımındaki dengeyi ve sosyal adaleti sağlayamayan düzenine karşı, yeni bir

model arayışında olan insanlığa bir alternatif sunmaktadır. Küreselleşme Çağı'nda bu sistem iyi tanıtılır ve geliştirilirse yayılma şansı olabilir. Meselâ ABD'de Silikon Vadisi'ndeki Bilgisayar Endüstrisi, faizin yerine konan mudaraba, kâr-zarar ortaklığı olan venture-capital, risk-capital, sistemiyle kurulmuştur.

İslâm Ekonomisi ile ilgili yayınlar ve literatür genellikle İngilizce olarak yapılmaktadır. Teorik sahada İslâm Ekonomisi ile ilgili çalışmalar devam etmekle beraber başlangıç safhasında sayılır.

İslâm Ekonomisinin özellikleri İktisat Teorisi bakımından şöyle özetlenebilir:

- İnsan modeli olarak iktisadî adam -*homo economicus*- yerine sosyal insan modelinin oluşturulması,
- İktisat siyasetinin la-ahlâki olmayıp, normatif kaideleri de ihtiva etmesi ferdi menfaatle toplum menfaati çatıştığında toplum menfaatinin tercih edilmesi, yani sistemin wealth-centered yerine *man-centered* (insan odaklı) olması,
- Hudutsuz kazanç yerine, helâl kazanç prensibinin benimsenmesi,
- Tekelleşme, ihtikâr, spekülâsyon, kumar, şans oyunlarının kabul edilmemesi,
- Kazancın, emeğe veya teşebbüsün riskine dayandırılması,
- Tüketimin, tüketim kalıplarının gelirin fonksiyonu olması yanında, meta-ekonomik değerlere tâbi olması; tüketimde sıranın, zarurî ihtiyaçlardan başlayıp, hayatı kolaylaştırıcı ve hayatı güzelleştirici ihtiyaçlara doğru sıralanması,
- İktisadî kaynakların dağılımında da aynı sıranın gözetilmesi, israftan kaçınılması,
- Faiz (riba) yasağı: Risksiz sermaye yerine risk sermayesi -*venture-capital*'in- benimsenmesi,
- Zekât Mecburiyeti: Zekâtın zenginin borcu, fakirin hakkı olarak kabul edilmesi,
- Topluma dayalı demokratik sistemin benimsenmesidir.

Kısacası, bütün insanlık için, FAİZSİZ ve ZEKÂT'lı bir toplum oluşturulması hedefi benimsenmiştir.

Gerçekleştirilmesi ihtimali, bu prensipleri bireylerin ve toplumların ve özellikle dünyayı yöneten güçlerin benimsemesi nispetinde artabilir. Konu insanlık açısından gerek teorik, gerek uygulamada henüz başlangıç safhasında sayılır.

NOT:

1. Zekât uygulanmayan zengin Amerikan toplumundan çelişkili bir belge.

2. *Plain Truth*'un itirafı: Güney Amerika'ya yapılan her 100 dolarlık yardımın 60 doları geri dönüyor, ancak 40'ı o toplumda kalıyordu (100 dolar borçlanarak).